

MANJINE: STALNA OPSTRUKCIJA DRUŠTVENE I POLITIČKE INTEGRACIJE

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

MANJINE: STALNA OPSTRUKCIJA DRUŠTVENE I POLITIČKE INTEGRACIJE

Izdavač: *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*
Beograd, 2021.

Za izdavača:
Sonja Biserko

Prevod na engleski:
Mira Gligorijević, Vera Gligorijević i Sava Mihailović

Prevod na albanski:
Bashkim Fazliu

Fotografije:
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Idejno rešenje naslovne strane:
Ivana Milanović Hrašovec

Grafičko oblikovanje i slog cele knjige:
Ivan Hrašovec

Štampa: *Eurocdream, Nova Pazova*
Tiraž: 300

CIP zapis je dostupan u elektronskom katalogu Narodne biblioteke Srbije
ISBN 978-86-7208-222-7
COBISS.SR-ID 56153865

B | T | D The Balkan Trust
for Democracy
A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

 Norwegian Embassy
Belgrade

Ova publikacija je pripremljena uz finansijsku pomoć Balkanskog fonda za demokratiju, projekta German Marshall Fund Sjedinjenih Američkih Država i Ambasade Kraljevine Norveške u Beogradu. Mišljenje izražena u publikaciji ne predstavljaju nužno stavove Ambasade Kraljevine Norveške, Balkanskog fonda za demokratiju, German Marshall Fund Sjedinjenih Američkih Država ili njihovih partnera.

SADRŽAJ _____

UVOD	
NEOPHODAN AKTIVNIJI ANGAŽMAN ZA INTEGRACIJU MANJINA	5
DOC. DR JELENA LONČAR POLITIČKA ZASTUPLJENOST NACIONALNIH MANJINA U PREDSTAVNIČKIM INSTITUCIJAMA: PREPORUKE ZA IZMENU IZBORNOG ZAKONODAVSTVA	9
OKRUGLI STO	67
JUG SRBIJE ALBANSKA MANJINA NA ČEKANJU	95
JUG TË SERBISË MINORITETI SHQIPTAR NË PRITJE	161
SANDŽAK PODRUČJE KONTROLISANIH TENZIJA	233
FOTOGRAFIJE	281

NEOPHODAN AKTIVNIJI ANGAŽMAN ZA INTEGRACIJU MANJINA

Položaj manjina i njihova integrisanost u širu političku, ekonomsku i kulturnu zajednicu je jedan od najvažnijih indikatora demokratičnosti pojedinih društava. Nije dovoljan samo uvid u to kako su sprovedeni izbori, ili njihov ishod, jer je mnogo važniji uvid u to kako vlade tretiraju manjine: ukoliko su one zaštićenije, veći je stepen demokratičnosti društva.

Srbija je daleko od standarda kojim se manjine tretiraju kao ravnopravni građani. Tokom poslednjih godina na delu je trend jačanja etnocentrističke politike, organizovane desnice, rasizma, nasilja prema manjinama, ksenofobije, kao i razvijanje mehanizama indirektno diskriminacije manjina. Ne može se zanemariti i ekonomska kriza koja uvek najpre pogađa marginalizovane etničke grupe, migrante i nove manjine.

Višeslojni građanski identitet je potisnut, a upravo na to ukazuju i Ljubljanske smernice: "Da bi podržale proces integracije, države treba da prihvate politiku kojoj je cilj stvaranje društva u kome se raznolikost poštuje i u kome svako, uključujući sve pripadnike etničkih, jezičkih, kulturnih ili verskih grupa, doprinosi izgradnji i održavanju zajedničkog i inkluzivnog građanskog identiteta. To se postiže obezbeđivanjem jednakih mogućnosti za sve da doprinesu društvu i da sami imaju koristi od njega".

Tokom devedestih Savet Evrope je doneo Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina čije je potpisivanje postalo uslov svih

uslova za zemlje u regionu za prijem u Savet Evrope. Međunarodno prisustvo u regionu značajno je uticalo na njegovu pacifikaciju i stabilizaciju, kao i usvajanje svih relevantnih dokumenata koji tretiraju manjinsko pitanje.

Zvanično opredeljenje Srbije je članstvo u EU, što je doprinelo usvajanju Ustava koji garantuje prava nacionalnih manjina, ratifikovani su međunarodni ugovori i doneti zakoni koji regulišu status manjina; takođe, usvojeni su i brojni pravni akti na nivou lokalnih uprava. Tako je uspostavljen obiman katalog prava manjinskih zajednica.

Međutim, za uspešno ostvarivanje manjinske politike osim normativnog dela, najvažnije je efikasno funkcionisanje institucija (pravosuđe, nezavisna tela). Politička volja je izuzetno važna, posebno kada se ima u vidu nasleđe devedesetih koje još uvek opterećuje odnose u regionu, ali i u samoj Srbiji. Posledice ratova i stvaranje nacionalnih država ostavili su trajne posledice na položaj svih manjina u regionu, pogotovo onih novonastalih raspadom Jugoslavije.

To znači da je neophodno stalno promovisati nacionalne identitete i različitosti u okviru delovanje institucija manjinskih politika. Takođe je neophodan aktivan odnos državnih institucija, civilnog društva i međunarodnih organizacija OEBS i Saveta Evrope.

Decentralizacija i jačanje lokalne i regionalne samouprave i *de facto* i *de jure* povećali bi mogućnosti manjina da ostavre svoja prava.. Ustanove kao što su opšti ombudsman (tj. zaštitnik prava građana), poslanička interpelacija, skupštinski anketni odbori, kontrola policije i vojske od skupštinskih radnih tela, novi izborni zakoni i teritorijalna podela na izborne jedinice, zakoni o obrazovanju i školstvu, zvaničnom jeziku i jezicima manjina, medijima i informacijama, državnim simbolima i mnoga druga pitanja povezana su sa položajem i životom manjina i ostvarivanjem njihovih prava.

Nažalost, sem deklarativne volje, Srbija nema sveobihvatnu strategiju za integraciju manjina.

Može se konstatovati da vlada Srbije lavira između integrisanja nacionalnih manjina u politički sistem i njihove segregacije.

Segregacijski multikulturalizam održava etničku distancu, bez ostvarivanja veće integracije. To je multikulturalizam koji ne uspostavlja mostove i saradnju među etno-kulturnim grupama. Manjine pristaju na ovakav položaj, jer ipak predstavlja napredak u odnosu na prethodno razdoblje.

Kad je reč o brojnijim manjinama, posebno Mađarima i Bošnjacima, vlast ih mobilise posredstvom politike "štapa i šargarepe", ali u suštini, ohrabruje segregaciju. Manje manjine su pod pritiskom asimilacije. One se korumpiraju putem finansijskih i kadrovskih resursa koje dobijaju nacionalni saveti nacionalnih manjina.

Treba ipak izdvojiti romsku populaciju. Uprkos dekadi inkluzije Roma, oni su ostali na margini društava, ne samo u Srbiji. Da bi se njihovo pitanje pomaklo, država bi trebalo da se angažuje na stvaranju atmosfere "razumevanja problema romske populacije", što bi stvorilo socijalnu i ekonomsku osnovu za unapređenje položaja Roma.

Helsinški odbor od svog osnivanja prati položaj manjina i prema nedavnim istraživanjima, pre svega na jugu Srbije i u Sandžaku, smatra da je neophodno konstatovati pogoršanje situacije i nedostatak političke volje da se manjinsko pitanje adresira na pravi način.

Na Okruglom stolu koji je razmatrao analizu "Politička zastupljenost nacionalnih manjina u predstavničkim institucijama: preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva", uz učešće predstavnika svih manjinskih zajednica zaključeno je da je neophodno promeniti izborni zakon, kako bi se omogućila veća zastupljenost manjina. To podrazumeva i regulisanje uslova za registraciju manjinskih stranaka.

U međuvremenu, manjinske zajednice i njihovi predstavnici su postali važni akteri i zagovornici demokratizacije društva. Trenutno u parlamentu Srbije jedini stvarni opozicioni blok je poslanička grupa albanskih i bošnjačkih poslanika. Helsinški odbor podržava njihov zahtev da se revidira i Akcioni plan, jer nije ispunio njihova očekivanja. Trebalo bi ga prilagoditi novoj realnosti na terenu uz neophodne i opsežne konsultacije sa manjinama, kako bi se uvažili njihovi predlozi i sugestije.

POLITIČKA ZASTUPLJENOST NACIONALNIH MANJINA U PREDSTAVNIČKIM INSTITUCIJAMA: PREPORUKE ZA IZMENU IZBORNOG ZAKONODAVSTVA

UVOD

Pravo na ravnopravno učešće u javnom životu je važan korak ka ostvarivanju ravnopravnosti pripadnika nacionalnih manjina i očuvanja njihovog identiteta. Ovo pravo podrazumeva mogućnost osnivanja političkih partija nacionalnih manjina, zastupljenost u predstavničkim institucijama, kako na republičkom tako i na lokalnim nivoima i mogućnost uticaja na donošenje odluka.

Po uvođenju višestranačkog sistema u Srbiji počinju da se osnivaju političke partije nacionalnih manjina, a nakon demokratske tranzicije 2000. godine Srbija je usvojila zakone kojima se garantuje zaštita prava nacionalnih manjina i uključivanje manjina u javni život. Uprkos inkluzivnom zakonodavstvu i merama afirmativne akcije kojima se podstiče zastupljenost manjinskih partija u predstavničkim institucijama, pitanje ravnopravnog prisustva manjina u javnom životu Srbije i 20 godina nakon demokratske tranzicije još uvek je aktuelno. Zahtevi za izmenama zakona kojima se reguliše

zastupljenost manjina u republičkoj i lokalnim skupštinama dolaze sa nekoliko strana (v. Tabela 1).

Najpre, postojeća institucionalna rešenja nisu doprinela smanjivanju diskriminacije i etničke distance, i integraciji pripadnika nacionalnih manjina u društvo.¹ Srbija je i dalje etnonacionalna država u kojoj su pripadnici nacionalnih manjina strukturno diskriminisani. Državu i državne institucije definiše i njima dominira većinska etnička grupa, a ustavno garantovana prava manjina se koriste kao maska za etnocentrizam, odnosno favorizovanje etnički većinske grupe – kulturno, politički i ekonomski. Umesto jačanja društvene kohezije, razvijaju se i jačaju odvojeni i paralelni etnički domeni i učvršćuju i produbljuju etničke razlike. Istraživanja pokazuju veliki stepen etničke distance i diskriminacije prema manjinama, posebno prema Albancima, Romima, Bošnjacima i Hrvatima.²

Drugo, malobrojnije manjinske zajednice, poput hrvatske ističu zahteve za izmenama zakona, ukazujući na to da i dalje nije obezbeđena proporcionalnost i da nemaju sve nacionalne manjine jednak pristup javnim institucijama.

Treće, Savetodavni komitet Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina u svojim mišljenjima traži od Srbije da izmeni postojeće propise, kako bi se smanjile zloupotrebe i efikasnije uključile malobrojnije nacionalne manjine u predstavničke institucije na republičkom nivou.³ Ratifikacijom Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope 2001. godine, Srbija je prihvatila

1 Goran Bašić *et al.* (2020). Istraživanje socijalnih odnosa između etničkih zajednica u Srbiji. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta i Institut društvenih nauka.

2 CeSID (2012). Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji, Istraživanje CeSID uz podršku kancelarije UNDP, za potrebe Poverenika za zaštitu ravnopravnosti; CeSID (2016). Javno mnjenje Srbije: Politička i društvena situacija u Srbiji. Beograd, CeSID, USAID; Goran Bašić, *et al.* (2020). Istraživanje socijalnih odnosa između etničkih zajednica u Srbiji. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta i Institut društvenih nauka.

3 Savetodavni komitet Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina (2019). Četvrto mišljenje o Srbiji usvojeno 26. juna 2019. godine. Savet Evrope, ACFC/OP/ IV (2019)001.

odgovornost da obezbedi ravnopravno učešće nacionalnih manjina u političkom životu.

Četvrto, usvajanje preporuka Savetodavnog komiteta je i zahtev koga Evropska unija postavlja Srbiji.⁴ Pitanje političkog predstavljanja nacionalnih manjina deo je pregovaračkog poglavlja 23. Pravosuđe i osnovna prava. U skladu sa preuzetim obavezama Srbija je izradila Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina u kom se između ostalog bavi i pitanjem Demokratske participacije (7. poglavlje) i kao strateški cilj navodi razvijanje efikasnih mehanizama demokratske participacije nacionalnih manjina, kako bi se “izbegle zloupotrebe fleksibilnijih odredaba o strankama nacionalnih manjina i obezbedilo efikasnije učešće malobrojnih nacionalnih manjina u izbornim telima na svim nivoima”.⁵ Sve ovo pokazuje da su i državne institucije prepoznale potrebu za izmenom propisa kojima se reguliše manjinsko predstavljanje.

Peto, deo međunarodnih obaveza Srbije su i bilateralni sporazumi sa susednim državama kojima se obavezala na omogućavanje učešća manjinama u političkom životu, poput sporazuma sa Hrvatskom i Rumunijom. Realizacija obaveza preuzetih ovim sporazumima je važna, kako zbog odnosa sa susednim državama, tako i zbog budućnosti evropskih integracija. Tako su se u sporazumu između Srbije i Crne Gore i Hrvatske države potpisnice obavezale da će svojim unutrašnjim zakonodavstvom obezbediti: “zastupljenost nacionalnih manjina u predstavničkim i izvršnim telima na lokalnom nivou, zastupljenost u predstavničkim telima na pokrajinskom, republičkom i nivou državne zajednice u Srbiji i Crnoj Gori, odnosno na

4 Izveštaj o skriningu za Srbiju: Poglavlje 23 – Pravosuđe i osnovna prava, 2013., Dostupno na: <https://www.mei.gov.rs/srl/dokumenta/nacionalna-dokumenta/skrining/izvestaji-i-rezultati-skrininga/izvestaji-sa-skrininga>, Pristupljeno 30.11.2020.

5 Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, 2016, Dostupno na: www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/prilog_fajl/akcioni_plan_za_sprovedjenje_prava_nacionalnih_manjina_-_sa_semaforom.pdf, Pristupljeno 18.01.2021, str. 53.

regionalnom i državnom nivou u Republici Hrvatskoj”.⁶ U sporazumu sa Rumunijom, države potpisnice su se obavezale da nacionalnim manjinama obezbede učešće “u odlučivanju koje se odnosi na pitanja koja su na državnom, regionalnom i lokalnom nivou značajna za nacionalne manjine”.⁷ I Hrvatska i Rumunija zahtevaju implementaciju ovih sporazuma i, kao članice Evropske unije iskoristiće svoju poziciju da insistiraju na tome.

Šesto, očekuju se izmene Ustava, a moguće su i izmene izbornog sistema. Čak i ako se direktno ne odnose na nacionalne manjine, ove izmene će se nesumnjivo odraziti i na manjinsku predstavljenoost. Zbog toga je važno ukazati na prednosti i nedostatke različitih izbornih modela i zagovarati one koji omogućavaju ravnopravno uključivanje nacionalnih manjina.

TABELA 1: **RAZLOZI ZA IZMENE IZBORNIH ZAKONA KOJIMA SE REGULIŠE POLITIČKA ZASTUPLJENOST MANJINA**

1.	Postojeća institucionalna rešenja ne podstiču smanjivanje etničkih razlika.
2.	Nemaju sve nacionalne manjine jednak pristup javnim institucijama.
3.	Izmene postojećih propisa u cilju smanjenja zloupotreba i efikasnijeg uključivanja malobrojnijih nacionalnih manjina su zahtev Savetodavnog komiteta Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina.
4.	Srbija se u procesu pridruživanja EU takođe obavezala na izmene propisa kojima se reguliše predstavljenost manjina (pregovaračko poglavlje 23).
5.	Ove izmene su nužne i kako bi se realizovale obaveze iz do sada sklopljenih bilateralnih sporazuma sa zemljama, poput Hrvatske i Rumunije.
6.	Očekivane izmene Ustava, a moguće i izbornog sistema, zahtevaju promišljanje o mehanizmima ravnopravnijeg predstavljanja manjina.

6 Zakon o ratifikaciji Sporazuma između Srbije i Crne Gore i Republike Hrvatske o zaštiti prava srpske i crnogorske manjine u Republici Hrvatskoj i hrvatske manjine u Srbiji i Crnoj Gori, “Službeni list SCG” – Međunarodni ugovori, broj 3/2005, član 9.

7 Zakon o ratifikaciji sporazuma između Savezne vlade Savezne Republike Jugoslavije i Vlade Rumunije o saradnji u oblasti zaštite nacionalnih manjina, Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 14/2004, član 7.

U ovoj publikaciji se analizom izbornih rezultata na republičkom i lokalnim nivoima razmatraju postojeća zakonska rešenja koja se odnose na zastupljenost nacionalnih manjina u Narodnoj skupštini Republike Srbije i u lokalnim skupštinama, kako bi se utvrdile njihove prednosti i nedostaci. Drugi deo publikacije analizira odredbe izbornih zakona koje se odnose na parlamentarnu zastupljenost manjina u državama Srednje i Istočne Evrope, s ciljem da, na osnovu njih završni deo rada ponudi preporuke za izmene postojećih zakonskih pravila u Srbiji koja direktno utiču na zastupljenost nacionalnih manjina u predstavničkim institucijama.

PREGLED LITERATURE: CILJEVI I POSLEDICE RAZLIČITIH INSTITUCIONALNIH REŠENJA

Političko predstavljanje se u literaturi neretko svodi na zastupanje, odnosno delovanje u cilju ostvarivanja interesa birača. Od devedesetih godina prošlog veka, međutim, teoretičari reprezentacije ukazuju na nedostatke ovakvog razumevanja. Jedna od zamerki je zanemarivanje značaja identiteta i iskustava predstavnika i posebno se odnosi na strukturno diskriminisane, odnosno marginalizovane grupe. U marginalizovane grupe svrstavaju se sve one grupe za koje je socijalna i politička nejednakost istorijski strukturisana duž linija članstva u grupi, za koje se članstvo u grupi ne doživljava kao dobrovoljno ili promenljivo, i za koje grupni identitet ima negativna značenja.⁸ Iskustvo marginalizovanih grupa pokazuje da je osim delovanja političkih predstavnika ponekad jednako bitno i ko je predstavnik.

U etnički podeljenim i postkonfliktnim društvima, pripadnici većinskog naroda najčešće neće govoriti o manjinskim pitanjima niti zastupati njihove specifične interese. Tada je neophodno uključivanje pripadnika nacionalnih manjina, kako bi se uopšte čulo šta

8 Melissa S. Williams (1998). *Voice, Trust, and Memory: Marginalized Groups and the Failings of Liberal Representation*. Princeton, N.J.; Chichester, Princeton University Press, str. 15–16.

je važno pripadnicima manjinskih grupa. Sa druge strane, čak i kada imaju želju da govore u ime nacionalnih manjina, predstavnici koji sami nemaju manjinsko poreklo, ne moraju nužno da znaju sa kojim problemima se susreću pripadnici manjina. Konačno, prisustvo pripadnika manjinskih grupa u javnom životu šalje i snažnu simboličku poruku ostalim pripadnicima grupe, ali i društvu u celini. Etnička slika parlamenta šalje poruku o tome kome pripada država, ko treba i može da se bavi politikom. Otvorena komunikacija i saradnja između predstavnika većinske i manjinskih grupa može da bude dobar primer građanima i da doprinese smanjivanju etničkih distanci u društvu i prihvatanju Drugih.

Kako su strukturno diskriminisane grupe najčešće isključene iz javnog života, neophodne su određene institucionalne mere u cilju ispravljanja nepravdi. Iskustvo pokazuje da individualna prava nisu dovoljna za poništavanje sveprisutne strukturne diskriminacije kojoj su takve grupe često izložene, zbog čega u literaturi o manjinskom predstavljanju prevladava stav da je priznanje kulturnih specifičnosti poželjno kao sredstvo "ispravljanja dominacije ili nepravednog lišavanja".⁹ Stoga se pored antidiskriminacionih politika, makar kao privremeno rešenje preporučuju i mere afirmativne akcije kao što je zagarantovano proporcionalno prisustvo u javnim institucijama.¹⁰

Pitanju manjinskog predstavljanja se takođe prilazi iz perspektive bezbednosti i mira. Etnički ratovi na prostoru bivše Jugoslavije doprineli su razumevanju afirmativnih mera kao instrumenta za sprečavanje sukoba. U tom kontekstu su pod okriljem OEBS, 1999.

9 Iris M. Young (2000). *Inclusion and democracy*. Oxford; New York, Oxford University Press, str. 83.

10 Karen Bird (2011). Patterns of substantive representation among visible minority MPs: Evidence from Canada's House of Commons. In: *The Political Representation of Immigrants and Minorities: Voters, parties and parliaments in liberal democracies* (edited by K. Bird, T. Saalfeld and A. M. Wüst). New York, Routledge/ ECRP Studies in European Political Science, str. 207–230; Michael D. Minta and Valeria Sinclair-Chapman (2013). "Diversity in Political Institutions and Congressional Responsiveness to Minority Interests." *Political Research Quarterly* 66(1), str. 127–140.

godine formulisane Preporuke iz Lunda u cilju obezbeđivanja delotvornog učešća nacionalnih manjina u upravljanju državom.¹¹ Ovim dokumentom se članicama OEBS sugeriše da u cilju ublažavanja etničkih napetosti usvoje afirmativne mere koje će obezbediti veću zastupljenost manjina, ali i njihov uticaj na donošenje odluka na svim nivoima vlasti.

Ove mere mogu da uključe različite oblike teritorijalne ili neteritorijalne autonomije, kvote, prekrajanje izbornih jedinica, spuštanje izbornog praga, kao i davanje povoljnijih uslova za registraciju, finansiranje ili upis manjinskih političkih partija. Kako se ovaj rad fokusira na zastupljenost manjina u zakonodavnoj vlasti, odnosno nacionalnoj i lokalnim skupštinama, ovde ću se fokusirati na mere koje tome doprinose.

Kvota u političkom procesu mogu biti uvedene na nekoliko nivoa. Najpre, moguće su "pretendujuće kvote" u užem krugu potencijalnih kandidata, među kojima se u okviru stranke biraju kandidati za izbore. Međutim, iako ove kvote garantuju da će se u užem krugu potencijalnih kandidata naći i pripadnici nacionalnih manjina, stranački organi nisu obavezni da potencijalne manjinske kandidate na kraju i uključe na izbornu listu. U duboko podeljenim društvima velike su šanse da ova mera ne bi donela nikakvu promenu u cilju bolje zastupljenosti manjina. Drugi nivo čine kvote za kandidate koje određuju koliki procenat pripadnika određene manjinske grupe mora da se nađe na izornoj listi svake političke partije. Ove kvote mogu da budu obavezujuće, odnosno zakonske, ili dobrovoljne. Zakonske kvote su kvote koje se uvode ili ustavom ili određenim zakonom, obično preko izbornog zakona ili u zakonima o političkim partijama u državama gde postoje zakoni koji regulišu rad političkih partija. Zakonske kvote su obavezujuće za sve političke partije i mogu uključivati sankciju za nepoštovanje. Dobrovoljne partijske kvote su

11 OEBS (1999). Preporuke iz Lunda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu sa objašnjenjima, Beograd: Misija OEBS u Srbiji. Videti i: OEBS (2012). Ljubljanske smernice za integraciju raznolikih društava. Beograd: Misija OEBS u Srbiji, str. 54–55.

formalne mere koje uvode pojedinačne političke partije.¹² Prednost kvota kojima se određuje učešće manjinskih kandidata na izbornim listama je to što podstiču razvoj multietničkih partija, ali nedostatak je u tome što manjinski kandidati svoj izbor više duguju većinskoj/građanskoj stranci koja ih je postavila na listu, nego manjinskim biračima. Samim tim, velike su šanse da će tako izabrani poslanici u svom delovanju biti više vođeni partijskom disciplinom nego preferencama manjinskih birača. Treći nivo su rezervisana mesta kojima se reguliše minimalni broj manjinskih predstavnika koji moraju da budu izabrani.¹³ Rezervisana mesta garantuju da će se u parlamentu naći određeni broj manjinskih predstavnika bez obzira na izlaznost birača, unutargrupni pluralizam ili model izbornog sistema. S druge strane, i ovde se odgovornost dovodi u pitanje ukoliko ne postoji uslov da pretendenti na rezervisano mesto moraju da osvoje određeni procenat glasova manjinskih birača. Rezervisana mesta takođe podstiču etnifikaciju politike, što može da doprinese održavanju, pa čak i povećanju etničkih distanci.

Osim kvota, česta mera u cilju povećanja predstavljenosti manjina jeste postavljanje nižih izbornih cenzusa za partije manjina, pošto one zbog svoje veličine i teritorijalne rasprostranjenosti teško prelaze uobičajeni izborni prag. Za razliku od rezervisanih mesta, ova mera zahteva mobilizaciju manjinskih birača, pa samim tim podstiče komunikaciju i odgovornost, odnosno polaganje računa biračima. I u ovom slučaju, međutim, etnički identitet je ključna osnova političkog delovanja. Kada institucionalna rešenja ohrabruju političko delovanje kroz etničke partije, smanjuju se podsticaji za formiranje multietničkih ili građanskih partija, koje bi se obraćale kako većinskim tako i manjinskim biračima. Kako je unapređenje interkulturalnog dijaloga i sprečavanje podela društva na većinu i manjine jedan

12 Druge Dahlerup, and Lenita Freidenvall (2009), "Gender Quotas in Politics – A Constitutional Challenge". In: *Constituting Equality: Gender Equality and Comparative Constitutional Law* (edited by Susan H. Williams). Cambridge, Cambridge University Press, str. 32.

13 Isto, str. 32–33.

od ciljeva na koji su se obavezale države članice Saveta Evrope¹⁴ važno je, pored obezbeđivanja zastupljenosti nacionalnih manjina voditi računa i o merama koje doprinose pomirenju i integraciji manjina umesto jačanju etničkih podela.

Pored do sada pomenutih afirmativnih mera, zastupljenost manjina može da se olakša smanjenjem broja potpisa potrebnih za registraciju manjinske partije, olakšicama za finansiranje manjinskih partija iz javnih izvora, kao i smanjenjem broja potpisa za kandidovanje izborne liste.¹⁵

Konačno, izmene izbornog sistema, takođe, mogu biti shvaćene kao afirmativne mere kad se vrše sa ciljem većeg uključivanja nacionalnih manjina. Neke od ovih mera mogu biti usvajanje proporcionalnog izbornog sistema (PR) sa malim brojem izbornih jedinica, pošto se smatra da proporcionalni sistem više pogoduje predstavljenoosti različitih grupa i omogućava bolje oslikavanje društvenog pluralizma u parlamentu.¹⁶ Šugart, na primer, ističe da PR sistem podstiče stvaranje višepartijskih sistema i omogućava manjinama da se politički aktiviraju kroz svoje partije ako to žele, bez kažnjavanja izbornim rezultatima.¹⁷ PR sa većim izbornim jedinicama je posebno pogodan za uključivanje manjina koje nisu teritorijalno koncentrisane na uskom području. Ukoliko se kombinuje sa smanjivanjem izbornog praga može da omogući i malobrojnijim manjinama da imaju svoje predstavnike u parlamentu. PR sistem sa velikim i malobrojnim izbornim jedinicama može da podstakne i formiranje multietničkih

14 Savet Evrope (2008). *Bela knjiga o interkulturnom dijalogu*, Savet Evrope.

15 Jelena Lončar (2011). *Predstavljenost manjina i marginalizovanih grupa u parlamentu Srbije*. u: *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina* (uredio Slaviša Orlović). Beograd, Fondacija Friedrich Ebert, Fakultet političkih nauka, str. 357.

16 Arendt Lijphart (2004). "Constitutional Design for Divided Societies". *Journal of Democracy* 15(2), str. 96–109.

17 Matthew S. Shugart (1994). "Minorities Represented and Underrepresented". In: *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities*. Wilma Rule and Joseph F. Zimmerman. Westport, London, Greenwood Press, str. 35.

partija, jer se procenjuje da se u većim izbornim jedinicama većinskim partijama isplati da na svoju izbornu listu uključe predstavnike različitih društvenih grupa. Kako se smanjuje broj predstavnika koji se bira u izornoj jedinici, smanjuju se i šanse da stranke nominuju pripadnike manjinskih grupa. U takvim situacijama partije će se najčešće odlučiti za pripadnike većinske etničke grupe, koji su pri tom muškarci, obrazovaniji i heteroseksualne orijentacije.

Međutim, kada je reč o teritorijalno koncentrisanim manjinama, u višemandatnim izbornim jedinicama postoji mogućnost da se manjinski glasovi razliju, čime se smanjuje broj izabranih manjinskih predstavnika.¹⁸ Pajvančić takođe smatra da teritorijalno koncentrisanim manjinama više odgovara većinski izborni sistem, ili PR sa manjim izbornim jedinicama, dok teritorijalno raštrkanim manjinama odgovaraju veće izborne jedinice.¹⁹ Kad je reč o političkim partijama nacionalnih manjina, predstavnicima malobrojnijih manjinskih grupa može da bude znatno teže da dobiju minimalan broj glasova potreban za prelazak cenzusa u proporcionalnim izbornim sistemima nego u većinskim.²⁰ Zbog toga većinski ili drugi jednomandatni izborni sistemi, pod uslovom da granice izbornih jedinica nisu iscrtane tako da namerno spreče izbor manjinskih predstavnika, mogu da obezbede veću manjinsku zastupljenost. S druge strane, manjinske stranke koje u većinskim sistemima osvoje poslanička mesta retko kad mogu da se nadaju učešću u vlasti jer vladu obično formira jedna većinska stranka.²¹ Osim toga, istraživanja pokazuju da, uprkos tome što omogućava uključivanje malobrojnijih i teritorijalno koncentrisanih manjina,

18 Claudine Gay (2001). "The Effect of Black Congressional Representation on Political Participation". *American Political Science Review* 95(3):, str. 589–602.

19 Marijana Pajvančić (2015). "Reprezentovanje žena i nacionalnih manjina u skupštinama lokalnih zajednica". *Polis Časopis za javnu politiku* 9, str. 53.

20 Daniel Bochsler (2010). "Electoral Rules and the Representation of Ethnic Minorities in Post-Communist Democracies.", *European Yearbook of Minority Issues* 2007/8 7, str. 153–180.

21 Rein Taagepera (1994). "Beating the Law of Minority Attrition". In: *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women*

većinski sistem može da podstakne etnički radikalizam i dodatnu marginalizaciju manjina.²² U višetničkim sredinama može doći do toga da birači većinske nacionalnosti glasaju za radikalne partije koje garantuju održanje dominantog položaja većine. U predstavničkim institucijama dolazi do uključivanja nekolicine manjinskih predstavnika, ali kako se birači većinske nacionalnosti udaljavaju od umerenih političara, većinu u instituciji čine nacionalistički i radikalno orijentisani političari.²³ Time se politički prostor dodatno radikalizuje i produbljuju neprijateljstva. Jedna od negativnih posledica većinskog izbornog sistema može da bude potpuno isključivanje žena pripadnica manjinskih grupa iz predstavničkih institucija, što proporcionalni izborni sistemi mogu da spreče uvođenjem rodnih kvota.

Kad je reč o manjinskom predstavljanju može se zaključiti da proporcionalni modeli imaju prednost u odnosu na većinske. Međutim, autori koji slede centripetalističku školu smatraju da ni PR ne doprinosi etničkom pomirenju jer podstiče kreiranje etničkih partija i učvršćivanje etničkih linija podele.²⁴ Prema Horovicu, partijski sistem formiran oko etničkih linija jača etničke konflikte, jer ne postiže umereniji pristup etničkim pitanjima.²⁵ Ova grupa autora

and Minorities (edited by Wilma Rule and Joseph Zimmerman F. Westport,), Greenwood Press, str. 235–245.

- 22 Daniel Bochsler (2018). *Izorno takmičenje ili etničko predstavljanje? Političke stranke i etničke podele u Centralnoj i Istočnoj Evropi*. Beograd, Institut za političke studije, str. 99–129.
- 23 Carol M. Swain (1993). *Black Faces, Black Interests: The Representation of African Americans in Congress*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press; David I. Lublin (1997). *Paradox of Representation: Gerrymandering and Minority Interests in Congress*. Princeton, Princeton University Press; Claudine Gay (2001). "The Effect of Black Congressional Representation on Political Participation", op. cit.
- 24 David L. Horowitz (2003). "Electoral Systems: A Primer for Decision Makers." *Journal of Democracy* 14(4), str. 115–127; Ben Reilly (2012). *Centripetalism: Cooperation, Accommodation and Integration. Conflict Management in Divided Societies: Theories and Practice*. S. Wolff and C. Yakinthou. London, New York, Routledge, str. 57–66.
- 25 David Horowitz, D. L. (1985). *Ethnic groups in conflict*. Berkeley, California University Press, str. 346.

preporučuje preferencijalne izborne modele koji u višetničkim sredinama stimulišu kreiranje građanskih partija sklonijih kompromisu i pomirenju.

Pitanje je, međutim, da li bi se u društvima gde je politika već konstruisana oko etniciteta, moglo očekivati da politički akteri pri stanju na drastične promene izbornog sistema koje bi uticale i na njihove pozicije. Zbog toga se prilikom dizajniranja izbornog sistema ne može zanemariti društveni, istorijski i politički kontekst. Imajući u vidu ovde predstavljene analize različitih institucionalnih rešenja, ostatak rada se fokusira na kontekst Srbije, odlike i posledice aktuelnih rešenja, zahteve manjinskih grupa i, u skladu sa tim nudi predloge za potencijalna poboljšanja institucionalnog dizajna.

PRAVNI OKVIR ZA POLITIČKO PREDSTAVLJANJE MANJINA U SRBIJI

U Srbiji, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2002) određuje nacionalnu manjinu kao po brojnosti dovoljno reprezentativnu grupu, koja je u trajnoj i čvrstoj vezi sa teritorijom države i poseduje “obeležja kao što su jezik, kultura, nacionalna ili etnička pripadnost, poreklo ili veroispovest, po kojima se razlikuje od većine stanovništva, i čiji pripadnici se odlikuju brigom da zajedno održavaju svoj zajednički identitet, uključujući kulturu, tradiciju, jezik ili religiju”.²⁶ Ovako široka i otvorena definicija dozvoljava čak i grupama sa manje od 2000 članova, poput Egipćana, Aškalija, Jevreja ili Čeha da uživaju ista individualna i kolektivna prava kao brojnije manjinske grupe.²⁷ Stanovništvo Srbije je etnički raznoliko, ali manjinske grupe čine relativno mali procenat ukupnog stanovništva. Najbrojnija grupa su Mađari sa 3,53% ukupnog

26 Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2002). Službeni list SRJ br. 11/2002, Službeni glasnik Republike Srbije br. 72/2009 – dr. zakon, 97/2013 – odluka US i 47/2018, član 2.

27 Republički zavod za statistiku (2012). Nacionalna pripadnost. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Beograd, Republički zavod za statistiku.

stanovništva, zatim Romi (2,05%) i Bošnjaci (2,02%). Ostalih dvadesetak manjinskih grupa imaju pojedinačno ispod 1% ukupnog stanovništva, odnosno zajedno, 5,29% ukupnog stanovništva.²⁸ Podaci poslednjeg popisa daju jasan okvir etničke raznolikosti društva, ali se ipak ne mogu smatrati preciznim pokazateljem zbog toga što su: 1) pripadnici bošnjačke (u manjem broju) i albanske nacionalne manjine (u velikom broju) bojkotovali popis stanovništva,²⁹ 2) nezvanični podaci govore da Roma u Srbiji ima i do 5–6 puta više od zvaničnih podataka,³⁰ 3) o nacionalnoj pripadnosti nema podataka za 3,37% popisano stanovništva.³¹

Ustav garantuje nacionalnim manjinama posebnu zaštitu u cilju ostvarivanja ravnopravnosti i očuvanja njihovih identiteta.³² Osim individualnih prava, Ustav pripadnicima nacionalnih manjina

28 Isto.

29 Kao razloge za bojkot predstavnici albanske nacionalne manjine i pojedini predstavnici Bošnjaka su isticali nezadovoljstvo što su formulari štampani na srpskom jeziku, što su popisivači u najvećem procentu srpske nacionalnosti i sumnju u moguće falsifikovanje rezultata popisa. Pored toga, predstavnici Albanaca su kao dodatni razlog navodili nemogućnost da se popišu stanovnici Preševa, Bujanovca i Medveđe koji su se nakon rata preselili na Kosovo ili su na privremenom radu u zapadno evropskim zemljama. Kako su se pripadnici albanske nacionalne manjine odazvali pozivu na bojkot, popisano je tek 5809 Albanaca (0,08% ukupne populacije), dok je na popisu iz 2001. popisano 61647 Albanaca (0,82% stanovništva). S druge strane, deluje da su pripadnici bošnjačke manjine u najvećem broju ipak učestvovali u popisu, pa podaci iz 2011. godine pokazuju da u Srbiji živi 2,02% Bošnjaka, dok je taj procenat 2001. iznosio 1,81%.

30 Određeni procenat Roma se zbog straha od diskriminacije izjašnjavaju kao pripadnici većinske zajednice, a postoji sumnja i da popisivači nisu uključili sva romska naselja, dok u drugima, delom zbog jezičkih barijera nisu popisani svi stanovnici (Tamara Tančić (2020). *Etnička mimikrija Roma – Sloboda ili štit*. Istinomer, 19.10.2020. Dostupno na: <https://www.istinomer.rs/analize/etnicka-mimikrija-roma-sloboda-ili-stit/>, Pristupljeno 18.01.2021).

31 Nisu se izjasnili ili im je nepoznata nacionalna pripadnost. Pored njih, još 0,24% populacije se nalazi u grupi "ostali", a 0,43% je izrazilo regionalnu pripadnost.

32 Ustav Republike Srbije (2006). Službeni glasnik Republike Srbije 98/2006, član 14.

garantuje i dodatna grupna prava u cilju očuvanja posebnosti. Manjinama se takođe daje kulturna autonomija, odnosno pravo na osnivanje nacionalnih saveta – institucija neteritorijalne autonomije preko kojih manjine ostvaruju pravo na samoupravljanje u kulturi, obrazovanju, obaveštavanju i službenoj upotrebi jezika i pisma.³³ U Srbiji funkcionišu 22 nacionalna saveta nacionalnih manjina.

Potreba za ovim garancijama proistekla je iz političke, ekonomske i društvene marginalizacije pripadnika nacionalnih manjina tokom devedesetih godina i dubokog međuetničkog nepoverenja u društvu. Očekivalo se da će široka garancija manjinskih prava i kulturna autonomija doprineti integraciji manjina i smanjenju netrpeljivosti. Međutim, iako je kulturna autonomija omogućila manjinama samostalno odlučivanje u pitanjima od značaja za očuvanje manjinskih identiteta, u svim ostalim oblastima je pozicija pripadnika manjina i dalje neravnopravna.

Kad je reč o političkom predstavljanju, Ustav nacionalnim manjinama garantuje ravnopravnost u vođenju javnih poslova,³⁴ zastupljenost predstavnika nacionalnih manjina u Narodnoj skupštini,³⁵ kao i srazmernu zastupljenost u pokrajinskoj i lokalnim skupštinama gde žive pripadnici nacionalnih manjina.³⁶ Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina predviđa da "Republika Srbija obezbeđuje uslove za efikasno učešće pripadnika nacionalnih manjina u političkom životu, zastupljenost predstavnika nacionalnih manjina u Narodnoj skupštini i srazmernu zastupljenost nacionalnih manjina u skupštinama autonomnih pokrajina i jedinicama lokalne samouprave, u skladu sa zakonom".³⁷ Ove garancije su detaljnije uređene Zakonom o političkim strankama, Zakonom o izboru narodnih poslanika i Zakonom o lokalnim izborima.

33 Isto, član 75, stav 3.

34 Isto, član 77.

35 Isto, član 100.

36 Isto, član 180.

37 Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, op. cit., član 4, stav 4.

Zakon o političkim strankama omogućuje osnivanje političkih stranaka nacionalnih manjina i daje povoljnije uslove za njihovu registraciju u odnosu na zahteve koje postavlja ne-manjinskim strankama. Zakon definiše manjinske stranke kao stranke čije je delovanje “posebno usmereno na predstavljanje i zastupanje interesa jedne nacionalne manjine i zaštitu i unapređenje prava pripadnika te nacionalne manjine u skladu sa ustavom, zakonom i međunarodnim standardima, uređeno osnivačkim aktom, programom i statutom političke stranke”.³⁸ Ova definicija određuje stranačko delovanje, ali ne postavlja uslove u pogledu etničkog identiteta osnivača ili članova. Kako je uz to, za osnivanje stranke potrebno samo 1000 potpisa, u Srbiji je od 115 stranaka čak 69 političkih stranaka nacionalnih manjina.³⁹ Ove partije predstavljaju 16 različitih nacionalnih manjina. Najveći pluralizam je prisutan u polju predstavljanja bošnjačke manjine: čak 11 političkih partija se predstavljaju kao zastupnici Bošnjaka. Veliki broj manjinskih partija sam po sebi ukazuje na veliku politizaciju etniciteta.

Brojnost partija takođe sugerise da su uslovi za registraciju manjinskih partija povoljni, a delovanje isplativo. Zakonodavac nije predvideo da u nazivu stranke stoji koju nacionalnu manjinu predstavlja, pa u Srbiji postoje stranke, poput Zelene stranke Srbije, Zelene stranke, Ratnih veterana za Srbiju ili Jake Srbije koje su registrovane kao stranke slovačke nacionalne manjine, iako se teško može utvrditi njihova veza sa slovačkom manjinom. Evropska zelena partija takođe tvrdi da predstavlja nacionalnu manjinu, ali rusku; Srbija na Istoku se predstavlja kao vlaška stranka, dok Republikanska stranka uživa privilegije stranke mađarske nacionalne manjine. I najmanjbrojnije manjine poput ruske, poslednjih godina stižu samoproglašene zastupnike. Čak 7 političkih partija tvrdi da zastupa nešto

38 Zakon o političkim strankama, Službeni glasnik Republike Srbije br. 36/2009 i 61/2015 – odluka US, član 3.

39 Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave (2020). Izvod iz registra političkih stranaka. Ažurirano 19.11.2020. Dostupno na: mduls.gov.rs/wp-content/uploads/IZVOD-IZ-REGISTRA-19112020.pdf?script=lat, Pristupljeno 18.12.2020.

više od 3000 Rusa u Srbiji, što je jasan pokazatelj sve većih zloupotreba olakšica namenjenih nacionalnim manjinama. Analiza rezultata izbora u narednom delu rada će još jasnije pokazati brojne pokušaje zloupotrebe povoljnijih uslova registracije manjinskih stranaka (tzv. etno-biznis).

Pored povoljnijih uslova za registraciju stranke, od 2004. godine za manjinske stranke važi niži izborni prag, kako na parlamentarnim tako i na lokalnim izborima. Usvajanju afirmativnih mera prethodilo je nekoliko izmena izbornih zakona.

TABELA 2: **KARAKTERISTIKE IZBORNOG SISTEMA U SRBIJI 1990–2020: PARLAMENTARNI IZBORI**

GODINA ODRŽAVANJA IZBORA	KARAKTERISTIKE IZBORNOG SISTEMA
1990.	dvokružni većinski izborni sistem sa jednomandatnim izbornim jedinicama
1992.	proporcionalni sistem, 9 izbornih jedinica, D'Ontova
1993.	formula za raspodelu mandata, 5% izborni prag,
1997.	proporcionalni sistem, 29 izbornih jedinica, D'Ontova formula za raspodelu mandata, 5% izborni prag
2000.	proporcionalni sistem, 1 izborna jedinica, D'Ontova
2003.	formula za raspodelu mandata, 5% izborni prag
2007.	
2008.	proporcionalni sistem, 1 izborna jedinica, D'Ontova
2012.	formula za raspodelu mandata, 5% izborni prag, prirodan
2014.	izborni prag za političke partije nacionalnih manjina
2016.	
2020.	proporcionalni sistem, 1 izborna jedinica, D'Ontova formula za raspodelu mandata, 3% izborni prag, korigovan prirodan izborni prag za političke partije nacionalnih manjina (uvećanje količnika za 35%)

Na izborima za Narodnu skupštinu 1990. godine primenjen je dvokružni većinski izborni sistem sa jednomandatnim izbornim

jedinicama (v. Tabela 2). Već od narednih izbora se prelazi na proporcionalni sistem sa D'Ontovom formulom za raspodelu mandata i izbornim pragom od 5% koji je zadržan do 2020. godine. Menjao se, međutim broj izbornih jedinica sa 9, na izborima 1992. i 1993. godine, preko 29 na izborima 1997. godine, do jedne izborne jedinice od 2000. godine nadalje. Izborni prag je iznosio 5% sve do 2020. godine kad je snižen na 3%. Za političke stranke nacionalnih manjina, međutim od 2004. godine važe povoljniji uslovi za dodeljivanje mandata.

Zakonom o izmenama i dopunama zakona o izboru narodnih poslanika 2004. godine, kao mera afirmativne akcije za liste nacionalnih manjina uveden je "prirodni" izborni prag.⁴⁰ Članom 81. ovog zakona propisano je da: "Političke stranke nacionalnih manjina i koalicije političkih stranaka nacionalnih manjina učestvuju u raspodeli mandata i kad su dobile manje od 5% glasova od ukupnog broja birača koji su glasali". Kako bi osvojile mandat, broj glasova za manjinske stranke treba da bude jednak broju građana koji su na izborima glasali za većinske liste koje su prešle cenzus i manjinske liste podeljeno sa ukupnim brojem skupštinskih mandata (250).⁴¹ Izmene zakona, međutim, nisu predvidele i smanjivanje broja potpisa neophodnih za kandidovanje manjinskih lista, tako da partije manjina, kao i ostale političke partije, i dalje uz izbornu listu dostavljaju 10.000 potpisa građana.⁴² Istim izmenama izbornog zakona uvedena je rodna kvota koja se primenjuje i na manjinske izborne liste što je posebno važno, jer su u nedemokratskim društvima sa autoritarnom političkom

40 Zakon o izmenama i dopunama zakona o izboru narodnih poslanika, Službeni glasnik RS, br. 18/04.

41 Ovakvo rešenje u suštini znači da se u situacijama u kojima ima dosta "bačenih" glasova, odnosno glasova za liste koje ne pređu cenzus, smanjuje broj glasova potrebnih manjinskim listama za dobijanje poslaničkog mesta.

42 Pre parlamentarnih izbora 2007. godine Republička izborna komisija (RIK) je donela odluku da je partijama nacionalnih manjina za učešće na izborima dovoljno 3.000 potpisa, ali je Ustavni sud suspendovao ovu odluku uz obrazloženje da donošenje odluke koja se kosi sa postojećim zakonodavstvom nije u nadležnosti RIK.

kulturom, žene pripadnice nacionalnih manjina često dvostruko diskriminirane.

U februaru 2020, je izmenama Zakona o izboru narodnih poslanika⁴³, na predlog Saveza vojvođanskih Mađara (SVM), korigovan prirodni prag tako da se prilikom raspodele mandata, primenom sistema najvećeg količnika, količnici svih izbornih lista političkih stranaka nacionalnih manjina uvećavaju za 35%.⁴⁴ Usvojena korekcija prirodnog praga neutrališe potencijalne efekte smanjenog izbornog praga za građanske/većinske izborne liste sa 5% na 3%. Uprkos ovim izmenama, ostao je uslov da je za kandidovanje manjinske liste i dalje potrebno 10.000 potpisa. Kako ovaj uslov znatno otežava kandidaturu partija malobrojnijih manjina, dodatne afirmativne mere su unapredile mogućnosti najbrojnijih i najbolje organizovanih manjina (mađarske, bošnjačke i albanske) dok na predstavljeno malobrojnijih manjina nisu imale nikakav efekat.

Poslednje izmene izbornih zakona donose još jednu novinu u cilju smanjenja mogućnosti zloupotreba afirmativnih mera za manjinske stranke, a usled izuzetno liberalnih uslova za registraciju manjinskih stranaka. Republička izborna komisija (RIK) dobija ovlašćenje da prilikom kandidovanja manjinske izborne liste utvrdi "da joj je osnovni cilj predstavljanje i zastupanje interesa manjine i zaštita i poboljšanje prava pripadnika nacionalne manjine, u skladu s međunarodnopravnim standardima".⁴⁵ Prilikom odlučivanja RIK može da zatraži mišljenje nacionalnog saveta nacionalne manjine.⁴⁶

43 Zakon o izmenama Zakona o izboru narodnih poslanika, 12/2020, član 1, stav 2.

44 Već u toku same skupštinske rasprave nametnulo se pitanje ustavnosti ovog rešenja, odnosno kršenja načela jednakosti glasa. Kako se količnik računa tako što se broj osvojenih glasova deli brojevima od 1 do 250, ovo rešenje indirektno povećava vrednost glasova datih manjinskoj listi u odnosu na vrednost glasova datih drugim listama. Uprkos ovim prigovorima, rešenje je usvojeno izmenama zakona 2020. godine i primenjeno kako na parlamentarnim, tako i na lokalnim izborima.

45 Zakon o izmenama Zakona o izboru narodnih poslanika, 12/2020, član 1, stav 3.

46 Isto, član 1, stav 4.

Nedostatak ovog rešenja se, uprkos opravdanosti namere, ogleda u tome što ne postoje kriterijumi na osnovu kojih bi RIK odlučivao o ovom pitanju, a može se postaviti i pitanje ima li RIK zakonsko pravo da preispituje identitet stranke ukoliko je ona već registrovana kao manjinska.

TABELA 3: **IZBORNI SISTEM U SRBIJI 1990–2020: LOKALNI IZBORI**

GODINA ODRŽAVANJA IZBORA	KARAKTERISTIKE IZBORNOG SISTEMA
1992.	Dvokružni većinski izborni sistem sa jednomandatnim izbornim jedinicama
1996.	
2000.	Jednokružni većinski
2004.	Proporcionalni, 1 izborna jedinica, Her-Nimejerova formula, 3% izborni prag
2008.	Proporcionalni, 1 izborna jedinica, D'Ontova formula, 5% izborni prag, prirodan izborni prag za političke partije nacionalnih manjina
2012.	
2016.	
2020.	Proporcionalni, 1 izborna jedinica, D'Ontova formula, 3% izborni prag, korigovani prirodan izborni prag za političke partije nacionalnih manjina (količnik uvećan za 35% sem za manjinske liste koje pređu prag od 3%)

Prvi i drugi lokalni izbori nakon uvođenja višestranačkog sistema održani su 1992. i 1996. godine prema istim pravilima kao i prvi parlamentarni izbori: dvokružni većinski izborni sistem sa jednomandatnim izbornim jedinicama (v. Tabela 3). Većinski sistem, ali sa relativnom većinom u jednom krugu je zadržan i za lokalne izbore 2000. godine. Od 2004. godine se prelazi na proporcionalni sistem, najpre uz korišćenje Her-Nimejerove formule i 3% izbornog praga, da bi se od narednih izbora 2008. godine pravila za održavanje lokalnih izbora usaglasila sa izbornim sistemom primenjenim na republičkom nivou. Korigovani prirodni izborni prag koji je usvojen 2020.

godine za parlamentarne izbore, važi i za lokalne s tim što se količnici ne uvećavaju za manjinske liste koje pređu izborni prag od 3%⁴⁷.

Kako se u Srbiji izborni sistem značajno menjao tokom poslednjih 30 godina, analizom izbornih rezultata mogu se izvesti zaključci o njegovom uticaju na zastupljenost manjina u predstavničkim institucijama u Srbiji.

PREDSTAVLJENOST MANJINA U SRBIJI OD 1990: KO UČESTVUJE, A KO OSVAJA MANDATE?

Na osnovu učešća političkih partija nacionalnih manjina na parlamentarnim izborima mogu se izvući bar tri zaključka. Najpre, podaci pokazuju da postoji velika etnička mobilizacija, odnosno zainteresovanost manjinskih stranaka da učestvuju na izborima na republičkom nivou. Na parlamentarnim izborima učestvuje veliki broj političkih partija nacionalnih manjina. U proseku su na svakim izborima prisutne političke stranke 5–6 nacionalnih manjina. Do sada su političke stranke 11 nacionalnih manjina bar jednom učestvovala na parlamentarnim izborima.

Drugo, već na prvi pogled se primećuje velika razlika između političkih partija brojnijih i malobrojnijih manjina. Političke partije mađarske, bošnjačke i albanske nacionalne manjine aktivno učestvuju u političkom životu na republičkom nivou. Do sada su one uglavnom učestvovala na izborima, a kad nisu njihovo je neučestvovanje takođe bilo politički čin, odnosno bojkot izbora. Bošnjačke partije su, na primer, bojkotom izbora 1992. i 1993. godine želele da ukažu na neravnopravan položaj Bošnjaka i tražile autonomiju kojom bi se ispravile istorijske nepravde.⁴⁸ Pojedine stranke albanske nacionalne manjine su takođe više puta pozivale svoje birače na bojkot izbora, iako je gotovo bez izuzetka na parlamentarnim izborima

47 Autentično tumačenje odredbe člana 40. stav 5. Zakona o lokalnim izborima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 16/20.

48 Jedina bošnjačka stranka koja je učestvovala je bio DRSM i to samo na teritoriji Kosova i Metohije.

učestvovala bar jedna albanska stranka. Za razliku od njih, političke partije ostalih nacionalnih manjina su tek povremeno učestvovala u politici na republičkom nivou. Čak ni znatno povoljniji izborni uslovi 2020. godine nisu doveli do velikog broja manjinskih lista. Iako je za registrovanje manjinske partije potrebno tek 1.000 potpisa, za kandidovanje manjinske izborne liste se zahteva 10.000 potpisa, koliko je potrebno i građanskim i većinskim strankama. Najveći broj manjinskih stranaka ovo ne može da ispuni.

Političke stranke hrvatske nacionalne manjine su tokom devedesetih godina redovno učestvovala na izborima, da bi se nakon promena izbornih zakona od 2000. godine i nedovoljnih institucionalnih podsticaja nakon toga opredelile za podršku većinskoj stranci, umesto samostalnog izlaska na izbore. Romske političke partije su se opredeljivale za učešće nakon podsticaja koje su dobijale kroz izmene izbornog sistema. Prvi put na izborima učestvuju 1992. godine nakon prelaska na proporcionalni izborni sistem sa velikim izbornim jedinicama koji je romskim partijama odgovarao mnogo više od većinskog. Naredne izmene izbornih pravila nisu bile naklonjene romskim partijama, pa se ponovo kandiduju tek 2007. i 2008. godine posle usvajanja prirodnog izbornog praga. Obeshrabrene niskim izbornim rezultatima romske partije su brzo izgubile motivaciju za dalju političku participaciju. Razlozi za to mogu biti s jedne strane, unutargrupne razlike kako zbog teritorijalne raštrkanosti romske populacije, tako i zbog velikog broja romskih partija. S druge strane, na političku participaciju utiče i izrazito nepovoljan položaj romske zajednice u Srbiji. Imajući u vidu da je romska zajednica u najnepovoljnijem ekonomskom, socijalnom i kulturnom položaju, ne može se očekivati visok nivo političke participacije, što i pokazuju analize izbora.

Poslednjih godina je primetna sve veća mobilizacija malobrojnijih manjina, poput crnogorske (0,54% stanovništva) i ruske (0,05% stanovništva), koje, međutim, ne uspevaju da pređu prirodni izborni prag, čak ni uz dodatne mere iz 2020. godine. Crnogorska partija je na izborima učestvovala 2008, 2012, i 2014, a od 2014. godine je primetna

sve veća mobilizacija malobrojne ruske manjine. Pojava čak sedam političkih stranaka ruske nacionalne manjine na političkoj sceni poslednjih godina svedoči o znatno liberalnijim uslovima za registrovanje manjinskih političkih partija što omogućuje brojne zloupotrebe. Povezanost Ruske stranke, koja na parlamentarnim izborima redovno učestvuje od 2014. godine, sa pripadnicima ruske nacionalne manjine i očuvanjem njihove posebnosti je upitna. Ova stranka se zalaže za bližu saradnju sa Rusijom i bolje srpsko-ruske odnose, ali je pitanje da li je to dovoljno da se stranka proglasi manjinskom. Republička izborna komisija je do sada dva puta pokušala ovoj stranci da ospori status manjinske liste na izborima, prvi put 2016. godine, a drugi put uoči izbora 2020, s obrazloženjem da nema dokaza da stranka zastupa interese ruske nacionalne manjine i da se na listi ne nalazi nijedan pripadnik ruske manjine. Upravni sud je oba puta osporio ovu odluku RIK, pošto je Ruska stranka i zvanično upisana u registar kao politička partija nacionalne manjine.⁴⁹

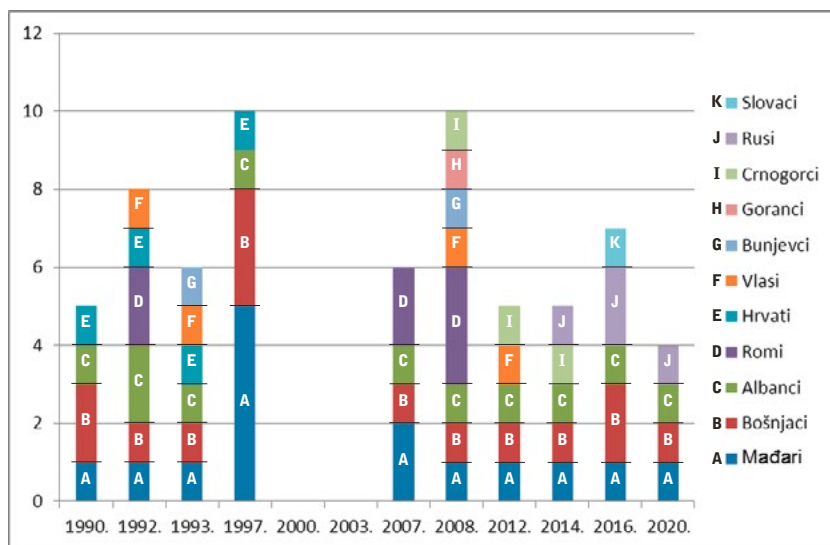
To nas dovodi do trećeg zaključka koji se može izvesti iz podataka o učešću manjinskih lista na parlamentarnim izborima: poslednjih godina su sve češće zloupotrebe manjinskih prava. Na izborima 2012. godine kandidovala se stranka "Nijedan od ponuđenih odgovora". Ova stranka se registrovala kao vlaška, iako je bilo izvesno da stranku nisu osnovali pripadnici vlaške nacionalne manjine i da stranka nema za cilj unapređenje položaja i prava Vlaha u Srbiji. Štaviše, predstavnici ove stranke su sami svoju odluku, da stranku registruju kao manjinsku obrazložili nepravедношću sistema koji ne dozvoljava pojavu novih političkih aktera, tj. visokim troškovima registracije nemanjinske stranke.⁵⁰ Ipak, ova stranka osvaja jedno poslaničko mesto uspešnom strategijom zbunjivanja neupućenih birača koji su zbog imena ove stranke mislili da se opredeljuju da ne glasaju ni za

49 Jelena Lončar (2020a). Izbori i predstavljanje nacionalnih manjina u Srbiji 1990–2020, op. cit.

50 Zora Drčelić, (2012). Analitičar u zakonskoj rupi. Vreme, Dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1047472>, Pristupljeno 15.01.2021.

jednu od ponuđenih opcija. Na sličan način su se na izborima 2016. godine kandidovali i Republikanska stranka, kao stranka mađarske manjine i Zelena stranka, zvanično registrovana kao politička partija slovačke nacionalne manjine, koja je i osvojila jedno poslaničko mesto. Pored Ruske stranke na izborima 2020. godine i Koalicija za mir, koju čini nekoliko manjinskih stranaka, ali i većinska LDP, zatražila je status manjinske liste, ali je ovaj zahtev odbijen uz obrazloženje da je neblagovremen.⁵¹ Imajući u vidu sve veću tendenciju etno-biznisa, ne čudi što se Srbiji, kao jedan od zahteva u procesu evropskih integracija navodi sprečavanje zloupotreba fleksibilnijih odredaba o strankama nacionalnih manjina.

GRAFIKON 1: **MANJINSKE LISTE KOJE SAMOSTALNO UČESTVUJU NA PARLAMENTARNIM IZBORIMA 1990–2020**

51 Na pokrajinskim izborima 2020. godine, ova lista je proglašena manjinskom iako je na čelu liste bio Čedomir Jovanović, lider Liberalno demokratske partije (Pokrajinska izborna komisija (2020). Rešenje o utvrđivanju položaja koalicije političkih stranaka nacionalnih manjina, 07. jun 2020., Dostupno na <http://pik.skupstinavojvodine.gov.rs/sadrzaj/2020IL8status.pdf>, Pristupljeno 06.08.2020).

Četvrto, sa izuzetkom izbora 2000, i 2003. godine, čini se da izmene izbornog sistema nisu imale bitno drugačije posledice u pogledu učešća manjinskih partija na izborima. Zbog prelaska na PR sa jednom izbornom jedinicom, 2000, i 2003. godine manjinske partije su bile demotivisane da izađu na izbore. Izvesno je da je kombinacija proporcionalnog izbornog sistema sa jednom izbornom jedinicom i visokog izbornog praga od 5%, koja je primenjena na ovim izborima, najnepovoljnije delovala na političku participaciju manjinskih partija. Razlog za ovo leži pre svega u brojnosti nacionalnih manjina u Srbiji: pripadnici najbrojnije manjinske grupe (Mađari) čine samo 3,91% ukupnog stanovništva prema popisu iz 2002. godine, odnosno 3,53% ukupnog stanovništva prema podacima iz 2011. godine.

Manjinske partije su 2000. godine podržale Demokratsku opoziciju Srbije. Tada se čak sedam manjinskih partija priključilo listi DOS (Savez vojvođanskih Mađara, Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara, Sandžačka demokratska partija, Demohrišćanski i evropski pokret, Građanski pokret vojvođanskih Mađara, Hrvatski narodni savez i Demokratski savez Hrvata u Vojvodini). Na izborima 2003. godine političke stranke nacionalnih manjina kandidovale su se u regionalno-manjinskoj koaliciji "Zajedno za toleranciju – Čanak–Kasa–Ljajić". Ovu koaliciju oformio je veliki broj manjih regionalnih i manjinskih partija. Izbornu listu je podržalo ukupno 15 stranaka, među kojima su bile tri mađarske stranke, tri bošnjačke, dve hrvatske, jedna romska i jedna bugarska manjinska stranka. Ova lista je, međutim, osvojila tek 4,2% glasova, što je bilo nedovoljno da pređu izborni prag od 5%. Koalicija je zvanično formirana tek 20 dana pre izbora, što je potencijalno moglo da utiče na nedovoljnu podršku birača. Drugi važniji razlog za izborni neuspeh liste Zajedno za toleranciju, može se naći u njenoj heterogenoj strukturi, zbog koje se pripadnici nijedne od manjinskih grupa nisu mogli identifikovati sa listom. Nakon neuspeha ove koalicije, promenjen je izborni zakon

kako bi se ubuduće omogućilo učešće nacionalnih manjina u predstavničkim institucijama.⁵²

Peto, većinu manjinskih lista koje su izlazile na izbore čine, ili jedna manjinska partija ili koalicija partija iste nacionalne manjine. Tek nekoliko puta su formirane manjinske međuetničke koalicije, što je posledica, ali i pokazatelj jasno definisanih etničkih granica i velike etnifikacije politike. Prve međuetničke manjinske koalicije pojavljuju se tek 2012. godine, kad se formira koalicija pet manjinskih stranaka, koje predstavljaju pet različitih manjinskih grupa, pod nazivom “Sve zajedno: BDZ, GSM, DZH, Slovačka stranka – Emir Elfić”. Ova koalicija uspeva da pređe prirodan izborni prag i osvaja jedno poslaničko mesto. Ohrabreni njihovim uspehom, već na naredne izbore izlaze dve takve liste: “Lista nacionalnih zajednica – BDZ, MPSZ, DZH, MRM, MEP – Emir Elfić” i “Koalicija građana svih naroda i narodnosti”. Birači, međutim, nisu dali poverenje ovim listama. Pojava ovih koalicija se pre može objasniti pokušajima da se po svaku cenu dođe do mandata, nego omekšavanjem etničkih granica i novim identifikacijama u društvu. Reakcija birača to jasno pokazuje. S druge strane, iako nisu njihov odraz, ovakve koalicije bi mogle da pomognu integraciju i smanje postojeću segregaciju etničkih grupa.

ZASTUPLJENOST MANJINSKIH PARTIJA U NARODNOJ SKUPŠTINI: INDEKS REPREZENTACIJE

Rezultati izbora potvrđuju zaključak da izborni uslovi omogućavaju zastupljenost jedino najbrojnijim manjinama (Grafikon 2). Sa izuzetkom proporcionalnog sistema sa jednom izbornom jedinicom bez afirmativnih mera, ostale izmene izbornog sistema nisu značajno izmenile etničku sliku parlamenta. Najbrojnijim manjinama više odgovara veći broj izbornih jedinica, ali se snižavanjem prirodnog praga uspešno ispravljaju nedostaci jedne velike izborne jedinice.

52 Milan Jovanović i Dušan Vučićević (2015). Reforma izbornog sistema Republike Srbije, Beograd, Nacionalna koalicija za decentralizaciju, str. 104.

U najvećem broju slučajeva, unutargrupni pluralizam se nije reflektovao na parlamentarnom nivou. Čak i kada su pokušale da kandiduju više izbornih lista, manjinske stranke su bile "kažnjene" manjim brojem osvojenih mandata. Stranke albanske nacionalne manjine su izašle na izbore sa dve liste jedino 1992. godine i jedino tada nisu osvojile nijedan mandat. Mađarske stranke su takođe najmanje mandata osvajale kada su se glasovi rasipali na više lista: 1997. godine se, podstaknuto povećanjem broja izbornih jedinica na 29 kandidovalo čak pet lista mađarske manjine, ali je samo lista SVM osvojila skupštinske mandate. Najmanji broj izabраниh poslanika mađarske stranke su imale 2007. godine kada je SVM (osvojena tri mandata) imao konkurenciju u koaliciji Mađarska sloga (bez ijednog mandata). Da izborna pravila ne ohrabruju unutargrupni pluralizam vidljivo je i u slučaju romskih partija koje su jedino 2007. godine imale svoje predstavnike u parlamentu. Na izborima 2008. godine su se kandidovale čak tri romske izborne liste, ali nijedna nije uspela da pređe prirodan izborni prag.

Sa druge strane, stranke bošnjačke nacionalne manjine su uspešno prevazilazile izborne prepreke i uspešnije mobilisale bošnjačke birače kada su kandidovale više izbornih lista (npr. 1990, 2016. i 2020). Ovo se može objasniti koncentrisanošću bošnjačke manjine u nekoliko opština u Srbiji, što olakšava obraćanje biračima i njihovu političku mobilizaciju: 72,61% svih Bošnjaka u Srbiji živi u Novom Pazaru i Tutinu, dok je čak 97,46% koncentrisano na području opština Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Prijepolje i Priboj.⁵³ Osim što žive koncentrisano u malom broju opština, pripadnici bošnjačke manjine u prve tri opštine čine većinu, što podstiče unutargrupno takmičenje i pluralizam, jer nema straha od dominacije srpske većine.⁵⁴

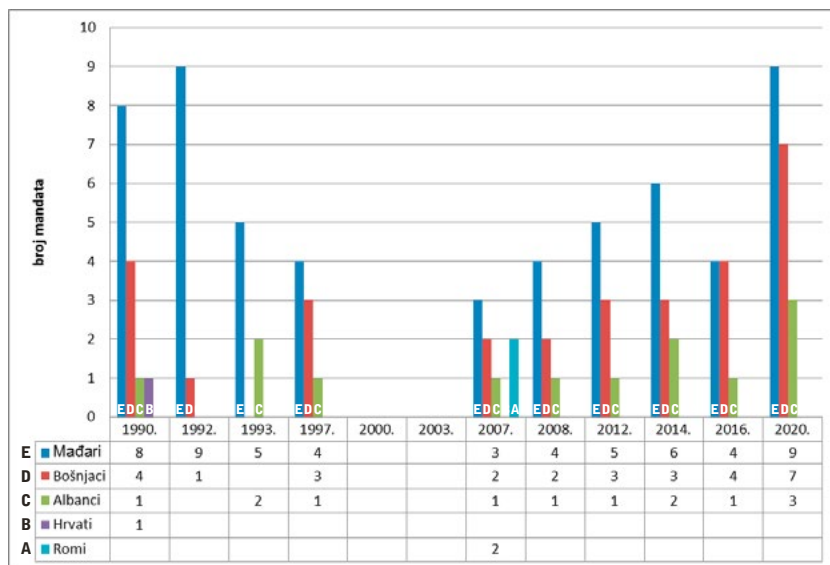
Izborni rezultati pokazuju dodatnu marginalizaciju žena pripadnica nacionalnih manjina. Sve do uvođenja rodni kvota 2004. godine

53 Republički zavod za statistiku (2012). Nacionalna pripadnost. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, op. cit.

54 Daniel Bochsler, D. (2018). *Izborna takmičenje ili etničko predstavljanje? Političke stranke i etničke podele u Centralnoj i Istočnoj Evropi*, op. cit., str. 71.

nacionalne manjine su predstavljali isključivo muškarci. Ovo se postepeno menja od izbora 2007. godine kad mađarska nacionalna manjina dobija prvu ženu narodnu poslanicu od uvođenja višestranačja u Srbiji. I u sledećih nekoliko saziva je u parlamentu bila tek jedna žena predstavnica manjinske političke stranke. Kako na izborima 2014. godine SVM osvaja šest mandata, u njihovoj poslaničkoj grupi su se u skladu sa zahtevima rodne kvote našle dve žene. Bošnjačka SDA je na istim izborima osvojila tri mandata, pa je po prvi put od 1990. godine u parlament ušla i jedna predstavnica Bošnjakinja. Znatno bolji izborni rezultati manjinskih stranaka nacionalnih manjina 2020. godine u kombinaciji sa uvećanom rodnom kvotom (40%)⁵⁵ omogućili su da poslanička mesta zauzme i šest žena pripadnica nacionalnih manjina.⁵⁶

GRAFIKON 2: **BRJ MANDATA KOJE OSVAJAJU POLITIČKE STRANKE NACIONALNIH MANJINA NA PARLAMENTARNIM IZBORIMA**

55 Jelena Lončar (2020b). "Izbori i predstavljanje žena u Srbiji od 1990. do 2020". U: *Kako, koga i zašto smo birali. Izbori u Srbiji 1990–2020. godine.* (uredili M. Jovanović and D. Vučićević.) Beograd, Službeni glasnik, Institut za političke studije, str. 869–889.

56 SVM 3, SDA 2 i SPP 1.

Za analizu uticaja izbornog sistema na izborne rezultate manjinskih partija najkorisnije je pogledati indeks reprezentacije. Indeks reprezentacije omogućava da na relativno brz i jednostavan način utvrdimo proporcionalnost manjinskog predstavljanja.⁵⁷ Indeks reprezentacije predstavlja srazmeru između procenta osvojenih mandata i procentualnog učešća manjine u ukupnoj populaciji. Računa se deljenjem procenta manjinskih predstavnika u predstavničkom telu sa procentom pripadnika date nacionalne manjine u ukupnom stanovništvu. Indeks o govori da manjina uopšte nije predstavljena, dok indeks jedan ukazuje na potpunu proporcionalnost etničke slike parlamenta i društva. Sve ispod jedan ukazuje na potpredstavljenost. Na primer, mađarska stranka DZVM je 1990. godine osvojila osam mandata, odnosno 3,2% od ukupnog broja skupštinskih mandata. Kada se taj procenat podeli sa 4,39%, odnosno sa udelom mađarske nacionalne manjine u ukupnom stanovništvu Srbije, dobije se indeks 0,73 (v. Tabela 4).⁵⁸

TABELA 4: **INDEKS REPREZENTACIJE NACIONALNIH MANJINA U SRBIJI**

	1990	1992	1993	1997	2000	2003	2007	2008	2012	2014	2016	2020
Mađari	0,73	0,83	0,46	0,36			0,31	0,41	0,57	0,68	0,45	1,02
Bošnjaci	0,66			0,52			0,44	0,44	0,60	0,59	0,80	1,39
Albanci	0,40		0,80	0,40			0,49	0,49	0,49	0,98	0,49	1,46
Hrvati	0,32											
Romi							0,56					

57 Irene Bloemraad (2013). "Accessing the Corridors of Power: Puzzles and Pathways to Understanding Minority Representation." *West European Politics* 36(3), str. 657–658.

58 Pri računanju indeksa predstavljanja od 1990. do 2000. uzimala sam podatke sa popisa stanovništva iz 1991.; za izbore 2007. i 2008. podatke sa popisa iz 2002.; a za izbore od 2012. godine podatke sa popisa iz 2011. Uzimala sam podatke o etničkoj strukturi stanovništva bez Kosova i Metohije. Iako isključivanje KiM ima smisla iz perspektive aktuelne situacije, tokom devedesetih godina su izbori održavani na celoj teritoriji Kosova i glasovi birača sa Kosova su uticali na celokupnu sliku parlamenta. Važno je stoga imati na umu da računanje indeksa u kom se uzima procenat manjinskog stanovništva u populaciji bez Kosova, a s druge strane mnogo veća populacija stanovništva glasa na izborima, stvara određene (neizbežne) deformacije.

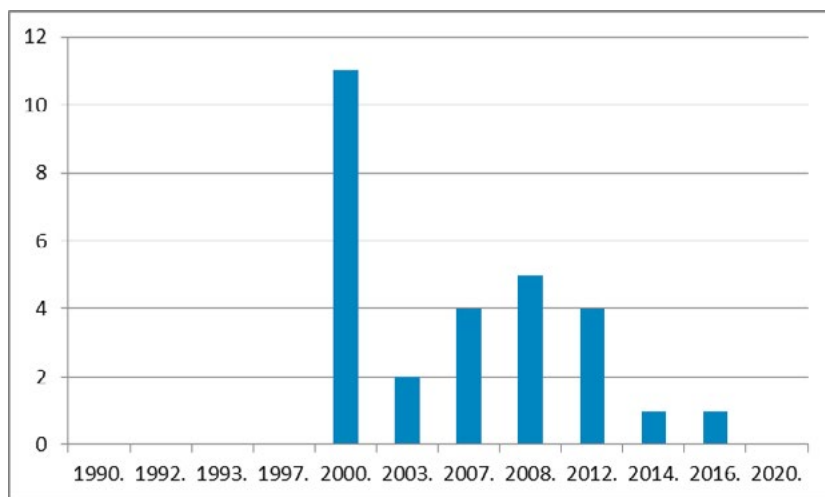
Indeks reprezentacije pokazuje da je sve do 2020. godine najbliže potpunoj proporcionalnosti bila jedino albanska nacionalna manjina nakon izbora 2014. godine kad je Partija za demokratsko delovanje osvojila dva poslanička mandata. Iako su dobili nešto više glasova nego inače, ovaj izborni rezultat duguje se pre svega činjenici da je izuzetno mali broj partija prešao izborni cenzus, pa je jedno poslaničko mesto "vredelo" nešto manje glasova nego inače. Sem 1990. i 1992. godine, kada je mađarska nacionalna manjina bila zastupljena u parlamentu gotovo proporcionalno svom udelu u stanovništvu, već od 1993. godine je njeno prisustvo u parlamentu u proseku duplo manje od njenog procentualnog udela u društvu. Slična je situacija i s Bošnjacima i s Albancima. Bošnjaci se tek 2016. godine približavaju značajnijoj vidljivosti u parlamentu. Ovakvi podaci svedoče da sve do 2020. godine u Srbiji izborni sistem, čak i nakon usvajanja afirmativnih mera 2004. godine, nije omogućavao značajniju vidljivost nijedne nacionalne manjine u parlamentu.

Mere usvojene 2020. godine koje podrazumevaju prirodan prag sa umanjenim količnikom, doprinele su porastu broja predstavnika političkih partija mađarske, bošnjačke i albanske manjine. Važno je istaći da je proporcionalna nadpredstavljenost tri najveće nacionalne manjine u parlamentu rezultat, ne samo povoljnijih izbornih uslova nego i opozicionog bojkota izbora 2020. godine, odnosno malog broja kandidovanih lista i nešto nižeg procenta izašlih birača na izbore. Pored njih na izborima je učestvovala i politička partija ruske nacionalne manjine koja nije prešla cenzus, kao i partija makedonske nacionalne manjine DPM koja je bila deo koalicije sa bošnjačkom SPP, ali su skupštinski mandati dodeljeni samo SPP. Partije ostalih nacionalnih manjina su procenile da im ni ovakvi, znatno povoljniji izborni uslovi ne bi omogućili značajnije izborne rezultate pa nisu ni učestvovali na izborima.

KOALICIJE SA VEĆINSKIM PARTIJAMA

Političke stranke nacionalnih manjina u parlament mogu da uđu i preko koalicija sa većinskim/građanskim strankama. Preko većinskih lista manjinske stranke su osvajale mandate na svim parlamentarnim izborima od 2000. do 2016. godine (Grafikon 3). Ovim se potvrđuje da je stepen demokratičnosti društva jedan od ključnih faktora uključivanja manjina u javni život. U periodima autoritarne vladavine Socijalističke partije Srbije (SPS) tokom devedesetih godina, većinske stranke nisu na svojim listama ostavljale prostor za uključivanje manjinskih partija. Sa iskorakom ka demokratiji 2000. godine, povećava se i saradnja većinskih i manjinskih partija, koja se ponovo smanjuje sa smanjivanjem stepena demokratičnosti i povratkom u kompetitivni autoritarizam.⁵⁹

GRAFIKON 3: **NARODNI POSLANICI IZ MANJINSKIH POLITIČKIH PARTIJA IZABRANI NA VEĆINSKIM LISTAMA 1990–2020.**

Detaljniji uvid u izborne rezultate delimično potvrđuje ovaj nalaz. Manjinske partije su pre svega, ulazile u koalicije sa liberalno orijentisanim, demokratskim partijama (DS i partijama nastalim iz

59 Steven Levitsky, S. and Lucan Way (2020). "The New Competitive Authoritarianism." *Journal of Democracy* 31(1), str. 51–65.

DS). Na parlamentarnim izborima 2000. godine, manjinske stranke su preko izborne liste DOS dobile 11 mesta u parlamentu: osam SVM, jedno DZVM i dva SDP. Na svim ostalim izborima pojedine manjinske partije su izvesno mogle da računaju jedino na uključenost u institucije u okviru saradnje sa DS, iako su ulazile u koalicije i sa LDP, URS i NDS (kasnije SDS). Tako su na listi DS, manjinske partije 2003. godine dobile dva predstavnika u parlamentu (po jedno bošnjačke stranke SLPS i BDSS okupljene u koaliciju Zajedno za Sandžak); 2007, četiri predstavnika (tri SDP i jedan DSHV), 2008. godine pet predstavnika i 2012. godine jednog predstavnika (DSHV). Bošnjačka SDP je u međuvremenu izašla iz manjinskih okvira registracijom SDPS, iako je još 2012. godine nastavila koaliciju sa DS i osvojila devet poslaničkih mesta. Kako nakon 2012. godine opada izborna snaga DS i ona polako nestaje sa parlamentarne scene, još jedino tradicionalni saveznik DSHV dobija jedno poslaničko mesto 2016. godine,⁶⁰ a SDPS prelazi u koaliciju sa SNS.

Srpska napredna stranka (SNS) je manjine pozivala u koaliciju u trenucima kada joj je to bilo potrebno, kako bi se javnosti predstavila u drugačijem, prodemokratskom i proevropskom svetlu 2012, i 2014. godine. Nakon što je učvrstila svoje pozicije, ova stranka je prestala da se obraća manjinskim biračima. Ovo pokazuje najpre, da se u Srbiji političke partije i dalje obraćaju pre svega biračima srpske nacionalnosti i da su (još uvek) neophodne obavezujuće mere u cilju uključivanja manjina u predstavničke institucije.

Dok su bošnjačke stranke (pre svih SDP) i hrvatska DSHV dobijale mogućnost predstavljenosti kroz izbornu listu DS, malobrojnijim manjinama ni ovaj mehanizam, kao ni snižen izborni prag nisu koristili. Čak i kad podrže izbornu listu, malobrojnije manjine nisu dobijale mogućnost da se njihov glas čuje za skupštinskom govornicom.

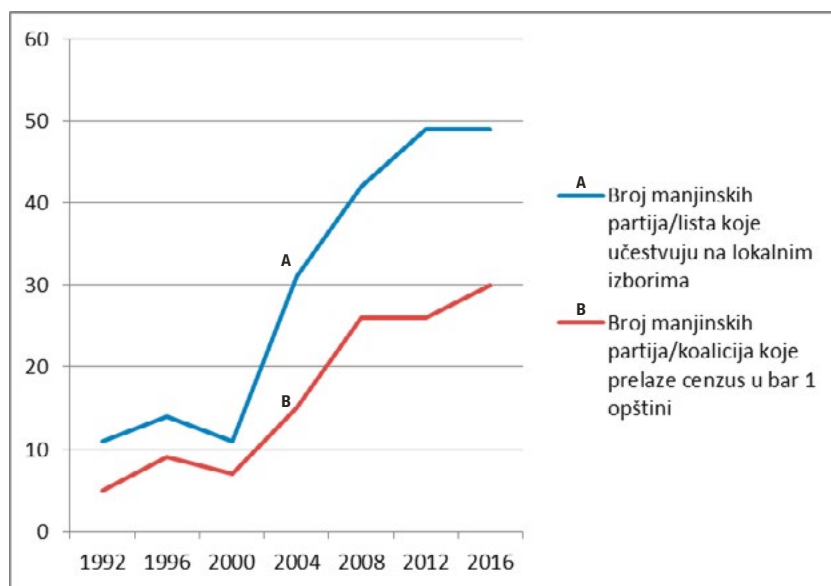
60 Na izborima 2012, 2014, i 2016. godine u parlament je izabrana i Olena Papuga kao članica LSV. Međutim, kako je ona istovremeno i predsednica manjinske stranke Zajedno za Vojvodinu, posredno je i ta stranka bila prisutna u parlamentu. Međutim, kako je ova narodna poslanica na izborima ipak učestvovala kao deo LSV, njeno prisustvo u parlamentu ovde nisam uzimala u obzir.

Ovo bar delom može da se objasni time što je većinskim strankama u interesu da sklapaju koalicije sa manjinskim strankama koje imaju veće biračko telo, dok malobrojne manjine koje ne mogu da donesu značajniju izbornu korist ostaju isključene.

LOKALNI IZBORI⁶¹

Podaci sa lokalnih izbora u Srbiji pokazuju očigledan uticaj izbornog sistema, kako na učešće, tako i na rezultate manjinskih lista. Od prelaska na proporcionalni izborni sistem 2004. godine, a posebno nakon uvođenja prirodnog izbornog praga 2008. godine drastično se povećava i broj manjinskih lista koje učestvuju na izborima i broj lista koje osvajaju odbornička mesta u bar jednoj opštini (v. Grafikon 4).

GRAFIKON 4. UČEŠĆE MANJINSKIH LISTA NA LOKALNIM IZBORIMA⁶²

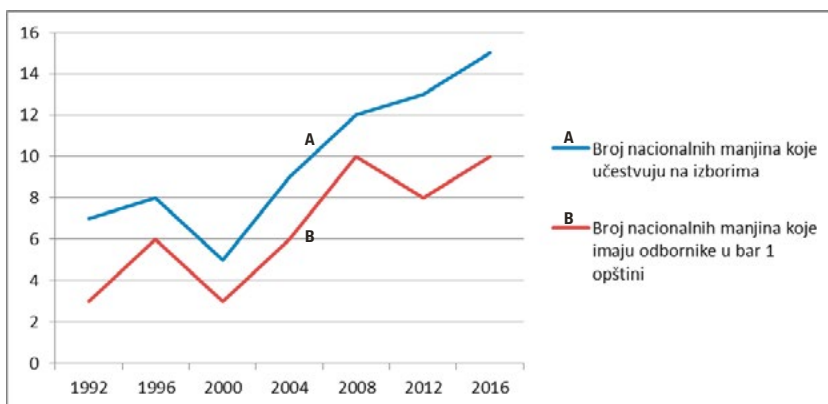

61 Kako u trenutku pisanja ovog teksta još uvek nisu bili dostupni rezultati lokalnih izbora održanih 2020. godine, analiza uključuje lokalne izbore od 1992. godine zaključno sa izborima 2016. godine.

62 Jelena Lončar (2020a). "Izbori i predstavljanje nacionalnih manjina u Srbiji 1990–2020", op. cit, str. 861.

Osim povećanja broja manjinskih lista, povećava se i u broj različitih nacionalnih manjina koje odlučuju da učestvuju na izborima (v. Grafikon 5). Na lokalnim izborima su do 2004. godine učestvovalе “političke partije mađarske, bošnjačke, albanske, romske, hrvatske, bugarske, turske, vlaške i bunjevačke manjine. Od 2004. godine uz njih se na izborima pojavljuju i liste slovačke, rumunske, crnogorske, makedonske, ruske, rusinske i grčke manjine. Na lokalnim izborima 2016. godine učestvovalе su političke partije čak 15 nacionalnih manjina, dok je tokom devedesetih najviše njih (partije devet nacionalnih manjina) učestvovalo na izborima 1996. godine”.⁶³ Izvesno je da su PR i smanjivanje izbornog praga doprineli povećanju političke participacije nacionalnih manjina.⁶⁴

GRAFIKON 5. UČEŠĆE MANJINSKIH GRUPA NA LOKALNIM IZBORIMA⁶⁵

Grafikon 6 pokazuje da se povećanje u broju odbornika nakon uvođenja PR sistema posebno odnosi na odbornike malobrojnijih

⁶³ Isto, str. 861–862.

⁶⁴ Najveći zagovornici prelaska na proporcionalni izborni sistem su bili predstavnici albanske nacionalne manjine. Oni su naročito bili protiv većinskog izbornog sistema zbog manipulacija u kreiranju izbornih jedinica u opštinama u kojima Albanci čine većinu (Ameti, parlamentarni transkript, 10. 11. 1999).

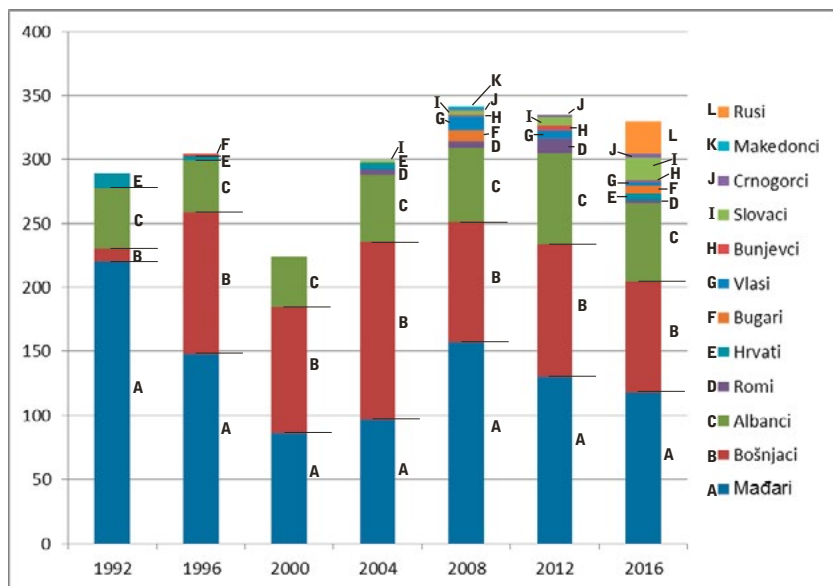
⁶⁵ Jelena Lončar (2020a). “Izbori i predstavljanje nacionalnih manjina u Srbiji 1990–2020”, op. cit. str. 861.

manjina koje do 2004. godine i nisu učestvovala na izborima. Čini se da je njima PR sistem odgovarao mnogo više nego brojnijim i bolje organizovanim manjinama, poput mađarske i bošnjačke.

Malobrojne nacionalne manjine od 2008. godine učestvuju na izborima u onim opštinama gde imaju značajniji udeo u ukupnom stanovništvu. Politička participacija stranaka hrvatske nacionalne manjine na lokalnim izborima je slična participaciji na republičkom nivou. One na lokalne izbore izlaze u koalicijama sa većinskim strankama, čak i u onim opštinama i gradovima gde hrvatska nacionalna manjina ima značajniji udeo u stanovništvu, poput Apatina (10,42%), Sombora (8,23%) ili Subotice (10%). Od prelaska na proporcionalni sistem DSHV je samostalno učestvovala na izborima jedino 2004. godine u Subotici, kad je osvojila 6,47% glasova i pet odborničkih mandata i u Novom Sadu gde nije uspela da pređe cenzus. Nakon toga, DSHV se i 2008, 2012, i 2016. godine opredeljuje za saradnju sa DS, ili nekom od stranaka nastalih iz DS, pre svega u Subotici (2008. godine), a kasnije i u Apatinu (od 2012). Od 2016. godine DSHV u istim koalicijama, pored Subotice i Apatina učestvuje na izborima i u Bačkom Petrovcu, Somboru, Baču, i Sremskoj Mitrovici. S druge strane, DZH na izbore izlazi u koalicijama sa stranama drugih nacionalnih manjina – najčešće je DZVM njen koalicioni partner.

Političke stranke bunjevačke manjine učestvuju na izborima u Subotici, gde su i najviše procentualno zastupljeni u stanovništvu (9,57% stanovništva Subotice). Partije bugarske manjine aktivno učestvuju u političkom životu Dimitrovgrada (53,5% stanovništva) i Bosilegrada (71,83% u stanovništvu). Predstavnici slovačke manjine su aktivni u opštinama poput Kovačice, Bačke Palanke, Bačkog Petrovca i Stare Pazove. Stranke vlaške nacionalne manjine učestvuju na izborima u nekoliko opština (Bor, Majdanpek, Negotin, Kučevo, itd), povremeno samostalno, a povremeno na listama većinskih stranaka. Liste svih ovih manjina obično osvajaju jedno do tri odbornička mesta. Rezultati izbora pokazuju da institucionalni okvir omogućava ovim partijama i osvajanje mandata i razvoj pluralizma, odnosno unutargrupne konkurencije.

GRAFIKON 6. **IZABRANI MANJINSKI ODBORNICI U OPŠTINAMA I GRADOVIMA SRBIJE**⁶⁶

S druge strane, kada je reč o brojnijim manjinama, pozicija romske manjine je specifična (v. Tabela 5). Primetna je velika fragmentacija – na izborima učestvuje desetak romskih partija koje se kandiduju u tek nekoliko opština i u najvećem broju slučajeva ne uspevaju da osvoje mandate, bez obzira na procenat romskih birača u biračkom telu. Nasuprot njima, partije mađarske, bošnjačke i albanske nacionalne manjine redovno, bez obzira na izborne uslove, uspevaju da osvoje čak i većinu glasova u opštinama gde pripadnici njihovih manjina čine većinu stanovništva.

66 Ibid. str. 862.

TABELA 5: **PARTIJE ROMSKE NACIONALNE MANJINE – REZULTATI
LOKALNIH IZBORA 2008–2016.**

PARTIJA	BROJ OPŠTINA U KOJIMA UČESTVUJE KOALICIONO I SAMOSTALNO	BROJ OPŠTINA U KOJIMA UČESTVUJE SAMOSTALNO	BROJ IZABRANIH ODBORNIKA SAMOSTAL. LISTA
2008.			
Nova demokratska stranka Roma Srbije	4	4	2
Unija Roma Srbije	10	9	1
Romska stranka	1	1	1
Romska partija	19	10	0
Romski pokret obnove	9	0	0
Ujedinjena partija Roma	2	2	1
Romska partija ujedinjenja	3	3	0
Romska stranka Jedinstvo	3	3	0
Romska jedinstvena stranka	1	1	0
2012.			
Demokratska liga Roma	1	1	0
Demokratska levica Roma	1	1	0
Romska demokratska stranka	3	3	9
Romska demokratska partija	1		
Romska partija	6	1	0
Ujedinjena partija Roma	2	2	0
Romska stranka Jedinstvo	2	2	0
Romski pokret Doljevac	1	0	0
Romska socijaldemokratska partija	1	0	0
Unija RomaSrbije	2	2	1
2016.			
Romska stranka Jedinstvo	1	4	1
Ujedinjena partija Roma	1	1	1
Demokratska unija Roma	1	1	0
Romska partija	3	1	0

Stranke mađarske nacionalne manjine tradicionalno osvajaju najviše mandata u sedam opština: Ada, Bačka Topola, Bečej, Kanjiža, Mali Idoš, Senta i Subotica. Na izborima 1992. godine samostalne liste DZVM su osvojile najviše glasova u opštinama Ada (68,18%), Kanjiža (66,50%), Senta (58,37%), Bačka Topola (54,12%) i Bečej (47,94%).⁶⁷ Već od narednih izbora SVM postaje najuticajnija stranka mađarske nacionalne manjine, iako sve do 2004. godine, DZVM i DSVM i dalje ostvaruju značajnije rezultate u pojedinim opštinama.⁶⁸ SVM je samostalno imala većinu odbornika u Kanjiži 1996, (72,73%), 2000, (57,58%) i 2008, (65,52%), Senti 1996, (72,41%), Malom Idošu 2000, (64%) i 2008, (58%), i u Bačkoj Topoli 2008 (53,55%).

Političke stranke bošnjačke nacionalne manjine izlaze na izbore u sandžačkim opštinama. Najveći procenat glasova osvajaju u Prijepolju, Sjenici, Novom Pazaru i Tutinu. Tokom devedesetih Lista za Sandžak je bila najuticajnija među biračima ovih opština. Ova lista je osvajala više od polovine odborničkih mesta, pa je i samostalno mogla da formira vlast u: 1) Sjenici 1996, (68,97% odborničkih mandata) i 2000, (53,85% mandata); 2) Novom Pazaru 1996, (70,21%), 2000, (70,21%) i 2004, (44,68%) i 3), Tutinu, 1996, (91,43%), 2000, (91,89%) i 2004, (59,46%). U ovom periodu značajnije rezultate ostvario je još jedino Narodni pokret Sandžaka, 2004. godine u Sjenici (18,27% glasova, odnosno 20,51% mandata). Od 2004. godine, pored SDA Sandžaka, značajnije rezultate ostvaruje i Sandžačka demokratska partija. Na izborima 2004, imala je u Prijepolju 21,31% mandata, Sjenici 28,21%, Novom Pazaru 36,17% i Tutinu 21,62%. Na lokalnim izborima 2008. godine SDP je najuspešniji u Prijepolju (29,51% mandata), a SDA u Tutinu (56,76%) i Sjenici (35,90%). Od narednih izbora je vidljiva sve veća fragmentacija partija bošnjačke nacionalne manjine, pa se glasovi dele između SDA, SDP, BDZ i Demokratske partije

67 Marko Mijatović (2016). *Lokalni izbori u Republici Srbiji nakon obnove višestranačkog sistema 1990–2015*. Beograd, Konrad Adenauer Stiftung, str. 138.

68 DZVM je 1996. osvojila 41,94% odborničkih mandata u Temerinu, 15,38% mandata u Novoj Crnji i 14,29% mandata u Srbobranu. Na izborima 2004. najbolji rezultat ostvarila je u Temerinu (15,15% mandata) i Bečeju (13,89% mandata). DSVM je značajnije rezultate ostvario na izborima 2000, i to u Srbobranu (14,29% odborničkih mesta) i Temerinu (32,26% odborničkih mesta).

Sandžaka. Predominantnu poziciju zadržava jedino SDA u Tutinu sa 56,76% osvojenih mandata 2012. godine i 59,46% 2016. godine.⁶⁹

Konačno, političke partije albanske nacionalne manjine su politički aktivne u opštinama Medveđa, Preševo i Bujanovac. Na prvim višestranačkim lokalnim izborima 1992. godine PDD je najuticajnija u Preševu, sa 55,13% glasova i u Bujanovcu, sa 40,29% glasova, dok DPA osvaja najviše glasova u Preševu (33,17%).⁷⁰ PDD zadržava najuticajniju poziciju i u naredna dva izborna ciklusa: u Preševu iznad 40% mandata i 1996, i 2000, a u Bujanovcu 24,39% mandata 1996. godine i 26,10% glasova na izborima 2000. godine. Od 2004. godine je primetna veća fragmentacija partija albanske nacionalne manjine, ali i stabilna podrška birača. U Preševu od 2004, PDD i DPA osvajaju pojedinačno nešto iznad 30% mandata, a DUD oko 15%. U Bujanovcu PDD takođe ima trećinu mandata, dok je PDP druga po uticaju sa po 15%. U Medveđi tradicionalno, od albanskih partija PDD ima najbolje rezultate sa oko 15% mandata.

Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da, za razliku od republičkih parlamentarnih izbora, gde manjinske grupe najčešće izlaze sa po jednom izbornom listom, na lokalnom nivou, očekivano, postoji unutargrupna konkurencija i pluralizam, a manjinske stranke čak i malobrojnih manjina imaju mogućnosti da osvoje mandate. Kako se proporcionalni izborni sistem u kombinaciji sa prirodnim izbornim pragom dobro pokazao na lokalnom nivou, izmene postojećih propisa bi trebalo da se fokusiraju pre svega na republički nivo.

ZAKLJUČCI: PREDNOSTI I NEDOSTACI POSTOJEĆIH IZBORNIH REŠENJA

Na osnovu prethodne analize može se zaključiti da prirodan izborni prag (u različitim varijacijama) predstavlja dobar pokušaj balansa između omogućavanja manjinskim partijama da učestvuju u političkom životu i zahteva da podrška birača odlučuje o raspodeli mandata.

69 Jelena Lončar (2020a). "Izbori i predstavljanje nacionalnih manjina u Srbiji 1990–2020.", op. cit. str. 863.

70 Marko Mijatović (2016). *Lokalni izbori u Republici Srbiji nakon obnove višestranačkog sistema 1990–2015*, op. cit. str. 139.

Kako je osvajanje mandata uslovljeno podrškom manjinskih birača, ovim mehanizmom se podstiče odgovornost i komunikacija između manjinskih predstavnika i pripadnika grupe. S druge strane, smanjuju se podsticaji za unutargrupni pluralizam: na republičkom nivou unutar grupno takmičenje se isplati jedino u situacijama kada je manjina gusto koncentrisana na uskom području i na lokalu čini etničku većinu. Na lokalnom nivou nema ovih prepreka i rezultati lokalnih izbora pokazuju veliku uključenost različitih nacionalnih manjina, kao i unutargrupni pluralizam.

Neke od prednosti prirodnog praga su i to što se ne zahteva registraciju manjinskih birača i odvojeno glasanje. Manjinski birači mogu u trenutku glasanja da izaberu da li hoće da glasaju za manjinsku ili većinsku stranku bez ikakvih posledica. Važno je naglasiti i da su uslovi za registraciju manjinskih stranaka izuzetno liberalni odnosno zahtevaju samo 1000 potpisa i priznaju promenljivost, dinamičnost i složenost identiteta.

Rezultati izbora pokazuju da je stranakama najbrojnijih nacionalnih manjina u Srbiji više odgovarao veći broj izbornih jedinica. Prelazak na proporcionalni sistem sa jednom izbornom jedinicom je iz parlamenta isključio čak i najuticajnije manjinske partije. Snižavanje izbornog praga za manjinske liste je, međutim, u velikoj meri neutralizovalo efekat velike izborne jedinice.

Ključni nedostatak aktuelnih izbornih rešenja je i to što je i dalje uprkos višegodišnjim primedbama zadržan zahtev da manjinske stranke moraju da prikupe 10.000 potpisa podrške, kako bi kandidovale izbornu listu. Ovaj uslov suštinski sprečava kandidaturu partija malobrojnijih manjina.

Osim toga, imajući u vidu brojnost grupa, teritorijalnu grupisanost i pristup resursima, prirodan izborni prag, sa sigurnošću mogu da pređu samo predstavnici mađarske, bošnjačke i albanske manjine, dok ostale manjine teško da mogu očekivati uspeh na izborima. Analiza rezultata izbora u Srbiji pokazuje da između PR sa velikim izbornim jedinicama, PR sa velikim brojem malih i srednjih izbornih jedinica, ili PR sa jednom izbornom jedinicom i prirodnim pragom u tom pogledu nema suštinskih razlika. Svi ovi modeli su omogućavali zastupljenost

brojnim i teritorijalno koncentrisanim manjinama, ali su se negativno odražavali na malobrojne manjine. Nesumnjivo je da su na republičkom nivou bez obzira na moguće izmene izbornog sistema makar za malobrojne manjine neophodne dodatne afirmativne mere.

Kako je prirodan izborni prag zbog brojnosti manjina u Srbiji usmeren, pre svega ka najbrojnim manjinama, ovaj mehanizam zahteva saradnju preko etničkih linija, odnosno formiranje višetničkih koalicija. U praksi se, međutim, pokazalo da su zbog etnonacionalističkih politika i čvrstih granica među etničkim grupama, potrebni jači institucionalni podsticaji, kako bi i stranke i birači bili motivisaniji za međusobnu saradnju.

Konačno, liberalni uslovi za registraciju manjinskih stranaka pored svojih prednosti imaju i nedostatke, jer ostavljaju prostor za zloupotrebe koje su poslednjih godina sve češće. Potrebno je naći model koji će zadržati neesencijalistički pristup i olakšice prilikom registracije iz sadašnjih zakona, a istovremeno sprečiti pojavu etničkih preduzetnika (Tabela 6).

TABELA 6: PREDNOSTI I NEDOSTACI IZBORNOG SISTEMA U SRBIJI ZA POLITIČKU PREDSTAVLJENOST NACIONALNIH MANJINA

Prednosti:

- Omogućava predstavljenost najbrojnih manjina na republičkom nivou.
- Podstiče odgovornost i komunikaciju manjinskih partija sa biračima.
- Nema posebnih biračkih spiskova za pripadnike nacionalnih manjina.
- Priznaje promenljivost, dinamičnost i složenost identiteta.
- Dozvoljava unutargrupni pluralizam teritorijalno koncentrisanih manjina koje na lokalnu čine većinu.
- Omogućava široko učešće i predstavljenost manjinskih stranaka na lokalnom nivou.
- Neutralan je u pogledu saradnje manjinskih i većinskih stranaka.

Nedostaci:

- Neravnopravni uslovi za kandidovanje političkih stranaka malobrojnijih manjina na izborima.
- Isključenost malobrojnih manjina iz Narodne skupštine.
- Ostavljen prostor zloupotrebe odnosno razvoj etno-biznisa.
- Nema podsticaja za formiranje multietničkih partija.

ALTERNATIVNA REŠENJA: REGIONALNA ISKUSTVA

U iskustvu država regiona koje priznaju manjina-ma posebna prava u cilju veće zastupljenosti u parlamentu, može se uočiti nekoliko tipova afirmativnih mera. Ove mere mogu se razlikovati prema načinu ostvarivanja i prema tome, kome su namenjene. Prema prvom kriterijumu razlikujemo mere afirmativne akcije, poput nižeg izbornog praga, garantovanih mandata i prekrajanja izbornih jedinica. U ovu grupu spadaju i partijske kvote (dobrovoljne i zakonske), ali se one češće primenjuju na žene nego na nacionalne manjine.⁷¹ Kako države često kombinuju ove mere ovde se klasifikacija prema tome kome je mera namenjena čini prikladnijom. Prema ovom kriterijumu u uporednom iskustvu možemo uočiti afirmativne mere koje se primenjuju na: 1) određene manjinske grupe, odnosno birače pripadnike tih grupa; 2) manjinske izborne liste; 3) mere koje važe za kandidate pripadnike manjinskih grupa; 4) mere koje se primenjuju na određenim teritorijama, odnosno područjima gde žive nacionalne manjine.⁷²

AFIRMATIVNE MERE NAMENJENE MANJINSKIM BIRAČIMA

HRVATSKA I SLOVENIJA

Slovenija i Hrvatska su primeri država u kojima su afirmativne mere garantovane manjinskim grupama, odnosno biračima pripadnicima određenih nacionalnih manjina. Ovaj tip afirmativnih mera zahteva posebne biračke spiskove odnosno identifikaciju birača po nacionalnoj osnovi koji biraju svoje predstavnike u posebnoj biračkoj jedinici. U Hrvatskoj je osam mandata rezervisano

71 Jelena Lončar (2020b). "Izbori i predstavljanje žena u Srbiji od 1990. do 2020", op. cit. str. 869–889.

72 Daniel Bochsler (2018). *Izborna takmičenje ili etničko predstavljanje? Političke stranke i etničke podele u Centralnoj i Istočnoj Evropi*, op. cit. str. 45.

za nacionalne manjine⁷³: tri za srpsku manjinu, po jedan mandat za mađarsku i italijansku nacionalnu manjinu, jedan mandat za češku i slovačku manjinu, jedan zajednički mandat za pripadnike albanske, bošnjačke, crnogorske, makedonske i slovenačke nacionalne manjine, i jedan zajednički mandat za još 12 malobrojnih nacionalnih manjina.⁷⁴ Manjinski birači se opredeljuju da li žele da glasaju u izbornoj jedinici prema mestu prebivališta, ili žele da biraju predstavnike nacionalnih manjina.⁷⁵

U Sloveniji se skupštinski mandati garantuju samo “autohtonim manjinama” – mađarskoj i italijanskoj – uprkos tome što su one izrazito malobrojne. Ostale manjine, poput Srba, Hrvata ili Bošnjaka iako brojnije, nemaju garantovana mesta.

Pripadnici mađarske i italijanske nacionalne manjine u Sloveniji imaju dvostruko pravo glasa, što im omogućava veći uticaj na sastav

73 Ovo rešenje ustanovljeno je Zakonom o izborima zastupnika u Hrvatski sabor iz 2003. godine (NN 53/03, 69/03, član 15). Do tada su nekoliko puta menjane odrede o izboru predstavnika nacionalnih manjina. Do 2003. godine status nacionalnih manjina imalo je deset etničkih zajednica (srpska, mađarska, italijanska, češka, slovačka, rusinska, ukrajinska, nemačka, austrijska i jevrejska). Na izborima 1992. godine manjinama koje su činile manje od 8% građana bilo je garantovano pet mesta u Saboru i to tako što je jedan mandat pripadao mađarskoj, jedan italijanskoj, jedan zajedno češkoj i slovačkoj, jedan rusinskoj i ukrajinskoj i jedan nemačkoj i austrijskoj manjini. Manjine koje su bile brojnije od 8%, a jedino je srpska nacionalna manjina ispunjavala ovaj uslov, imale su pravo na proporcionalnu predstavljnost (v. Nikola Baketa i Marko Kovačić (2010). “Tko i kako predstavlja nacionalne manjine.” *Političke analize* 1(3): 11–14). Tri godine kasnije, za manjine se rezervirše osam mesta u Saboru, od kojih su tri bila rezervisana za predstavnike srpske nacionalne manjine, a ostalih pet su birale iste manjine i po istom principu kao i na izborima 1992. godine. 2000. godine se smanjuje broj rezervisanih mesta za manjine na pet i to jedno mesto za srpsku nacionalnu manjinu, po jednog predstavnika imaju ostale manjine (od deset kojima je do tada priznavan taj status) uz izmenu da rusinska, ukrajinska, nemačka, austrijska i jevrejska manjina zajednički biraju jednog predstavnika.

74 Austrijsku, bugarsku, nemačku, poljsku, romsku, rumunsku, rusinsku, rusku, tursku, ukrajinsku, vlašku i jevrejsku nacionalnu manjinu.

75 Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor, NN 19/15, član 76.

parlamenta nego ostalim građanima. I Hrvatska je eksperimentisala sa dvostrukim pravom glasa za malobrojne manjine, ali je ova-
kvo rešenje naišlo na velike kritike u javnosti i konačno odbačeno od
Ustavnog suda, kao rešenje kojim se stvara neravnopravnost među
građanima.⁷⁶

Za razliku od Srbije gde manjinske stranke za kandidaturu na
nacionalnom nivou moraju da prikupe 10.000 potpisa, u Hrvatskoj
kandidati za zastupnike manjina moraju da prikupe 100 potpisa, dok
je u Sloveniji dovoljno 30.⁷⁷

U oba slučaja su uslovi kandidovanja manjinskih lista znatno
povoljniji nego u Srbiji i garantovano je učešće manjinskih predstavnika, iako hrvatski model zbog svoje inkluzivnosti ima više prednosti od slovenačkog. Neophodna registracija birača po etničkoj osnovi nije idealno rešenje, jer mnogim građanima može da bude neprihvatljiva, a birači mešovitih etničkih identiteta su u posebno nepovoljnom položaju, jer moraju da se opredele za jedan od priznatih identiteta.

AFIRMATIVNE MERE NAMENJENE KANDIDATIMA

BOSNA I HERCEGOVINA

Manjinske kvote mogu biti namenjene i kandidatima. U tom slučaju se u etničku kvotu ubrajaju svi izabrani poslanici koji pripadaju određenoj etničkoj grupi, bez obzira na to da li su izabrani na manjinskoj ili nemanjinskoj listi. Na Kosovu i u Rumuniji, na primer, ukoliko manjinski kandidat osvoji mandat na nemanjinskoj listi, taj mandat ne ulazi u manjinsku kvotu. U Hrvatskoj, ako hipotetički pripadnik manjine osvoji mandat van manjinske izborne jedinice, taj mandat takođe ne bi ušao u manjinsku kvotu od osam

76 Davor Boban, 2011. Predstavljanje nacionalnih manjina u Saboru – kronologija jednog slučaja, *Dossier*, br 8., str. 37–43.

77 Zakon o volitvah v Državni zbor, Ur.l. RS, št. 44/92, 60/95, 14/96–odločba US, 67/97– odločba US, 70/2000, čl. 45

rezervisanih mesta. U Bosni i Hercegovini, međutim, na izborima za poslanike gornjeg doma parlamenta i skupštine federalnih entiteta kvote su namenjene kandidatima. U Domu naroda BiH svaki od tri konstitutivna naroda ima po pet mesta, dok su u skupštinama entiteta po četiri mesta garantovana za svaki od konstitutivnih naroda.⁷⁸

Prednost ovog modela je što ne zahteva nužno formiranje etničkih partija i može da podstakne uključivanje manjinskih kandidata na građanske izborne liste. Nedostatak je, međutim, što manjinski mandati nisu nužno vezani za manjinske birače pa može doći do kooptacije i nespremnosti većinske partije da nakon izbora da prostor manjinskim predstavnicima za zastupanje manjine.

AFIRMATIVNE MERE NAMENJENE MANJINSKIM PARTIJAMA/ ORGANIZACIJAMA

KOSOVO

Na Kosovu se takođe primenjuju rezervisana mesta, ali se ona dodeljuju isključivo političkim partijama, koalicijama, građanskim inicijativama i nezavisnim kandidatima koji se deklarishu kao predstavnici nacionalnih zajednica.⁷⁹ Od ukupno 120 poslaničkih mesta, 20 je rezervisano za zajednice od kojih je 10 rezervisano za predstavnike srpske zajednice, tri mesta za predstavnike bošnjačke zajednice, dva za predstavnike turske zajednice, po jedno mesto za predstavnike Goranaca, Roma, Aškalija i Egipćana i jedan dodatno mesto za predstavnika aškalijske, romske ili egipćanske zajednice koji dobije najviše glasova. Na izborima 2007. i 2010. godine manjine su mogle da osvoje i više mandata od rezervisanog broja, jer se za manjinske liste primenjivao prirodan izborni prag. Nakon 2010. godine za sve izborne liste važi

78 Daniel Bochsler (2018). *Izborna takmičenje ili etničko predstavljanje? Političke stranke i etničke podele u Centralnoj i Istočnoj Evropi*, op. cit. str. 47–48.

79 Zakon o opštim izborima u Republici Kosovo, Službeni list Republike Kosova br. 31, jun 2008, zakon br. 003/L-073, član 111.

izborni prag od 5%. Manjine mogu da računaju na dodatne mandate samo ako je ukupan udeo manjinskih glasova toliki da obezbeđuje više poslaničkih mesta od garantovanog broja. Kako je cela teritorija Kosova jedna izborna jedinica, birači sa cele teritorije Kosova, bez obzira na etničku pripadnost mogu da glasaju i za manjinske liste. Prednost ovog modela je što nisu potrebni posebni manjinski birački spiskovi. S druge strane, kako mandat nije vezan za visinu podrške birača, pitanje je kome su tako izabrani poslanici odgovorni. Takođe nema podsticaja za formiranje multietničkih stranaka, odnosno ohrabruje se obraćanje manjinskim biračima isključivo manjinskih stranaka.

RUMUNIJA

Rezervisana mesta se primenjuju i u Rumuniji u izuzetno složenom mehanizmu. Najpre, kao i na Kosovu, svi birači, nezavisno od etničke pripadnosti imaju pravo da glasaju i za manjinske liste. Drugo, za razliku od gore pomenutih slučajeva gde se eksplicitno navodi koje manjinske grupe imaju pravo na rezervisano mesto, u Rumuniji su rezervisana mesta dostupna svim listama koje se deklariraju kao manjinske, a koje ne uspeju da pređu izborni prag od 5% (od 2000. godine). Demokratska unija Mađara Rumunije (UDMR) redovno osvaja dovoljno glasova da pređe izborni prag od 5%, pa organizacijama mađarske nacionalne manjine nije dostupno rezervisano mesto. Treće, za razliku od Kosova gde hipotetički garantovano mesto može da se dodeli i listi koja osvoji tek jedan glas, u Rumuniji je potrebno da manjinske liste, da bi se kvalifikovale za rezervisano mesto dobiju bar 10% glasova potrebnih za prelazak prirodnog izbornog praga.⁸⁰ Četvrto, od ukupno 332⁸¹ mesta u parlamentu, od 2004. godine najviše 18 mesta je rezervisano za manjinske liste s tim što

80 Od 1992. godine zaključno sa izborima 2000. godine, ovaj manjinski prag je iznosio 5% prirodnog praga.

81 Broj poslanika u parlamentu se menja od izbora do izbora jer se broj određuje u zavisnosti od broja stanovnika (prema podatku iz statističkog godišnjaka). Pravilo za donji dom je jedan predstavnik na 70.000 stanovnika.

nijedna manjina ne može da osvoji više od jednog mesta.⁸² Ukoliko dve ili više izbornih lista tvrde da predstavljaju istu nacionalnu manjinu, poslaničko mesto dobija ona lista koja osvoji najveći broj glasova. Ovo rešenje stavlja najbrojnije mađarsku i romsku manjinu u nepovoljan položaj, jer im je kao i malobrojnima manjinama uprkos brojnosti garantovano najviše jedno mesto u parlamentu.⁸³ U praksi, međutim, mađarska UDMR osvaja značajan broj parlamentarnih mandata, jer bez problema prelazi izborni prag od 5%. Kako su izborne jedinice jednomandatne, manjinske organizacije su do izbora 2000. godine u svakoj morale da kandiduju različite kandidate. Mandat bi osvojio kandidat sa najvećim brojem glasova u svom regionu. Od izbora 2000. godine manjinske organizacije imaju mogućnost da kandiduju iste kandidate u svim izbornim jedinicama.

Prednosti rumunskog modela izbornog zakona zaključno sa izborima 2000. godine se ogledaju u uspešnom izbegavanju esencijalizma, podsticanju unutar grupnog pluralizma i dosta liberalnom modelu širokog uključivanja manjina. Nije bilo ograničenja u ukupnom broju rezervisanih mandata koji su mogli da budu dodeljeni manjinskim organizacijama – broj je porastao sa 13 mesta 1992. godine, na 18 rezervisanih mesta 2000. godine. Takođe država nije arbitrarno određivala koje manjine mogu da pretenduju na rezervisano mesto, već je to prepuštala pripadnicima manjinskih grupa. Svaka organizacija registrovana kao manjinska je imala pravo da se kandiduje na izborima i da sama izabere svoje kandidate bez obzira na etničku pripadnost. Svi birači nezavisno od etničke pripadnosti su mogli da glasaju. Ovakvo rešenje priznaje dinamičnost identiteta i

82 The Constitution of Romania, Official Gazette of Romania, part 1, no 233, 1991, čl. 62; The Law for the revision of the Constitution of Romania No 429/2003; Law for the Election to the Chamber of Deputies and the Senate, Official Gazette of Romania no. 68/1992.

83 Oko 90% stanovništva su većinske nacionalnosti, najbrojnija manjina je mađarska sa oko 7% udela u stanovništvu, a zatim romska (2%). Popis stanovništva identifikuje još 23 malobrojne manjine (v. Ronald F. King, R. F. and Cosmin G. Marian (2012). "Minority Representation and Reserved Legislative Seats in Romania." *East European Politics & Societies* 26(3): 561–588.).

ostavlja mogućnost mobilizacije novih manjinskih grupa. Dodatna prednost ovakvog modela je unutarpartijska kompeticija koja je posledica atraktivnosti mesta i otvorenosti propisa koji omogućavaju lako osvajanje mesta. Glavni nedostatak ovakvog rešenja je što omogućava zloupotrebe: dovoljno je da neka organizacija tvrdi da je manjinska pa da pretenduje na mesta rezervisana za manjine.

Od izbora 2004. godine su uvedena ograničenja u pogledu toga – ko može da se kandiduje. U svrhu parlamentarnih izbora, nacionalna manjina je definisana kao etnička grupa predstavljena u manjinskom nacionalnom savetu. Nacionalni savet je savetodavno telo koje čine manjinske organizacije čiji predstavnici su izabrani u parlamentu Rumunije. Cirkularnost ove odredbe je imala za cilj da spreči povećanje broja mandata dodeljenih manjinama. Time je indirektno određeno da u parlamentu putem afirmativnih mera može da se dodeli najviše 18 mandata. Osim toga, novi zakon je stavio u privilegovanu poziciju manjinske organizacije koje su u tom trenutku imale predstavnike u parlamentu. Ove organizacije su automatski dobile pravo kandidovanja na izborima, dok su sve ostale registrovane manjinske organizacije morale da dostave potpise bar 15% pripadnika nacionalne manjine za koju tvrde da je zastupaju. Zahtev za podrškom na osnovu cenzusa je već 2008. godine gotovo u potpunosti umanjio unutargrupnu kompeticiju. Između ostalog, zakon iz 2008. godine⁸⁴ je odredio da manjinska organizacija koja u tom trenutku nije bila zastupljena u parlamentu, a želi da se kandiduje na izborima mora da dobije status društveno korisne organizacije, koji se dodeljuje isključivo organizacijama koje obezbeđuju opšte dobro i postoje najmanje tri godine, čime se suštinski sprečava učešće novoformiranih organizacija na izborima. Poošttravanjem uslova ipak nisu ukinute mogućnosti zloupotreba. Kako i dalje ne postoje kriterijumi za članstvo u manjinskoj organizaciji niti posebni manjinski birački spiskovi, pojedine manjinske organizacije dobijaju i nekoliko puta više glasova od udela manjine u ukupnoj populaciji.

84 Izborni zakon iz 2015. nije značajnije promenio odredbe vezane za manjinsku reprezentaciju.

CRNA GORA

Snižavanje izbornog praga takođe spada u afirmativne mere namenjene manjinskim listama. Kako je ovo rešenje primenjeno u Srbiji, u prethodnim delovima rada su detaljno analizirani njegovi efekti. Ovde ću se fokusirati na nešto kompleksnije rešenje usvojeno 2011. godine u Crnoj Gori koje kombinuje niži izborni prag sa garantovanjem mandata.⁸⁵

U slučajevima kada nijedna izborna lista određene nacionalne manjine ne pređe izborni prag od 3%, a pojedinačno dobiju najmanje 0,7% važećih glasova, njihovi glasovi se sabiraju i kao zbirna lista učestvuju u raspodeli mandata, s tim što na ovaj način mogu da dobiju najviše tri mandata. Ovo pravo se odnosi na nacionalne manjine koje ne prelaze 15% ukupnog stanovništva i faktički isključuje jedino srpsku zajednicu. Za hrvatsku nacionalnu manjinu važi dodatna mera: ukoliko prema prethodnim pravilima nijedna izborna lista hrvatske nacionalne manjine ne osvoji mandat, jedan poslanički mandat dodeljuje se hrvatskoj listi koja osvoji najviše glasova, ali samo ukoliko je osvojila bar 0,35% važećih glasova.⁸⁶ Za kandidovanje izborne liste nacionalne manjine koja u ukupnom stanovništvu ima udeo do 2%, neophodni su potpisi najmanje 300 birača, dok je za ostale liste potrebna podrška najmanje 0,8% birača od broja birača u Crnoj Gori, što je za parlamentarne izbore 2020. iznosilo 4261 potpisa.⁸⁷

Niži izborni prag zahteva da manjinski predstavnici imaju relativno značajnu podršku među biračima. Druga prednost je to što ne zahteva posebne manjinske biračke spiskove. S druge strane, ohrabruje se formiranje etničkih, nasuprot multietničkim partijama, odnosno odvajanje etničkih grupa i potencijalno jačanje etničke distance,

85 Zakon o izboru odbornika i poslanika, Službeni list CG br. 46/2011.

86 Postavlja se pitanje zašto se ovo rešenje primenjuje samo na hrvatsku manjinu kada je i romska manjina slične veličine – 1,01% u ukupnom stanovništvu dok Hrvata ima 0,97%.

87 Zakon o izboru odbornika i poslanika, Službeni list CG br. 46/2011, član 43.

nasuprot umerenijim diskursima. Ovim rešenjem nije zadovoljna albanska nacionalna manjina koje je do 2012. godine imala povoljnije uslove, o čemu će više biti reči u nastavku teksta⁸⁸.

MANJINSKE TERITORIJALNE IZBORNE JEDINICE

Konačno, zastupljenost nacionalnih manjina može da se obezbedi prekrajanjem izbornih jedinica tako da u bar jednoj manjinski birači čine većinu. Nešto slično se do 2012. godine primenjivalo u Crnoj Gori u cilju obezbeđivanja zastupljenosti albanske nacionalne manjine. Od ukupnog broja poslanika koji se biraju na celoj teritoriji države kao jednoj izornoj jedinici izdvojeno je pet, a kasnije četiri mandata koja su se birala na posebnim biračkim mestima na području Ulcinja i nekoliko okolnih mesta gde pretežno žive Albanci.⁸⁹ Za ovu izbornu jedinicu nije važio izborni cenzus od 3%. Prednost ove mere je to što se izbegavaju esencijalističke odlike pretходно razmatranih mera. Kako na biračkom mestu svi birači imaju jednako pravo glasa i mogućnost glasanja za bilo koju od izbornih lista, podstiču se multietničke partije koje će zastupati umerenije stavove. Može se zaključiti da je ova mera pogodna za malobrojne manjine koje su teritorijalno koncentrisane u jednom delu zemlje i gde izborna jedinica može da obuhvati sve pripadnike manjinske grupe kojoj je mera namenjena. I u Crnoj Gori je ova mera bila primenjiva jedino na albansku manjinu, jer ostale manjine nisu u tolikoj meri teritorijalno koncentrisane.

88 Zlatko Vujović i Nikoleta Tomović (2010). "Održivi institucionalni mehanizmi za poboljšanje predstavljenosti manjina u crnogorskom parlamentu". Podgorica, Centar za monitoring CEMI.

89 Zakon o izboru odbornika i poslanika, "Sl. listu RCG", br. 16/2000 (prečišćen tekst), 9/01, 41/02, 46/02, 45/04 i "Sl. list SRJ", br. 73/00 i 9/01, čl. 12. Na izborima održanim 2002. godine broj mandata u izornoj jedinici u kojoj većinu stanovništva čini albanska manjina je smanjen na četiri da bi se već na narednim izborima 2006. godine vratio na pet što je važno sve do izbora 2012. godine.

PREPORUKE

Tri su ključna cilja kojima bi trebalo da se vode izmene izbornih zakona: Najpre, potrebno je rešenje koje u većoj meri omogućava veću zastupljenost malobrojnijih nacionalnih manjina. Drugo, potrebno je regulisati uslove registracije manjinskih stranaka tako da se bar donekle spreče potencijalne zloupotrebe zakonskih olakšica garantovanih manjinskim partijama, a da se pri tom ne pribegne zatvaranju i esencijalizaciji identiteta. Treće, važno je usvojiti rešenje koje ne sprečava unutargrupnu konkurenciju i podstiče obraćanje biračima preko etničkih granica.

Izmene izbornog zakonodavstva bi trebalo da budu vođene sledećim principima:

- Etnički identiteti se ne smeju tretirati kao fiksni, stalni i nepromenjivi. Svim građanima se mora garantovati sloboda samoidentifikacije.
- Ukoliko afirmativne mere usvojene u cilju veće zastupljenosti manjina u institucijama zahtevaju etničku identifikaciju birača ili kandidata, pripadnici nacionalnih manjina moraju imati pravo da odluče da li žele da na izborima učestvuju kao pripadnici nacionalnih manjina ili ne.
- Zakonska rešenja treba da podstaknu delotvorno uključivanje nacionalnih manjina u predstavničke institucije na svim nivoima.
- Zakonska rešenja bi trebalo da omoguće pripadnicima nacionalnih manjina da ukoliko to žele svoje interese i potrebe iskazuju preko svojih manjinskih partija.
- Potrebno je napraviti balans između priznavanja kolektivnih identiteta i jačanja socijalne kohezije. Zakonska rešenja bi trebalo da podstaknu povezivanje etničkih grupa nasuprot praksi podsticanja segregacije. Ovo uključuje institucionalne podsticaje za političko delovanje koje prevazilazi linije etničkih podela.

- Identiteti pripadnika nacionalnih manjina su višestruki, složeni i dinamični. Mere u cilju bolje predstavljenosti nacionalnih manjina ne smeju da sprečavaju razvoj unutargrupnog pluralizma. Afirmativne mere trebalo bi da podstaknu uključivanje žena pripadnica nacionalnih manjina, kao i pripadnika manjine koji žive van područja u kom je manjina koncentrisana.

Imajući u vidu tri postavljena cilja i polazeći od ovih principa, mogu se formulisati sledeće preporuke:

1. Zadržati neki od modela proporcionalnog izbornog sistema, ili razmisliti o mešovitim modelima koji bi doprineli jačanju socijalne kohezije. Za razliku od većinskog sistema, ovi modeli podstiču izborni uspeh umerenijih političkih opcija.
2. Povećati broj izbornih jedinica čime se omogućava bolja teritorijalna predstavljenost što će omogućiti predstavljenost regionalnih interesa.
3. Otvoriti izborne liste kako bi se podstakla veća odgovornost poslanika i komunikacija sa biračima.

Proporcionalni izborni sistem uz prirodni izborni prag omogućava široko uključivanje manjina na lokalnom nivou i najbrojnijih manjina na republičkom nivou. Za razliku od većinskog sistema koji ohrabruje radikalnije stranke u višeeetničkim sredinama, proporcionalni podstiče saradnju i umerenije politike. Jedno potencijalno rešenje jeste povećanje broja izbornih jedinica uz zadržavanje prirodnog izbornog praga za liste nacionalnih manjina. S obzirom na to da su nacionalne manjine u Srbiji uglavnom teritorijalno grupisane, manje jedinice bi pogodovale njihovoj većoj reprezentativnosti, ne samo kroz manjinske stranke nego bi i većinske stranke u višeeetničkim sredinama bile motivisane da se obraćaju manjinskim biračima. Povećanje broja izbornih jedinica i otvaranje izbornih lista bi doprinelo direktnijem kontaktu birača sa kandidatima, većoj legitimnosti i reprezentativnosti parlamenta, jačanju veze poslanika i birača, boljoj

predstavljenosti različitih krajeva države čime bi i pripadnici nacionalnih manjina suštinski bili bolje predstavljeni.

4. Iz naziva manjinske stranke, kao i izborne liste nacionalne manjine mora da bude jasno koju manjinu ili manjine predstavlja.
5. Smanjiti broj potpisa za kandidovanje manjinske liste.
6. Prirodan izborni prag dopuniti rezervisanim mandatima kako bi se obezbedila zastupljenost malobrojnijih i teritorijalno nekoncentrisanih manjina.

Kako bi se umanjile zloupotrebe manjinskih prava, a istovremeno zadržale prednosti sadašnjeg liberalnog i neesencijalističkog pristupa manjinskim identitetima, potrebno je zahtevati da politička stranka, kako bi se registrovala kao manjinska u svom nazivu jasno stavi do znanja koju manjinu zastupa. Isti zahtev je potrebno postaviti manjinskim izbornim listama. Time bi se sprečila dosadašnja praksa dovođenja birača u zabludu izborom naziva stranke i izborne liste.

Kako bi nacionalne manjine uopšte imale kandidate na izborima, neophodno je smanjiti broj potpisa za kandidovanje manjinskih izbornih lista. Kao što je već istaknuto, u Srbiji je još uvek potrebno 10.000 potpisa za kandidovanje izborne liste bez obzira na to da li je lista manjinska ili ne.

Zbog ranije navedenih prednosti prirodnog izbornog praga, preporuka je da se on zadrži, ali da se dopuni rezervisanim mestima. U slučaju kada nijedna lista nacionalne manjine koja u populaciji ima udeo najmanje 0,5% ne pređe prirodni izborni prag, može joj se dodeliti najviše jedan mandat pod uslovom da obezbedi određenu (minimalnu) podršku birača (poput rumunskog ili crnogorskog modela). Ovo bi moglo da podstakne manjine da izlaze na popis stanovništva i otežalo kampanje bojkota, ali bi verovatno i otežalo život manjinama sa kompleksnim/dualnim identitetima. Još jedan mandat se može dodeliti najmalobrojnijim manjinama zajedno, odnosno listi jedne od tih manjina koja osvoji najveći broj glasova.

Dodatno rešenje koje bi omogućilo i da nacionalne manjine budu posebno politički predstavljene i kompetitivnost među partijama nacionalnih manjina jeste da se mandati ne dodeljuju pojedinačno listama partija nacionalnih manjina već na osnovu zbira glasova koje osvoje sve partije jedne manjine. Manjini bi pripalo onoliko mandata koliko se puta u zbiru njihovih glasova sadrži broj glasova potrebnih za prelazak prirodnog izbornog praga. Nakon toga, mandati bi se raspoređivali prema većinskom principu odnosno onim kandidatima koji su dobili najviše glasova.

Druga mogućnost je da se saberu svi glasovi dati svim manjinskim listama svih manjina koje ne pređu prirodan izborni prag pa da na taj način zajednički učestvuju u raspodeli mandata s tim da se ograniči broj mandata koji je moguće dobiti na ovaj način.

ZAHVALNICA

Zahvaljujem se kolegi Vuji Iliću na komentarima na prvu verziju ovog teksta kao i učesnicima okruglog stola održanog 22.04.2021. u organizaciji Helsinškog odbora za ljudska prava.

LISTA AKRONIMA

BDSS – Bošnjačka demokratska stranka Sandžaka
BDZ – Bošnjačka demokratska zajednica
DOS – Demokratska opozicija Srbije
DPA – Demokratska partija Albanaca
DRSM – Demokratska reformska stranka Muslimana
DS – Demokratska stranka
DSHV – Demokratski savez Hrvata u Vojvodini
DSVM – Demokratska stranka vojvođanskih Mađara
(Vajdasági Magyar Demokrata Párt)
DZH – Demokratska zajednica Hrvata
DZVM – Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara
(Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége)
GPVM – Građanski pokret vojvođanskih Mađara
GSM – Građanski savez Mađara
LDP – Liberalno-demokratska partija
LSV – Liga socijaldemokrata Vojvodine
MEP – Stranka mađarskog jedinstva (Magyar Egység Párt)
MPSZ – Građanski savez Mađara (Magyar Polgári Szövetség)
MRM – Pokret mađarske nade (Magyar Remény Mozgalom)
NDS – Nova demokratska stranka
PDD – Partija za demokratsko delovanje (Partia për Veprim Demokratik)
PDP – Pokret za demokratski progres (Lëvizja e Progresit Demokratik)
RIK – Republička izborna komisija
SDA – Stranka demokratske akcije Sandžaka
SDP – Sandžačka demokratska partija
SDPS – Socijaldemokratska partija Srbije
SLPS – Socijal-liberalna partija Sandžaka
SNS – Srpska napredna stranka
SPP – Stranka pravde i pomirenja
SPS – Socijalistička partija Srbije
SVM – Savez vojvođanskih Mađara (Vajdasági Magyar Szövetség)
UDMR – Demokratska unija Mađara Rumunije
URS – Ujedinjeni regioni Srbije

LITERATURA

1. Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, 2016, Dostupno na: www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/prilog_fajl/akcioni_plan_za_sprovođenje_prava_nacionalnih_manjina_-_sa_semaforom.pdf, pristupljeno 18.01.2021.
2. Autentično tumačenje odredbe člana 40. stav 5. Zakona o lokalnim izborima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 16/20.
3. Baketa, N. and M. Kovačić (2010). "Tko i kako predstavlja nacionalne manjine". *Političke analize* 1(3): 11–14.
4. Bašić, G., B. Todosijević, K. Marković and J. Zafirović (2020). "Istraživanje socijalnih odnosa između etničkih zajednica u Srbiji". Beograd, Centar za istraživanje etniciteta i Institut društvenih nauka.
5. Bird, K. (2011). "Patterns of substantive representation among visible minority MPs: Evidence from Canada's House of Commons". In: *The Political Representation of Immigrants and Minorities: Voters, parties and parliaments in liberal democracies* (edited by K. Bird, T. Saalfeld and A. M. Wüst). New York, Routledge/ ECRP Studies in European Political Science, str. 207–230.
6. Bloemraad, I. (2013). "Accessing the Corridors of Power: Puzzles and Pathways to Understanding Minority Representation." *West European Politics* 36(3), str. 652–670.
7. Bochsler, D. (2010). "Electoral Rules and the Representation of Ethnic Minorities in Post-Communist Democracies." *European Yearbook of Minority Issues* 2007/8 br. 7, str. 153–180.
8. Bochsler, D. (2018). *Izborna takmičenje ili etničko predstavljanje? Političke stranke i etničke podele u Centralnoj i Istočnoj Evropi*. Beograd, Institut za političke studije.
9. CeSID (2012). "Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji", Istraživanje CESID uz podršku kancelarije UNDP, za potrebe Poverenika za zaštitu ravnopravnosti.
10. CeSID (2016). "Javno mnjenje Srbije: Politička i društvena situacija u Srbiji". Beograd, CeSID, USAID.
11. Dahlerup, D. and Freidenvall, L. (2009), "Gender Quotas in Politics – A Constitutional Challenge". In: *Constituting Equality: Gender Equality and Comparative Constitutional Law* (edited by Susan H. Williams). Cambridge: Cambridge University Press, str. 29–53.
12. Davor Boban (2011). Predstavljanje nacionalnih manjina u Saboru – kronologija jednog slučaja, *Dossier*, br 8., str. 37–43

13. Drčelić, Zora (2012). Analitičar u zakonskoj rupi. *Vreme*, Dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1047472>, pristupljeno 15.01.2021.
14. Gay, C. (2001). "The Effect of Black Congressional Representation on Political Participation." *American Political Science Review* 95(3), str. 589–602.
15. Horowitz, D. L. (1985). *Ethnic groups in conflict*. Berkeley, California University Press.
16. Horowitz, D. L. (2003). "Electoral Systems: A Primer for Decision Makers." *Journal of Democracy* 14(4): 115–127.
17. Izveštaj o skriningu za Srbiju: Poglavlje 23 – Pravosuđe i osnovna prava, 2013., Dostupno na: <https://www.mei.gov.rs/srl/dokumenta/nacionalna-dokumenta/skrining/izvestaji-i-rezultati-skrininga/izvestaji-sa-skrininga>, pristupljeno 30.11.2020.
18. Jovanović, M. i Vučićević, D. (2015). "Reforma izbornog sistema Republike Srbije", Beograd, Nacionalna koalicija za decentralizaciju.
19. King, R. F. and C. G. Marian (2012). "Minority Representation and Reserved Legislative Seats in Romania." *East European Politics & Societies* 26(3): 561–588.
20. Law for the Election to the Chamber of Deputies and the Senate, Official Gazette of Romania no. 68/1992.
21. Levitsky, S. and L. Way (2020). "The New Competitive Authoritarianism." *Journal of Democracy* 31(1): 51–65.
22. Lijphart, A. (2004). "Constitutional Design for Divided Societies." *Journal of Democracy* 15(2), str. 96–109.
23. Lončar, J. (2011). "Predstavljenost manjina i marginalizovanih grupa u parlamentu Srbije". U: *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina* (uredio S. Orlović). Beograd, Fondacija Friedrich Ebert, Fakultet političkih nauka, str. 353–369.
24. Lončar, J. (2020a). "Izbori i predstavljanje nacionalnih manjina u Srbiji 1990–2020". U: *Kako, koga i zašto smo birali. Izbori u Srbiji 1990–2020. godine* (uredili M. Jovanović and D. Vučićević). Beograd, Službeni glasnik, Institut za političke studije, str. 843–869.
25. Lončar, J. (2020b). "Izbori i predstavljanje žena u Srbiji od 1990. do 2020". U: *Kako, koga i zašto smo birali. Izbori u Srbiji 1990–2020. godine* (uredili M. Jovanović and D. Vučićević). Beograd, Službeni glasnik, Institut za političke studije, str. 869–889.
26. Lublin, D. I. (1997). *Paradox of Representation: Gerrymandering and Minority Interests in Congress*. Princeton, Princeton University Press.
27. Mijatović, M. (2016). *Lokalni izbori u Republici Srbiji nakon obnove višestranačkog sistema 1990–2015*. Beograd, Konrad Adenauer Stiftung.

28. Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave (2020). Izvod iz registra političkih stranaka. Ažurirano 19.11.2020. mduls.gov.rs/wp-content/uploads/IZVOD-IZ-REGISTRA-19112020.pdf?script=lat.
29. Minta, M. D. and V. Sinclair-Chapman (2013). "Diversity in Political Institutions and Congressional Responsiveness to Minority Interests." *Political Research Quarterly* 66(1): 127–140.
30. OEBS (1999). Preporuke iz Lunda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu sa objašnjenjima, Beograd: Misija OEBS u Srbiji.
31. OEBS (2012). Ljubljanske smernice za integraciju raznolikih društava. Beograd: Misija OEBS u Srbiji.
32. Pajvančić, M. (2015). "Reprezentovanje žena i nacionalnih manjina u skupštinama lokalnih zajednica." *Polis Časopis za javnu politiku* 9, str. 49–55.
33. Pokrajinska izborna komisija (2020). Rešenje o utvrđivanju položaja koalicije političkih stranaka nacionalnih manjina, 07. jun 2020. Dostupno na <http://pik.skupstinavojvodine.gov.rs/sadrzaj/2020IL8status.pdf>, pristupljeno 06.08.2020.
34. Reilly, B. (2012). "Centripetalism: Cooperation, Accommodation and Integration". In: *Conflict Management in Divided Societies: Theories and Practice* (edited by S. Wolff and C. Yakinthou). London, New York, Routledge, str. 57–66.
35. Republički zavod za statistiku (2012). Nacionalna pripadnost. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Beograd, Republički zavod za statistiku.
36. Savet Evrope (2008). Bela knjiga o interkulturnom dijalogu, Savet Evrope.
37. Savetodavni komitet Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina (2019). Četvrto mišljenje o Srbiji usvojeno 26. juna 2019. godine. Savet Evrope, ACFC/OP/ IV (2019)001
38. Shugart, M. S. (1994). "Minorities Represented and Underrepresented". In: *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities* (edited by W. Rule and J. F. Zimmerman). Westport, London, Greenwood Press, str. 31–41.
39. Swain, C. M. (1993). *Black Faces, Black Interests: The Representation of African Americans in Congress*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press.
40. Taagepera, R. (1994). "Beating the Law of Minority Attrition". In: *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities* (edited by W. Rule and J. Zimmerman F.). Westport, Greenwood Press, str. 235–245.

41. Tančić, Tamara (2020). Etnička mimikrija Roma – Sloboda ili štit. *Istinomer*, 19.10.2020. Dostupno na: <https://www.istinomer.rs/analize/etnicka-mimikrija-roma-sloboda-ili-stit/>, pristupljeno 18.01.2021.
42. The Constitution of Romania, Official Gazette of Romania, part 1, no 233, 1991.
43. The Law for the revision of the Constitution of Romania No 429/2003
44. Ustav Republike Srbije (2006). Službeni glasnik Republike Srbije 98/2006.
45. Vujović, Z. i N. Tomović (2010). "Održivi institucionalni mehanizmi za poboljšanje predstavljenosti manjina u crnogorskom parlamentu". Podgorica, Centar za monitoring CEMI.
46. Williams, M. S. (1998). *Voice, Trust, and Memory: Marginalized Groups and the Failings of Liberal Representation*. Princeton, N.J.; Chichester, Princeton University Press.
47. Young, I. M. (2000). *Inclusion and democracy*. Oxford; New York, Oxford University Press.
48. Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor, NN 53/03, 69/03, 19/15
49. Zakon o izboru odbornika i poslanika, "Sl. listu RCG", br. 16/2000 (prečišćen tekst), 9/01, 41/02, 46/02, 45/04 i "Sl. list SRJ", br. 73/00 i 9/01), br. 46/2011.
50. Zakon o izmenama i dopunama zakona o izboru narodnih poslanika, Službeni glasnik RS, br. 18/04, 12/2020.
51. Zakon o opštim izborima u Republici Kosovo, Službeni list Republike Kosova br. 31, jun 2008, zakon br. 003/L-073.
52. Zakon o političkim strankama, Službeni glasnik Republike Srbije br. 36/2009 i 61/2015 – odluka US.
53. Zakon o ratifikaciji sporazuma između Savezne vlade Savezne Republike Jugoslavije i Vlade Rumunije o saradnji u oblasti zaštite nacionalnih manjina, Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 14/2004.
54. Zakon o ratifikaciji Sporazuma između Srbije i Crne Gore i Republike Hrvatske o zaštiti prava srpske i crnogorske manjine u Republici Hrvatskoj i hrvatske manjine u Srbiji i Crnoj Gori, "Službeni list SCG" – Međunarodni ugovori, broj 3/2005.
55. Zakon o volitvah v Državni zbor, Ur.l. RS, št. 44/92, 60/95, 14/96– odločba US, 67/97– odločba US, 70/2000.
56. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2002). Službeni list SRJ br. 11/2002, Službeni glasnik Republike Srbije br. 72/2009 – dr. zakon, 97/2013 – odluka US i 47/2018.

OKRUGLI STO

Izvodi sa okruglog stola na kojem je razmatrana analiza koju je napisala Jelena Lončar na temu: "Politička zastupljenost nacionalnih manjina u predstavničkim institucijama: preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva"

AHMEDIN ŠKRIJELJ
(SDA SANDŽAK):

Mislim da je dobro što se otvorila ova tema, jer sam učestvovao u dijalogu na Fakultetu političkih nauka, na svih šest sesija. Bio je tu i gospodin Žigmanov. I na međustranačkom dijalogu u Narodnoj skupštini. Verujte da smo konstantno forsirali temu položaja manjinskih političkih stanaka u izbornom procesu. Apsolutno, ni vlast, ni opozicija koji su bili tu, ni jedini ni drugi apsolutno ne žele da razgovaraju na tu temu. Dakle, nije bilo sesije, od tih šest na Fakultetu političkih nauka, da mi nismo insistirali na tri teme: smanjenje broja potpisa, predlog za redifiniciju izbornog sistema, uvođenje više izbornih jedinica na teritoriji Republike Srbije i neke stvari u vezi izbornog jemstva i finansiranje izborne kampanje, to su jako važne stavke. I vlast i opzicija se prosto prave kao da mi nismo u sali. Vi ne znate ko je u reakcijama gori: da li oni što su na vlasti ili oni što bi voleli da dođu i budu vlast umesto njih. Međutim, u Narodnoj skupštini, na poslednjem sastanku na kom sam bio, 12. i 13. decembra, usvojen je zaključak gde se kaže: u drugoj fazi bi trebalo da se govori o razlozima za zabrinutost koji su pomenuti tokom dijaloga, poput onih koje su izrazili nacionalne manjine. I mi sad očekujemo, pošto su tu bili i gospodin Bilčik i Tanja Fajon i bila je čitava delegacija, bilo

je deset njih, da oni urade nešto konkretno po tom pitanju, jer su se obavezali na to.

Ja moram, mi smo to pismenio i dostavili, da skrenem pažnju u prezeniranom izveštaju na nešto – ne znam da li je to greška autora ili nešto drugo. Najpre sam mislio da je neki citat u pitanju, međutim nije. Ne možete za bošnjačke stranke u to vrijeme, tad smo bili svi jedna stranka, SDA Sandžaka, govoriti da smo bili pobornici neke secesije. Mi smo to slušali od Miloševićevih medija i od njegovog državnog aparata. Ako znate, ili ne znate, protiv članova SDA u to vrijeme u Srbiji i Crnoj Gori vođeni su montirani procesi, politički, zbog secesije. I provlačiti tu tezu, mislim da je jako opasno i nije dobro. Na 15. strani izveštaja stoji: bošnjačke partije su, na primer, bojkotom izbora 1992. i 1993. godine želele da ukažu na neravnopravan položaj Bošnjaka, zahtevajući autonomiju, što je tačno, i najavljujući mogućnost secesije, što apsolutno nije tačno. Možda u nekim knjigama i u nekim publikacijama koje je Miloševićev aparat izdavao i oni koji ga podržavaju. Ali, postoje dvije sudske presude po kojim su članovi SDA oslobođeni od krivice. I uzeli su pare i od Srbije i od Crne Gore zato što je neko dvije, tri godine bespravno bio u zatvoru. Naplatili su odštetu. Dakle, da vodimo računa šta piše. Drugo, mislim da je, mi smo vama i poslali, potrebno da se smanji broj potpisa za političke stranke nacionalnih manjina. Ili da se promeni ili da se uskladi sa onim koliko je potrebno za osnivanje – hiljadu. Ili da se uvede neki drugi broj, 5000. Ali 10.000 je stvarno, stvarno puno. Takođe, da se ukinu plaćanje takse za overu potpisa, to manjinskim strankama znači puno. Možda je to na nacionalnom nivou, ali mi koji delujemo u 5 – 6 opština, 10.000 puta, koliko jedan potpis košta 70 – 80 dinara... To je za nas dosta sredstava. Takođe, da se poveća procenat sredstava za troškove izborne kampanje, jer je taj odnos nesrazmerno i neravnopravno raspoređen: dvadeset procenata dobijate za kampanju, a 80 posto, na osnovu dobijenih mandata. To, takođe manjinskim strankama, jer ono što ćemo da dobijemo nakon izbora nama to ne odgovara. Nama trebaju sredstva u izbornoj kampanji. Mi smo napravili predlog zakona i tamo smo tražili nakon obe sesije da se taj odnos

umesto 20–80 promjeni na 30–70 ili 60–40, da se više sredstava opredeli za vođenje kampanje. A, mislim da bi to odgovaralo svim strankama koje nisu na vlasti. Jer, oni koji su na vlasti imaju najveći broj poslanika, oni će kasnije najviše da dobiju i nekako se uvodi taj neki princip ravnopravnosti. Što se tiče, vi ste govorili o tome, kako one-mogućiti zloupotrebu manjinskog statusa. Pa, sigurno to ne možemo uraditi tako što ćemo pokušati da promijenimo imena manjinskih stranaka ili izbornih lista. Znači, Ustav Srbije kaže da je osnivanje političkih stranaka dobrovoljno. Evropska konvencija kaže da je udruživanje slobodno. A, ime za pravno lice znači isto što i ime za fizičko lice. I ne možemo mi sad nekom davati drugo ime. Drugo, postoje stranke koje postoje više od 30 godina. I ne možete vi njima davati imena, jer ova inicijativa je bila i kada su se razmatrale promene Zakona o političkim strankama, pa je ministarstvo odustalo od toga, na zahtev nas nekoliko manjinskih stranaka. Tražili smo da odustanu od toga, jer ne može niko nama davati ime. Jer, mi smo slobodni sami da to izaberemo. Drugo, i to ne sprečava zloupotrebe, jer bitno je ko su kandidati na listama. Mi smo i u dijalogu predlagali da kandidati na listama manjinskih stranaka budu obavezno upisani u poseban manjinski birački spisak bar šest meseci prije nego što se izbori održe. Jer, ne postoji drugi mehanizam. A trebali bi, možda ove šire, oštrije kriterijume kad je samo osnivanje manjinskih stranaka u pitanju; jer, ako ste vi osnovali manjinsku stranku, ako vam je državaa osnovala, ne možete posle da je uslovljavate bilo čim da ona na izborima ne koristi taj status.

Dakle, oštrije kriterijume, da vidimo ko su osnivači stranke, ko su ljudi koji čine tu stranku, jesu li oni pripadnici manjine ili nisu. Drugo, ono što smatramo jeste da, za nas je neprihvatljiv ovaj položaj gde je Srbija jedna izborna jedinica. Mi smatramo da treba da ih bude bar osam i gde tražimo da Sandžak bude jedna izborna jedinica, Preševska dolina druga i da se iz Sandžaka bira najmanje 20 narodnih poslanika. Tako će i Bošnjaci i Srbi i svi koji žive u Sandžaku biti zastupljeni adekvatno u Narodnoj skupštini. Predstavljao neki faktor koji će moći da utiče na neke stvari. Jer pazite, mi smo imali situaciju

2018. godine, usvajale su se izmene i dopune nekih manjinskih zakona. Svi poslanici koji su ušli u parlament preko manjinskih izbornih lista nisu podržali manjinske zahteve, a većina im je to nametnula suprotno njihovoj volji. Šta je manjinski poslanik u Skupštini? Šta on može da zaustavi? Ne može ništa. Ako ste većina morate da glasate. Ako imate neku snagu da utičete na neki zakon, možete. Ako ne? Dakle, situacija je bila takva i treba se pozabaviti time, koje resurse imaju manjinski poslanici kada uđu u parlament. Da se ne bi dešavalo da im većinski narod nameće zakone i norme ponašanja. I trebalo bi, takođe, po nama obratiti pažnju da se, kad su u pitanju birački odbori, oni se na osnovu broja poslanika u Skupštini Srbije onako po nekom šablonu raspoređuju, trebalo bi, bez obzira da li se održavaju istovremeno lokalni i parlamentarni izbori u nacionalno mešovitim sredinama, biračke odbore koji sprovode parlamentarne izbore formirati na osnovu broja odbornika u skupštini jedinica lokalne samouprave, kako bi manjinske stranke i tu bile zastupljene. Jer, na primer, mi imamo poslaničku grupu, mi u Sandžaku ne možemo da dobijemo, ukupno u šest opština ni sedam ljudi u stalnom sastavu na biračkim mestima. A, mogu da dobiju, ne znam, SNS ili SPS, ili Vulinova stranka, a mi ne možemo. To je jedan ozbiljan sistemski problem.

EDIN ĐERLEK

(STRANKA PRAVDE I POMIRENJA):

Ja sam pročitao ovaj nacrt i on je prilično kvalitetno urađen, mogu reći da ste detektovali neke od ključnih problema. Ovde u jednom delu, gde navodite bošnjačke stranke i njihovo učešće na izborima, nigde se ne navodi Stranka pravde i pomirenja. Mislim da bi to trebalo ispraviti ili ažurirati, to je na 29. stranici, s obzirom da je Stranka pravde i pomirenja najjača bošnjačka stranka i da je osvojila najviše odbornika u Sandžaku, ali i najviše poslanika na republičkom nivou. Dakle, što se tiče naših predloga, neki od naših predloga su zapravo u skladu sa ovim što ste vi ovde detektovali. To je pre svega izmena zakona kojim bi se uključile malobrojne nacionalne manjine. Mi smo imali priliku da razgovaramo sa mnogim malobrojnim

nacionalnim manjinama, čak sa nekima smo potpisivali i sporazume, kao što su vlaška ili romska neka od nacionalnih manjina, odnosno stranaka koje zastupaju nacionalne manjine. Dakle, poznato je da u Srbiji 30 posto populacije čine nacionalne manjine. Međutim, njihova uključenost u parlament je nekih 8 posto, tako da oni imaju jako velike probleme, pogotovo kad je u pitanju prikupljanje potpisa i stoga se, naravno, u potpunosti slažemo sa tim da treba smanjiti broj potpisa za nacionalne manjine, da je 10.000 zaista veliki broj, prilično nedostižan, pogotovo za malobrojne nacionalne zajednice. Takođe, ono što je, rekao bih, ključno, je ravnomerna zastupljenost nacionalnih manjina, odnosno stranaka i političkih subjekata u medijima. I pri tom mislim i na javne servise, ali i na sve televizije sa nacionalnom frekvencijom. Zapravo, na sve pružaoce medijskih usluga. Ono što mi imamo problem, kao Bošnjaci, jeste zastupljenost u javnoj upravi i u pravosuđu, policiji. Dakle, potrebna je recipročna zastupljenost Bošnjaka, ali i ostalih nacionalnih manjina u policiji i pravosuđu i svim ostalim javnim ustanovama, javnim upravama, na pokrajinskom, republičkom i lokalnom nivou. Takođe, da bi sve to obezbudili potrebno je zapravo uspostaviti mehanizme za implementaciju zakona, gde bi se republičke, pokrajinske i lokalne vlasti obavezale da poštuju zakonsku regulativu, jer imamo neke zakone koji su dobri, ali njihova implementacija je jako loša. Odnosno, nedostaje njihova implementacija. Takođe, pored ovoga, to su samo značajne stavke, mi imamo i konkretne zahteve koje ćemo izneti u narednom periodu, a mogu vam poslati na mejl, kako bi vi uvrstili u tu studiju koju ćete izraditi. Toliko. Hvala.

DUŠKO JOVANOVIĆ
(DEMOKRATSKA UNIJA ROMA):

Zahvaljujem se Helsinškom odboru na pozivu. Mislim da ste ovaj sastanak organizovali u pravom trenutku, tim pre, jer su ovih dana otpočeli razgovori između vlasti i opozicije, odnosno otvorio se dijalog i ono što je sigurno jeste, da će neke izmene Zakona o izboru narodnih poslanika sigurno biti. To će uroditi dijalogom

koji je počeo i mislim da manjinske stranke ne bi trebalo da čekaju još nekih dvadesetak, tridesetak godina, ne znam koliko traje više-partijski sistem u Srbiji. Ja sam pročitao ovaj vaš izveštaj. Ne bih imao nekih posebnih primedbi, to sam vam i napisao. Ono što smatram da je možda, što bi bilo potrebno možda da u vašem izveštaju, naročito u ovom delu koji se tiče manipulacije, pritisaka na birače, sve ono što se dešava, imate nekoliko konkretnih i svežih primera sa prošlih izbora. Tu ćemo navesti samo dva konkretna primera. Društvenim mrežama je kružio snimak, mislim da nema nikoga u ovoj sali ko to nije video, a tiče se one naše Romkinje koja na biračkom mestu zaokružuje umesto ljudi, ubacuje u kutiju, birački odbor ne reaguje i imamo čoveka koji to sve uredno snima. Dakle, tu imate nekoliko teških prekršaja. I tu niko ne reaguje. Uostalom, to je ispod radara onih koji su nadležni. Drugi primer je situacija na izborima u Vranju. Dakle, tamo je Savez vojvođanskih Mađara dobio preko 1500 glasova, iako je gospodin Pastor veoma brzo po završetku izbora rekao da Savez vojvođanskih Mađara nije išao van Vojvodine i Beograda u kampanju. A, igrom slučaja na broju 4 je bio gospodin Vacić sa njegovom strankom. Postavlja se pitanje i zna se, da je veliki broj Roma tamo glasao za gospodina Vacića i otuda i veliki broj glasova koje je otišao Savezu vojvođanskih Mađara. Mislim da su to dva, da ne idemo dalje. Ali samo to da uzmemo u obzir.

Ono što je evidentno, da me uvažena koleginica ne shvati pogrešno, gospodin Pastor je to jasno objasnio. Ali je evidentno i ja upozoravam i zato kažem da je ovo važno da uđe u ovu publikaciju, a verujem da će ona završiti na stolu mnogih međunarodnih organizacija, stručne javnosti koja će imati pred sobom nešto što nažalost, svi znaju ovde, u ovoj državi, a niko ne reaguje. Sada se vraćam na današnju temu. Dakle, mislim da je krajnje vreme da Srbija, odnosno srpski parlament donese odluku da se uvedu zagaranova mesta za pripadnike nacionalnih manjina. Tu vidim uporište, pre svega, u Zakonu za izbor saveta nacionalnih manjina. Trenutno u Srbiji imamo 22 nacionalna saveta i mislim da u tom smislu, te 22 nacionalne manjinske zajednice moraju imati svoje predstavnike u republičkom

parlamentu: jer, ako date nekome kulturnu autonomiju apsurdno je očekivati da nema nikakvog političkog uticaja, osim nekoliko političkih partija manjina koje su zastupljene u parlamentu. Druga stvar, što se tiče broja potpisa, tek je to apsurd. Dakle, činjenica da treba 10.000 potpisa, evo i sada smo, na poslednjim izborima imali situaciju da su mnoge stranke koje su predale liste morale tražiti podršku drugih političkih partija. A, apsurdno je očekivati da bilo koja manjinska stranka materijalno, dakle finansijski, logistički, kako god, a i organizaciono može da prikupi 10.000 potpisa. I tu vidimo uporište u Zakonu o političkim strankama, gde jasno stoji da je za registraciju manjinske stranke potrebno 1000 potpisa. Mislim da nema razloga da ne bude to primenjeno i kod predaje liste. Izneću neka naša iskustva, kad govorimo o prikupljanju potpisa, ja verujem da većina ljudi u ovoj sali imaju ta iskustva. Prvo, kada krenu izborne radnje za prikupljanje potpisa, ne možete da dobijete notara. Znači, čekate minimum sedam do 10 dana da dobijete notara, ili overivača iz opštine. I šta se onda dešava? Već su protutnjale kroz romska naselja brojne političke partije koje su prikupljale potpise na ovaj ili onaj način i onda, kad mi uđemo, ili bilo koja druga romska politička organizacija, ti potpisi više nisu validni, jer su već nekome dati. I to je javna tajna. I to se plaća. I zna se kada dođe, kada počnu izborne radnje nećete doći ispred nekog solitera u Beogradu, ili nekom drugom gradu, pa da tražite da kupite glas, nego odete u neko romsko naselje, ponese te dovoljno para i ne sekirate se. To znaju svi. I naravno, međunarodne organizacije to tolerišu. I onaj deo koji se tiče broja glasova, dakle, kad smo već reki za ova zagarantovana mesta, što se tiče broja glasova prirodni prag je možda u nekom prošlom vremenu mogao da bude opcija i rešenje. Danas je to nemoguća misija. Koliko znam, promenom izbornog zakona od prošle godine sada je to, dakle, ne postoji prirodni prag, nego se broj glasova koji ostvari stranka nacionalne manjine uvećava za 35 posto. I sad, ako dobijete 10.000 glasova, u stvari vama će se pisati kao manjinskoj stranci 13.500 potpisa. E, sad, šta to znači u praksi? Ako izlaznost bude veća, vi nećete moći sigurno da ostvarite taj mandat. Zato mislim da je tu takođe rešenje, mi

smo napisali da to bude paralelno sa onim što se tiče prikupljanja potpisa. Dakle, da manjinske stranke određene nacionalne zajednice mogu da prikupe 1.000 glasova i da na taj način dobijaju mogućnost da budu izabrane u parlament. Isti princip kao i kod nacionalnih saveta, dakle onoliko koliko glasova dobijete tako ćete se rangirati i u nacionalnom savetu. Mislim da je dobar predlog i rešenje ono što je rumunski model, gde se traži da manjinska stranka osvoji minimum 10 posto, dakle od prirodnog praga, da bi ušla u proces kandidature za parlament. I, evo, završiću time da je Srbija ušla u pregovarački proces sa EU i kako god mi i šta god mi rekli, Srbija će biti deo EU, dakle to je definitivno. Ono što mene zabrinjava, dakle svi ovi tereti koji su okačeni Srbiji na noge u tom pregovaračkom procesu će biti rešeni, pre ili kasnije, ali se plašim da će romsko pitanje ostati otvoreno. O tome pre svega, svedoči i činjenica da poslednje zemlje koje su ušle u EU, tu pre svega mislim i na Hrvatsku i na Rumuniju i Bugarsku, one su ušle, provukle su se bukvalno sa romskim pitanjem. Srbiji se neće gledati kroz prste i plašim se da ćemo doći u situaciju da sutra neko izađe u medije i javno kaže, “ne možemo da uđemo u EU zato što su Romi problem”. A, evo vam dokaz za to. Setite se samo pre nekoliko godina kad je iz EU došao jasan signal da su Romi problem, jer veliki broj Roma odlazi i traži azil u zemljama EU, što opterećuju bezvizni režim. Čak se razmišljalo da se u Srbiji na šest meseci ukida nje bezvizni režim, sećate se toga. Na kraju se ispostavilo da ipak nisu Romi najveći tražioci azila u zemljama EU. Ovo ne govorim bez razloga. Dakle, ukoliko Srbija ne bude ušla ozbiljno u rešavanje problema, da ne govorim sada o brojnim, da ne opterećujem ovaj skup brojnim ciframa, odnosno parama koje su ušle na račun rešavanja problema romske zajednice. Plašim se da će to sutra da bude mač Srbiji nad glavom, jer će se reći, “pa vi ste dobili ozbiljna finansijska sredstva, šta je to što ste uradili” u realizaciji brojnih problema koje Romi imaju.

OSMAN BALIĆ
(LIGA ROMA):

S obzirom da se govori o izmeni Ustava, ja predlažem da se i sa ovog skupa uputi neki dopis Vladi i predsedniku Skupštine u smislu vaših završnih preporuka iz ovog teksta. Dakle, izmena i Ustava i izmena Zakona o izborima. Ovo su ozbiljne primedbe i Liga Roma je 2019, uputila i predsedniku i predsednici Vlade, znajući ko odlučuje zapravo u ovoj zemlji, predlog za smanjenje te proporcije. U svakom slučaju, bilo bi vrlo važno da se ovo štivo, preporuke i zaključci upute predsednici Vlade i predsedniku Skupštine. Neka znaju. I da ne završi samo u zbornicima, jer čini mi se da veoma mali broj ljudi čita vaše zbornike. Što se tiče broja potpisa, potpuno se slažem sa kolegom iz SDA. Ukidanje takse za potpise takođe, Duško je potpuno jednom političko-policijskom represijom sprečen da učestvuje na izborima. S obzirom da su Romi ovako "zaslužan resurs", ima nas zapravo oko 400.000, oni su takav presing igrali da romske partije uopšte nisu mogle da se kandiduju. S obzirom da govorimo o zasupljenosti manjinskih nacija u predstavničkim institucijama, Liga Roma je predložila, napravila neku platform za zakon o jednakom zapošljavanju. Dakle, imamo Zakon o državnim službenicima, imamo Ustav društva jednakih šansi, itd. To ne ide. Dakle, ne ide. I dobro je da se to kodifikuje zakonom i izmenama Ustava. Dakle, mora određeni broj Roma da bude u policiji, shodno ukupnom učešću u populaciji u Srbiji. Određen broj Bošnjaka, određen broj Albanaca, Hrvata. Čist račun, duga ljubav. Ali, to mora da bude "zakucano" sada Ustavom i posebnim zakonom. Zakon o državnim službenicima niko ne čita. I kad ga pročitaju namerno ga ne sprovode. Samo da vam kažem, postoji taj reaktivni nacionalizam u našoj javnosti, naročito u državnoj administraciji. Nikad nismo imali veći broj visokoobrazovanih Roma i nikad manje zaposenih Roma u državnoj administraciji. Znate zašto je to tako? Zato što nas smatraju remetilačkim faktorom. Remetilački faktor su Romi i to imate u studijama. I time bih završio. Dakle, Zakon o jednakom zapošljavanju da se posebno donese. I izmena Ustava. Ako smo društvo jednakih šansi, onda moramo da

vodimo politiku zasnovanu na dokazima, na brojkama. Dajte, ozbiljni smo ljudi. Neki od nas odoše u penziju, neki će da pomru, mi što ostanemo treba da se borimo za ljudska prava.

ŠAIP KAMBERI

(PARTIJA ZA DEMOKRATSKO DELOVANJE):

Albanska zajednica u Republici Srbiji neprestano pokušavala da postane ravnopravan deo ove države, institucija njenih, ali isto tako smo svedoci da smo neprestano od svake vlade do sada, pa i ove sadašnje bili odbijeni da se tretiramo kao partneri za rešavanje problema, onih problema sa kojima se suočavaju Albanci, Srbi i Romi koji žive u Bujanovcu i Preševu i Medveđi. U jednom od izveštaja Helsinškog komiteta sam negde pročitao da je Srbija nedovršena država. Naravno, kao takva njena demokratija nije dovršena. Postoje ozbiljni problem uopšte u srpskom društvu, ali ti problemi prema manjinama su svakako jedni od najznačajnijih koji će uticati i na evropski put Republike Srbije. Ovde se govori o participaciji manjina u političkom smislu, valjda se misli samo na učešće u radu parlamenta, ali svakako da je obaveza države da obezbedi manjinama i ostvarenje drugih prava; član 77, stav 2 Ustava garantuje ravnopravnost u zapošljavanju, odnosno u svim javnim službama, treba to imati u vidu i uzeti u obzir i strukturu stanovništva tih opština. Naravno, od devedesete do sada nijedan zakonskih okvir, sistemski zakoni, nijedan ustav koji je važio, nisu bili dovoljna garancija za zaštitu prava i ostvarenje onoga što su manjine želele; zbog toga kod manjina dolazi do frustracije i želje za nekim drugačijim rešenjima koje se ovde tretiraju kao secesije ili kao nešto drugo. Paradoksalno je da lista nacionalnih manjina mora da prikupi isti broj potpisa za parlamentarne izbore kao jedna stranka, centralna stranka, uzmimo SNS, na primer, u 150 opština u Srbiji u toku jednog dana po 100 potpisa može da prikupi, dok jedna stranka, kao što je moja, ili SDA, ili druge manjinske moraju najmanje dve nedelje, 20 dana da rade mukotrpno da bi samo potpise prikupile. S druge strane, imate olakšice u formiranju, broju potpisnika koji formiraju stranku nacionalne manjine,

po meni, i to je zlonamerno urađeno. Jer, ako vam treba 1000 potpisa za registraciju stranke, a 10.000 potpisa za prijavu, onda se očigledno radi o nameri države da rasparča što više tu manjinu i zato na osnovu toga i takvih zakonskih rešenja u Sandžaku imamo 11 političkih stranaka Bošnjaka, u Preševskoj dolini imamo 9 ili 10 stranaka Albanaca, ne znam koliko stranaka Roma po celoj Srbiji, i na taj način se rasparčavaju, namerno i zlonamerno, rekao bih, nacionalne manjine. Evropski proces pripadnici manjina su videli kao šansu za poboljšanje našeg položaja. Postavlja se sada ozbiljno pitanje, da li se ova država, ova vlast iskreno zalaže za evropske integracije. Po onome što je premijerka Brnabić izjavila u danu kada je izabrana, kada je iznosila svoj ekspoze, evropski prioritet njene vlade je bio pod brojem tri. Prvo je bilo strateško partnerstvo sa Kinom, pa sa Rusijom, pa tek sa EU, bez obzira na to što je EU, ili su zemlje EU tokom zadnje decenije najveći investitori u privredi Republike Srbije i u demokratizaciji njenih institucija. I u antievropskoj klimi kakva je stvorena, ozbiljno se javlja sumnja da li je odnos prema evropskim integracijama stvarno iskren. O položaju manjina, o opštem stanju demokratije u Srbiji, nažalost, govore tri zadnja izveštaja koja su od kraja prošle godine do sada objavljena. Izveštaj o progresu koji dosta negativno govori, odnosno rezolucija Evropskog parlamenta i izveštaj Stejt departmenta koji eksplicitno govori o jeziku mržnje koji pojedini ministri u Vladi Republike Srbije upotrebljavaju u svakodnevnom govoru i u njihovom odnosu prema manjinama. Dakle, sigurno da treba sagledavati sva iskustva koja postoje u regionu, da li Rumunija, da li Hrvatska, da li Kosovo, ili nešto drugo. Mada Kosovo će teško biti prihvaćeno kao model. Ali, ovakvo stanje kakvo je, evo dokle smo stigli: ima šest, odnosno sedam od ukupno 250 narodnih poslanika u opoziciji. Ja sam još na početku ovog saziva rekao da je ovo žalostan dan za demokratiju, bez obzira što tu svakako udeo u krivici ima i opozicija, koja je razjedinjena, koja nema svoj politički cilj i koja nikako ne može da napravi preokret i raskid sa prošlošću, koja ne nudi nešto novo u odnosu na ono što već imamo na vlasti. Dakle, problemi jesu ozbiljni. I ova analiza jeste ozbiljna. Mi ćemo pokušati u ime naših

stranaka, albanskih stranaka i Nacionalnog saveta, sarađivaćemo i sa SDA, dati naše komentare na ovo i dostaviti vama i ostalima.

FAHRUDIN ĐEKIĆ
(SDP):

Zahvaljujem se na pozivu. I ja bih rekao da je ovo dobar tajming za ovakav jedan susret. Manje-više kao što smo čuli, svi ovde imamo iste, ili neke slične primedbe. Svakako više izbornih jedinica, što više pogoduje trima najvećim manjinama, koje su skoncentrisane na određenom prostoru. Proporcionalni sistem, ovo što se govori o broju potpisa za podršku listi, znači 10.000 je jedan ogroman problem, verovatno i za Mađare. Za Bošnjake jeste, pogotovo zbog toga što mi imamo tri vodeće stranke u bošnjačkom korpusu i učešće u samom tom procesu, mi znamo koliko je to teško. A, ne bih se složio s nekim stavovima da je potrebno za registraciju manjinske stranke da postoji veći broj stranaka. Tu bih zastupao otvoreniji, liberalniji model, da može da postoji više stranaka. To su stavovi i mišljenje, kao što bi neko rekao, da bi i manji broj potrebnih potpisa za kandidaturu bilo ustvari, put za razbijanje u političkom smislu, u uže izbornom smislu jedne nacionalne manjine. Ono što ovde vidimo svi da provejava i jeste jedan utisak, da mi i nakon 30 godina političkog pluralizma govorimo o istim ili sličnim temama kao i prije. Ja sam pre početka sastanka sa gospođom Biserko malo razgovarao, pa sam učestvovao na nekim sličnim sesijama i prije 13, 14 i 15 godina, kada je ona nešto ovako slično organizovala sa nevladinim organizacijama u Novom Pazaru. Mi i dan danas imamo slične teme. E, to je da kažem, jedna nepovoljnost i jedna negativna karakteristika našeg društva, naše države ali i kompletnog regiona. Gospođa Biserko je malopre u uvodnom izlaganju pomenula non pejper, nešto što je uzburkalo region prethodnih dana, nešto što nikome u ovom region ne može doneti dobro i tu sad se sećam, što je i kolega iz stranke SDA pomenuo. Ja bih pohvalio ovaj vaš rad, ovu vašu studiju, ali mislim da ste se previše pridržavali literature, pa ste onda povukli odnekud i to da Bošnjacima stoji ta stigma secesionizma, što apsolutno ne stoji i za

šta ne postoji apsolutno nijedan dokaz. I svakako se slažem da bi bilo skandalozno da to ostane u krajnjoj, finalnoj verziji ove vaše studije. SDP dugi niz godina ne koristi ni prirodni prag, nego učestvuje na listi neke većinske stranke. I to jeste jedan pokazatelj manjkavosti, ne u nominaciji i kvalifikaciji zakonske regulative, nego u realnosti kada je u pitanju političke život Srbije. I sve ovde stranke, manje-više iz svih nacionalnih manjina su u nekom trenutku manje ili više, u većoj ili manjoj meri, duže ili kraće, na neki način sarađivale sa onim ko je u nekom trenutku bio na vlasti. Nacionalne zajednice, s obzirom na to da nemaju neki zagarantovan broj poslanika, s obzirom na to da zakon ograničava na jednu nacionalnu manjinu, vi ste govorili o tim razlikama, odnosno udaljavanjima putem te regulative među nacionalnim manjinama i svim onim što se dešava u realnosti, razne vrste pritisaka, mehanizama; ne verujem da, i kad bismo propisali da mora da ima, što je gospodin iz romske stranke predložio, moramo ustavom i zakonom da kažemo da u policiji mora da postoji taj i taj broj, opet tu mi imamo u realnosti način da se zaobiđe, pa da tražimo upis u poseban birački spisak, pa staž i od mesec, dva, šest, pa i godinu dana u biračkom spisku može da se nakupi u bošnjačkom biračkom spisku za nekog Slobodana Nedeljkovića, za kojeg svi znamo. I takvih slučajeva mi uvek možemo da nađemo u realnosti, odnosno u životu – način da onemogućimo nacionalne manjine da budu ravnopravni građani Srbije. Zbog toga nacionalne manjine moraju da imaju veću međusobnu saradnju i mora im se dati jača politička snaga, odnosno veći političke prostor nacionalnim savetima nacionalnih manjina. I koordinacija nacionalnih saveta nacionalnih manjina mora biti više politički organ koji, kad sublimira, odnosno analizira i dođe do nekog zaključka, taj zaključak mora da ima u javnosti političku težinu. Ono što mi sada imamo to su nacionalne saveti koji pokrivaju te četiri oblasti, pa imate kulturnu autonomiju, ali nije poželjno da izlazite iz tih okvira. Poželjno je da, i kad se kandidujete da baš i nemate neku političku konotaciju. Znači, tešnja saradnja. Logično je da se u takvom političkom ambijentu nevladine organizacije nađu kao posrednici između države i manjinske zajednice, jer

manjinske zajednice zbog svojih problema, zbog te nemogućnosti i nesaradnje i distance međusobne, nisu u mogućnosti da zajednički nastupaju prema državi. Naravno, nije to ni neka loša pozicija da Helsinški odbor ili neke druge nevladine organizacije budu tu neka spona u ovakvoj situaciji u kojoj smo mi, kažem, već dugo godina. Što se tiče ovih nekih stvari, vidim da ovde verovatno svi imamo jednake stavove o tim nekim stvarima. Kada je u pitanju finansiranje i tok kampanje i kada su u pitanju birački odbori. Prošli smo kroz veći broj tih izbornih ciklusa tako da vidim da su stavovi gotovo usaglašeni.

GORAN BAŠIĆ

Ja se izvinjavam, verovatno sam nekima i dosadan. Ali, vrlo je štetno za nacionalne manjine i sužava im prostor kad dozvole i poistovete rad nacionalnih saveta i njihove nadležnosti s političkim organizovanjem. Političke stranke nacionalne manjine, bilo koje, imaju znatno šire interese od onoga što pokriva kulturna autonomija. Kulturna autonomija prema svim standardima pokriva ove četiri oblasti i tako se i vrednuju. Znači, kad gledate ono što je država Srbija potpisala u odnosu na Okvirnu konvenciju koja je priznala i prihvatila zaštitu nacionalnih manjina, po kojoj su kulturne autonomije sadržane u ta četiri prava. Ta četiri prava jesu deo javnih politika, jesu deo i neke generalne politike u okviru koje se nešto razvija. Mi politiku multikulturalizma u Srbiji nemamo i to nije problem većinskih stranaka. To je vaš problem i nas koji se zato zalažemo. Treba ovde da nekom bude jasno da većinske političke stranke, bila ona Demokratska stranka, bila ona SNS, neće takvu politiku. Da su htele, uradile bi to od 2002. godine. I kada pristinete na to da nacionalni savet svedete, a pristalo se 2003. godine, kada su nacionalne saveti prvi put izabrani, ne po zakonu kako je trebalo, tada se nismo izborili da bude po zakonu, nego po pravilniku, koji je pisan na kolenima jednog manjinskog lidera, koji nije više manjinski lider i jednog srpskog naučnika. I onda su svi poslanici, odbornici iz skupštine iz Novog Pazara, bošnjački, Sjenice i Tutina izabrali nacionalne savet. Politički su mandat imali. Tad je sve otišlo do đavola. I ne samo

Bošnjaka. I DZVM, i svi sa političkim mandatom, niko nije biran. Od tada, ti ljudi, koji su inače, politički jaki, napravili su sistem koji je naopak. Možemo da kažemo, ukoliko želimo da živimo i dalje u naopakom političkom sistemu, da kažemo, kulturna autonomija je deo šire politike, a nije deo šire politike, zbog toga što kao politička stranka imate mnogo šire interese od kulturna autonomija. I pomešaćete ih. Kad ih pomešate, gotovo je. Nema više mogućnosti da tu kulturnu autonomiju ostvarite, jer će, u tom slučaju doći neminovno do problema o kojima Jelena i govori, a to su zloupotrebe. Te zloupotrebe otud prosto proizilaze. I ako hoćete sada da pogledate, komparativno u drugim zemljama, pogledajte Hrvatsku. Pa nikad nije Milorad Pupovac pomešao svoje političko delovanje i manjisko, kulturalno, srpsko. Nije mu to palo na pamet, zato što zna da mu to ne bi prošlo. I što bi ugrozio interese i političke stranke i samouprave. U Mađarskoj postoji dobar model. U Mađarskoj, manjinska stranka, a tamo je decentralizovan model, tamo se lokalna samouprava može transformisati u manjinsku samoupravu, odnosno obrnuto, ukoliko za to postoji zakonom propisani uslov. Znači tu je negde moguće napraviti da, kad je jedna manjina u većini u nekoj lokalnoj samoupravi, preuzme ono što jeste manjinska samouprava i da sprovodi te javne politike. Bio bih jako oprezan kad koristim, kad razmišljam o tome da se spoji manjinska samouprava i političko organizovanje.

AHMEDIN ŠKRIJELJ
(SDA SANDŽAK):

Mislim da bi bilo dobro da se držimo ove teme. Tema je, kako da unapredimo položaj manjinskih stranaka u izbornom procesu i sistemu. Možda je više energije trebalo da potrošimo na to, kojim pravima će raspolagati narodni poslanici izabrani na manjinskoj listi, ako nekad država odluči da ugrozi, tako da nazovemo, vitalni interes jedne manjine. Imaju li pravo veta ili nemaju. Mi ovde konstantno pričamo, ubacujemo temu nacionalnih vijeća, po meni totalno bespotrebno ovde, na ovom skupu, u ovom trenutku. Pazite, ukoliko uzmete međunarodni Pakt o građanskim i političkim pravima,

videćete da ono čim bi trebao zakon u ovoj državi i po ustavu da se bavi, nacionalna vijeće to su par ekselans, politička prava. Drugo, zakon dopušta političkim partijama da kandiduju izborne liste. I ne vidim ništa loše u tome. Takođe, da ova država ima politiku kakvu treba da ima prema manjinskim zajednicama, onda bi se i manjinske zajednice na drugačiji način odnosile prema tim svojim, jedinim nacionalnim institucijama koje imaju. A i to nacionalno vijeće ili savet, ako uzmete pravni sistem ove države, gde možete da ga nađete: čak nije ni definisan. Ni šta je – apsolutno ne postoji. Nekako je silom umetnut i dalje se ne prepoznaje. Drugo, ono što bi trebalo više da brine i vas i nas je zakonodavna politika ove države od 2014. godine, pa na ovamo, prema manjinskim zajednicama apsolutno ne možemo reći da je dobronamerna, da iskoristim blag izraz. Kako se koje zakonske izmene vrše, sve se više ukidaju i ograničavaju neka prava, što nikako ne bi smelo. A mi hoćemo sad da čitav problem definišemo, da li ćemo da politizujemo ili depolitizujemo nacionalna vijeća. Mislim da je to potpuno, u ovom trenutku pogrešno. Ako se stvarno Srbija demokratizuje, promjeni svoj karakter kao država, jer manjine nisu građani drugog reda, ako imamo sistem za odgovor na probleme manjina, a ne uzrok njihovog problema, onda možemo da pričamo. Kad dođemo, kad društva dođe na taj stepen, onda možemo da pričamo o svemu. Dok ovi ljudi danas rukovode ovom državom na ovaj način, uz ovu politiku, apsolutno, uz dužno poštovanje prema svima, totalno je neprihvatljivo da se nameće kao tema. Drugo, mnogo je važno da mi pokušamo maker jednu stvar koja bi ušla u neke preporuke da izdejstvujemo. Ja vam opet kažem, šest puta sam bio na Fakultetu političkih nauka, niko neće da čuje ni za jedan zahtev koji dolazi od manjinskih stranaka, bez obzira da li je vlast ili opozicija. Mi imamo ovde jedan dublji problem, koji može da eskalira u nekim sredinama što niko ne bi voleo da se desi. Predlažem da se držimo ove teme, da ne širimo. Mogli bi mi danima da pričamo, da polemišemo o svemu, ali mislim da je ovo veoma važna tema. A, računam da vi imate tu želju, jer ne biste sve ovo radili da nije toga, kako da makar jednu stvar olakšamo – da li će to biti potpisi ili nešto drugo, ali bilo šta

da uradimo, da se vidi jedan korak napred. Izvinjavam se ostalim učesnicima, imao sam potrebu samo to da kažem.

ELVIRA KOVAČ
(SVM):

I ja bih se u ime SVM zahvalila na pozivu i žao mi je što zbog obaveza u Skupštini, pošto imam Odbor za spoljne poslove, ne mogu baš da ostanem do kraja ovde. Ali, ne bih se ponavljala. Svi mi se slažemo u nekim osnovnim stvarima. Možda bih želela da vas obavestim o najnovijim stvarima, jer ja se slažem sa većinom stvari koje je na primer kolega iz SDA rekao, ali mislim da ne treba da se bavimo time šta je bilo 2019, nego da gledamo šta možemo da radimo 2021, pa nadalje. Što se tiče dijaloga, ja verujem da će i uvažene kolege, čini mi se danas imaju termin, pošto je danas četvrtak, ja sam u utorak učestvovala u ime svoje stranke, kao parlamentarne stranke u ovom dijalogu (Tanja Fajon, Bilčik...) i naravno da osnovna stvar o kojoj sam razgovarala je upravo o ovome što ste spominjali: predstavljanje manjina i osnovna stvar od koje smo krenuli, koja je konačno i njima jasna, su potpisi, da nema nikakve logike da se sakuplja 10.000 potpisa i mislim da je to sada konačno, a jasno je i radnoj grupi, jer mislim da je osnovna stvar, a o tome se ovde najmanje govorilo, preporuke Odira. I zapravo, naša radna grupa, radna grupa Vlade, kako vam se već sviđa, koja je formirana 2019, i koja, verovali ili ne, možda to ljudi ne vide, ne čuju – radi. Tada je Nebojša Stefanović stavljen na čelo te radne grupe, sada je na čelu te radne grupe, koliko ja znam Đurđević i oni rade. I oni su pre neki dan doneli mnoge preporuke, zapravo plan šta će se uraditi u vrlo bliskoj budućnosti, upravo da bi se pripremili za eventualne prevremene parlamentarne izbore sledeće godine. I ja mislim da je jedna od osnovnih stvari, bar sam ja tako čula od članova radne grupe, da će se smanjiti broj potpisa. Ali, ono što je opet problem i oko čega bi trebali bar mi da se složimo je ta ogromna zloupotreba, jer svi kada čuju stranke nacionalnih manjina, znamo da od registrovanih, ja sad govorim napamet, zaista ne znam najnovije brojeve, sto stranaka, 80, je manjinskih. Ogroman broj, svi

znamo da su to zloupotrebe. Ja sam lično imala priliku da sa gospodinom Pastorom učestvujem i u pripremi tih izmena, znate, kad se prošle godine posle izbora, dakle tu negde, u februaru, kad je doneta odluka da će se smanjiti cenzus sa 5 na 3 posto i odmah smo mi, naravno svi, izračunali da to nama nikako neće odgovarati i da ćemo za jedan mandat morati da osvojimo mnogo, mnogo više glasova i onda smo tražili rešenje, matematičko rešenje. A, svi pitaju, čak je i Jelena vrlo lepo napisala na predlog SVM, odakle vam 0,35. Računali smo i vodili tabele. Hteli smo zaista da vidimo koliko gubimo mi, jer mi bi bili manjinska stranka. Jedini gubitnici smanjenja cenzusa, da na neki način uvedemo, naravno, svesni smo toga; kad je većinska stranka videla do čega će to dovesti na lokalnu, onda smo odmah uveli autentično tumačenje da na lokalnu, ukoliko svakako prelazimo cenzus od 3 posto, da sad ne bude previše manjinama.

Jelena Ločar: Da li ste to videli kao model ili ste to sami izračunali?

Elvira Kovač: Da, ja sam ekonomista, nisam pravnik, pa sam matematički izračunala i kad sam objasnila svi su se jako iznenadili. I onda su odmah krenuli da računaju ko će koliko da ima mandata, da li je ovo mnogo, da li nije. Ali, šta je najpravednije? Mislim, ne želite da znate detalje tih pregovora. Ali, hoću da kažem da je osnovni problem bio tada što su svi odmah rekli "ali u Nišu na lokalnim izborima imamo četiri ruske stranke, a tamo nema Rusa". Znači, da kad god pričamo o predstavljanju nacionalnih manjina, uvek se suočavamo sa tim problemima. I ja se slažem da je ovo ok, stavimo naziv stranke naziv te manjine, ali opet na neki način, pa onda joj date ovaj predlog, date da RIK odluči. Kaže, da se oni uvek muče, pa da može da se traži mišljenje nacionalnog saveta. Pa, to je upravo ono o čemu smo govorili, ako je politizovan nacionalni savet da li će on za sve da da mišljenje. Mislim, jako je to komplikovano, ali mislim da treba nekako to da speremo sa sebe. I ja bih zaista verovatno, o ovoj temi mogla mnogo da pričam, ali suština, razmatrajući sve, ja sam zaista, bez obzira što zapravo ne smem da kažem o čemu smo razgovarali, ali sam i ovima što nam pomažu u ovom dijalogu rekla da, naravno za SVM, nama je dobar ovaj sistem i slažem se sa tim što je ovde

u preporukama, ali mi ne mislimo samo na sebe i na brojčano velike nacionalne manjine, već se slažemo da mora da se nađe način za brojčano manje nacionalne manjine. I da se napravi neki kombinovani sistem. I mi znamo da je jedna od naših obaveza iz Poglavlja 23, iz posebnog Akcionog plana za manjine, upravo to da se napravi ta komparativna analiza, da se vidi kako je to rešeno u drugim zemljama, pa da se recimo, manjinama obezbede zagarantovana mesta. Mislim da bi to bilo rešenje, a ovo kako je sada da ostane za ove veće. Mislim da smo svi svesni toga da će teško opstati ovaj koeficijent koji je trenutno u zakonu, mislim, pitanje je momenta kada će se proračunati da li je to u skladu sa zakonom, sa Ustavom... Ali, mislim da zaista svi mi, bez obzira na to ko šta misli o trenutnoj vladajućoj većini, o tome, da li se slagali sa stavom SVM da jedino uz saradnju sa najvećom strankom možemo nešto da uradimo. Zaista nije u redu da napadamo, ne želim da trošim uopšte svoju energiju na objašnjavanje o 1300 glasova u Vranju, ali sam jako iznenađena, da ne kažem razočarana time. Ja sam se probudila mrtva umorna posle kampanje, radikali su mi javili da u Vranju imamo 1300 glasova. Svima je jasno zato što je Miša Vacić rekao Romima, “ 2000 dinara zaokružujte 4”, zaboravio je na kojoj listi. Ali ono što je SVM od tada preživeo, od svih i da se naš bivši član, koliko god ja njega poštujem, smeje na to, i svi vi ovde, ne želim da koristim reči, kao “skandalozno”, ali očekivala sam više od predstavnika stranaka nacionalnih manjina. Zahvaljujem.

TOMISLAV ŽIGMANOV

(DSHV):

Hvala Helsinškom odboru što u našem, presiromašnom prostoru javnosti drži ovu temu aktuelnom. Kada je u pitanju politički diskurs, također manjka razgovora o ovom pitanju. Reći ću nekoliko predhodećih stvari, kad je reč o demokratskoj participaciji onih struktura, onih delova društva koji su u hendikepatibilnom položaju zbog brojčanoga stanja, da ono ima za cilj da se nađu mjere pozitivne diskriminacije, kako bi se uključili u procese donošenja odluka. Često budu u prikazu, u fenomenologiji stanja srbijanskih

rešenja, izmiče iz vida taj osnovni cilj, omogućiti svima da budu dionice procesa donošenja odluka. Nije samo u pitanju broj, kada su u pitanju manjine. Imamo ranjene zajednice. Neću sad da imenujem, ko bi sve mogao biti ranjena zajednica, ali pretpostavljamo da su predstavnici one zajednice sa kojima je država čiji smo građani bila u konfliktu, odnosno u državnom konfliktu, jesu, bez obzira na broj, u specifičnijem položaju od nekih drugih zajednica. Demokratska participacija se odvija u demokratskim društvima. Sigurno da politička reprezentacija Lužičkih Srba u Njemačkoj ima drugačiju tradiciju, drugačija pravna rešenja, stabilnost demokratskog instituta. Nema rešenja koje očekuju nacionalne manjine u Srbiji, zemlji nekonsolidirane demokratije, visoke etnifikacije, da kažemo samo, kako država Srbije samoimenuje sebe čija je. Država koja ima relativno velike deficite kad je u pitanju vladavina prava, funkcioniranje institucija koje sve imaju izravne, mahom pogubne posledice po status rešenja i artikuliranja interesa nacionalnih zajednica. Instituti u demokracijama nisu samo pravedni, nego se moguće zloupotrebe sankcioniraju. Liberalna rešenja kada su u pitanju nacionalne manjine nisu uvijek pozitivna ili dobra. Činjenica da u Republici Srbiji dve trećine političkog života ide "na teret" manjinskih političkih stranaka, jeste po sebi i više nego problem i niko se nije time pozabavio. Kako se jedan pozitivan institut, smanjivanje broja građana koji žele sudjelovati u političkom životu može na taj način zloupotребiti. I je l' taj broj od 1000 građana ima jednake šanse za predstavnike najbrojnije zajednice, mađarske ili ukrajinske, koja je skoro stotinu puta manja. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da rešenja, sve što postoji od instituta održava se u datom društvenom ambijentu. Sadašnje vlasti u Republici Srbiji treba da su prezahvalne onim predstavnicima nacionalnih manjinskih političkih stranaka, koje su unatoč brojnijim izazivima i deficitima, kad su u pitanju izborni procesi, odlučile sudjelovati. I ona najmanja mjera na tasu političkog života, koja sadašnjoj vlasti daje legitimitet demokracije, demokracije jesu one političke stranke nacionalnih zajednica koje su odlučile, unatoč svemu izaći na izbore. Više od pola političkog spektra u Republici Srbiji je odlučio

bojkotirati ih. Što to znači za državu Srbiju? Za nas kao sudjelnike političkog života? Hoćete da govorim o drugim zloupotrebama, penetracija ulaska u prostore identitetske, kroz različite akcije društvenog inženjeringa, 23 nacionalna saveta, to je u redu. Da li znamo koji su autonomni, ili su vrlo vješto, vladajuće strukture ušle u prostor manjinskih nacionalnih vijeća, koje služe onda za ikebanu, za hvaljenje dominantnog narativa, Srbije kao šampiona demokracije, ljudskih prava... ne u Evropi, nego u svijetu. Od 23 nacionalna vijeća nacionalnih manjina, bošnjačko, albansko, mađarsko i hrvatsko nije pod uticajem vladajuće stranke. I još ćemo reći, penetracija kad su u pitanju neposredni izbori za tijela lokalnih, regionalnih i pokrajinskih i republičkih vlasti. Postoji struktura unutar našeg političkog polja kojoj je cilj da određena politička stranka ne postigne uspjeh. I onda se kroz različite inženjeringe, pazite, polukriminalnih grupa, pojavi politička alternativa jednoj stranci u određenoj zajednici, čiji potpisnici nisu članovi te zajednice. Mi smo imali iskustva u Subotici, da politička alternativa Savezu Hrvata u Vojvodini, 750 glasova potpisnika građana, najmanji broj su građani hrvatske nacionalnosti, nego građani srpske, mađarske i albanskog govorno područje, romske zajednice. I nitko nije, mi smo ukazali prigovor i nitko nije ništa rekao. Zašto? Zato što je bio politički cilj da određena politička stranka ne postigne uspjeh. Pitanje političke reprezentacije je plod i rezultat međunarodno preuzetih obaveza Republike Srbije. Goran je spomenuo međudržavni sporazum sa Republikom Hrvatskom, država se obavezuje osigurati, na srpskom obezbediti, predstavništvo, političko u svim predstavničkim telima. Čitajte, Skupština Republike Srbije, Skupština Autonomne pokrajine Vojvodine i skupština lokalne samouprave i izvršnom segmentu vlasti, čitajte zamenik gradonačelnika i gradonačelnika općine. Po tom modelu, koji se veoma uspešno primjenjuje u Hrvatskoj, srpska zajednica ima tri predstavnika, 11 dožupana i 44 gradonačelnika, načelnika i donaćelnika. I sada ćete vi reći, to su kozmetičke promjene, da Srbi nisu rešili pitanje, da se nisu dovoljno vratili, da imaju određene probleme. Naravno, u svakoj zajednici imamo probleme. I nitko u Hrvatskoj, čak ni u akademskim

krugovima ne spominje činjenicu da Dragana Jeckov, saborska zastupnica SDSS, od 186.000 građana srpske nacionalnosti u Republici Hrvatskoj ima 7000 glasova za svoj mandat. Da neprikosnoveni lider srpske zajednice u Republici Hrvatskoj, Milorad Pupovac ima nešto više od 10.000. To vam je u slučaju kolegice Jeckov manje od 5 odsto. I niko ne dovodi u pitanje njezin politički legitimitet. Zašto? Zato što ona nema jednak status kao saborski zastupnik HDZ, SDP, ili nekog ko nastupa iz vizura ne-nacionalno manjinskih stranaka. Druge nacionalne zajednice, čini mi se da se albanska još češće spominje, nema ni 1000 glasova, a ona predstavlja 4,5 odsto nacionalnih manjina. I nikome nije u Hrvatskoj palo na pamet da zbog tih, jer nisu iste stvari, nisu babe i žabe, ovo su žabe, ovo su babe i tako se to razume. To treba da bude normalno i u Srbiji. Kozmetičkim izmjenama više jedinica, to može pogodovati brojčano većim, teritorijalno koncentriranim manjinama. Teritorijalno disperziranim i ranjivim neće odgovarati. DSHV će inzistirati na doslednoj sprovedbi međudržavnog sporazuma i u javnost ćemo slati signale da, ukoliko to Republika Srbija ne bude osigurala, da Republika Hrvatska suspendira taj sporazum. Jer ako vi 15 godina ne možete primijeniti načelo, naći model za slučaj hrvatske zajednice, mi smo preuzeli obavezu, onda se nećemo baviti politikom. Onda tu ne postoji iskrena namjera da se to primjeni. Kada bi se mi sada kazali, da na temelju našeg iskustva u Srbiji, koja ne primenjuje ono što je potpisala, u svoj pravni sistem ne ugrađuje rešenja koja je preuzela u međudržavnom sporazumu, u međunarodnom ugovoru, da se isto pravo ukine nacionalnim manjinama, tj. srpskoj zajednici u Republici Hrvatskoj, vi znate što bi to sve značilo. U državi gdje smo stigmatizirani kao a priori neprijatelj prvog reda. I na koncu, pitanje politizacije određenih tijela unutar manjiske samouprave, ja ću samo reći da nitko u Srbiji nije osporio pravo Miloradu Pupovcu kao predsedniku SDSS, koji je nakon što je ustuknuo sa mesta predsednika Srpskog nacionalnog vijeća koje je preuzeo Boris Milošević, koji je postao potpredsenik Vlade Republike Hrvatske da je ponovo izabran za predsenika Srpskog narodnog vijeća. Ne postoji strah od politizacije i instrumentalizacije. Postoji nespremnost da se

autonomija u manjinskim zajednicama ostvari do kraja. Zašto je 19 nacionalnih vijeća nacionalnih manjina pod kontrolom Vlade? Zašto su došli 21. prosinca prošle godine na sastanak u Vladu, gde im je rečeno da će dobiti 20 odsto manje sredstava za svoje funkcioniranje. I svi su rekli da, u redu je, jako smo sretni. Samo je hrvatsko, bošnjačko, albansko nacionalno vijeće reklo "ne", ako ćemo dobiti 20 odsto manje, recite nam u lipnju, da možemo napraviti finansijski plan. Država ukida ono i ne daje ono što bi morala i, svi su zadovoljni. Kakvo je to autonomno delovanje? Zahvaljujem.

JELENA KRIVOKAPIĆ
(OPRE ROMA SRBIJA):

Odmah da kažem da mi nismo politička partija, niti trenutno imamo afiniteta da to postanemo. Ali, generalno, nas podržava veliki broj Roma i Romkinja i zalažemo se za interese romske zajednice, tako da smatram da je ovo izuzetno važno pitanje za romsku zajednicu. I, hvala Helsinškom odboru što nas je pozvao na ovaj skup. Što se tiče analize, smatramo da je analiza dobra. Nećemo se baviti nekim pitanjima, odmah ćemo se osvrnuti na predloge koje ste nam prosledili, koje smo trebali da prokomentarišemo. Što se tiče izbornog sistema, tj. modela, mi smatramo da bilo koji izborni model da se izabere, uglavnom radi više za većinu nego za manjinu. I mi generalno ne možemo sad da iznesemo stav koji je izborni model čak najbolji, zbog toga jšto tu moramo da uzmemo i geografsku, demografsku komponentu u svemu tome. Ali, ako bismo morali da izaberemo, mi bismo više bili za taj preferencijalni model, da se glasa za ime i prezime. Postoji veoma mala šansa da se taj model izabere, možda, na neki način, da to bude kombinacija proporcionalnog i preferencijalnog modela. Mi smo saglasni sa svim predlozima da bi to trebalo, da ne bi došlo do raznih zloupotreba. Treba da se definiše da je to izborna lista nacionalne manjine, u samom nazivu partije da se navede, možda to može da bude naznačeno i upisano u poseban birački spisak, da je predstavnik nacionalne manjine, da l' to upisom u matične knjige rođenih, pošto postoji i ta mogućnost, pa ako

neko hoće kasnije to da zloupotrebljava znaće se da li je izbrisan sa te liste ili nije. Tako da smo saglasni sa tim. Smatramo da treba da se zadrži taj prirodni prag. A, što se tiče broja od 10.000 potpisa, ne želim da nas neko od ovde prisutnih pogrešno shvati, romska nacionalna manjina je izuzetno brojna. Taj broj od popisanih 147.000, to nije rellevantan broj. Mnogo je više. Možda čak i trostruko više, tako da mi smatramo, jednostavno je, čuli smo sad infomaciju da taj broj će se verovatno smanjiti, ali kako to utiče na kvalitet same partije? To je pitanje. Ali, naravno, mora da se uzme u obzir i za one nacionalne manjine kojima je taj broj izuzetno veliki problem da sakupe. Naš pokret smatra da taj broj nije problem. Ali, naš predlog u vezi svega toga je, vezano za ostale, da se, na primer, te vanparlamentarne partije, da se one podrže finansijski, kako bi imale mogućnost da kasnije rastu. To je vezano za naše generalno predloge. Ali, ono što smatram da je izuzetno veliki problem što se tiče romske zajednice, jeste ta politička korupcija. I to pitanje treba da se reši. Mi smatramo da su zakoni izuzetno dobri, samo što je problem njihova implementacija. Jednostavno, potrebno je da postoji ta društvena odgovornost, da postoji informisanost između političkih partija. Mi imamo i u Krivičnom zakoniku to prepoznato kao krivično delo, to treba da se primenjuje, da se shvati kakav problem nastaje zbog te političke korupcije.

STEVICA NIKOLIĆ
(OPRE ROMA SRBIJA):

Samo bih se nadovezao na ovo što je Jelena rekla, naš problem kao romske zajednice, mislim da ne bi bio problem naše organizovanost, da skupimo određeni broj potpisa. Međutim, ono što su i kolege rekle, problem je uplitanje većih aktera koji nam ne dozvoljavaju da rastemo. Tako, za nas je pitanje modela tek sekundarno. Prvo se mora rešiti ovo pitanje korupcije, a onda ćemo razgovarati o ovom modelu.

NICU ČIOBANU
(RUMUNSKA STRANKA):

Hvala Helsinškom odboru na pozivu. Mislim da studija gospođe Lončar je izuzetna, odslikava pravo stanje. Objektivna je urađena, studiozno urađena i mislim da može biti jako dobar reper za ono što se dešava na političkom planu nacionalnih stranaka i šire u Srbiji. I razmišljam, mi zapravo želimo ili tražimo nemoguće, kao studenti iz šezdesetih, 1968. godine. U kojoj atmosferi deluju političke stranke nacionalnih manjina u Srbiji? Politička, reći ću ne Srbija, politička Srbija nema senzibilitet prema nacionalnim manjinama. Ne postoji neki strateški pristup koji bi vodio ka rešenju naših problema. I nije nikad ni postojao, unazad 20 godina, ni tada kada su demokrate činile vlast u Srbiji nije postojala dobra, nije postojala nikakva politička volja da se reši problem političke prezentacije nacionalnih manjina. Znači nikada. Zašto? Imam osećaj da postoji stav u Srbiji, da Srbija pripada samo većinskom narodu, da Srbi imaju monopol nad Srbijom, možda grešim, da ostali, "mi smo tu, evo tu smo, da Srbija nije i naša zemlja već samo Srba". E, sve dok takvo nešto postoji neće se rešiti ništa ovde. Videli smo da Srbija ne ispunjava međunarodne obaveze, šta više, ni svoje zakone ne implementira. Političke stranke nacionalnih manjina se marginalizuju. I one postoje na papiru samo. Marginalizuju se. Zapravo, ne daje se prostor da se bilo šta uradi, da se neka aktivira. Uvreda je za jednu političku stranku da nacionalni saveti daju mišljenje o tome, da li ta nacionalna stranka jeste i pripada nacionalnoj manjini. Zašto? Zato što, kako je rekao i kolega Žigmanov, nacionalni saveti su marionete SNS danas u Srbiji, ili vlasti, kako god hoćete. Ne sve, ja sada recimo govorim o rumunskom Nacionalnom savetu, neću da se otrešim prema drugim. Imamo problem od 29. decembra prošle godine, da recimo, imamo slučajeve da na krivične prijave niko ne reaguje, da se ljudi vode od kuće da bi glasali, ili menjaju glasove, pošto se radi elektronskim putem, preko mejla. Menjaju se nakon dva sata, čovek menja glasove, stav. I to se sve štiti. Ko štiti? SNS. Forsiraju se ljudi u nacionalnim savetima da glasaju onako kako neko drugi diriguje. Ja govorim, ponavljam o rumunskom Nacionalnom savetu. Nacionalni saveti su marionete. Problem političke zastupljenosti

nacionalnih zajednica nije samo, ja mislim, izborni zakon. Ne znam da li je moguće da se u Srbiji donese zakon o političkim strankama nacionalnih manjina. Da li je to moguće? Zašto? Kako može jedna stranka da funkcioniše kad nema izvore finansiranja, nema središte. Javna je tajna da kod većine, govorim o manjim manjinskim strankama, središte je u kući predsednika, ili negde kod nekih prijatelja. To je javna tajna. Kako mi da finansiramo jednu izbornu kampanju, od kojih para? Dok recimo, i za nacionalne savete isto SNS, naravno, stavlja celu infrastrukturu na raspolaganje, da bi se prikupljali glasovi. Mi imamo crno na belo da su ljudi koji ne postoje, koji su u Americi, čovek koji je preminuo, glasali su. Šta vredi? Ne možeš im ništa. Zato kažem, mi tražimo zapravo nemoguće, 10.000 potpisa za predaju liste. Pa, šta rade one nacionalne manjine koje imaju 15.000, ili 12.000 ili 18.000 pripadnika? Kako one da reše taj problem? Ali, pre svega, mislim da treba zakonom da se odredi i finansiranje nacionalnih stranaka. Verovatno je najbolje rešenje da se oko političke zastupljenosti, i ja sam mišljenja da je najbolje rešenje to zagarantovano mesto, da se kvote odrede za male nacionalne manjine, brojčano male. To je jedino rešenje, ako želimo da budu prisutne u predstavničkim institucijama. Završio bih time da se plašim, da političke stranke manjinskih zajednica, mada sam ja pripadnik rumunske nacionalne zajednice, plašim se da nas mogu udaljiti od građanskog društva, što možda, govorimo o nekom dužem vremenskom periodu, to ne bi bilo dobro. Ako svi insistiramo na čistim nacionalnim strankama nacionalnih manjina, kažem, plašim se da njihovo delovanje u lokalu, verovatno nas može udaljiti od građanskog društva, što ne bi bilo dobro. Tu moramo naći neki balans u političkom delovanju, jer, u protivnom, šta smo dobili. Ništa, vraćamo se ponovo tamo gde smo bili devedesetih, ili gde smo još uvek sada.

FAHRUDIN ĐEKIĆ
(SDP):

Manjine u Srbiji, po svaku cenu moraju izbeći poziciju Kalimera. Meni uopšte ne godi da stalno slušam, kako smo stalno ugroženi, vlast je nešto kriva. Nije bitno da li je na vlasti Aleksandar

Vučić, Boris Tadić... do Slobodna Miloševića. Uvijek onaj jači i veći pokušava da onog slabijeg utera. U nerazvijenim demokratijama poput naše, da ga nadigra. Ali je stvar u tome, da mi svi moramo, zašto imamo stranke, zašto smo politički organizovani, da radimo u tom smeru da ne dopustimo da budemo topovsko meso, bilo čije. Malo mi je nezgodno da slušam ove žalopoljke o tome, ne kažem ništa loše o tome, da su neki savjeti pod kontrolom vlasti, znači koja god da je vlast. Mehanizmi sprođenja vlasti od devedesetih na ovamo, pa ako hoćete i prije 1990, se ovde, na ovom prostoru nisu, ne menjaju se bitno. I to nije stvar političke orijentacije, nije to stvar političke stranke. To je više stvar mentaliteta. Ne govorim o zasebnim nacionalnim mentalitetima. Samo govorim o tome da jači uvek ima težnju da u nerazvijenim demokratijama, ako hoćemo da kažemo, u nedovršenim društvima, da onog slabijeg ugnjetava. Ovde i Hrvati i Albanci i Rumuni imaju jaču matičnu državu. Ima neko ko može snažnije da stane ispred njih u odnosu na Bošnjake. Jer Bosna, naša matična država, ima svojih problema, ali se mi na svoj način trudimo. To je zadatak svake političke nacionalne manjine, da diktira procese, da daje inicijative. Vidite, mi imamo tri te neke jače, dominantnije političke stranke, često se ne slažemo u mnogo čemu, ali na neki svoj način guramo, upravo zbog svih tih nedostataka i u sistemu i u mentalitetu i u raspoloženju i u demokratskoj zrelosti ovog društva.

SEMIR HADŽIFEJZOVIĆ

(DEMOKRATSKA PARTIJA SANDŽAKA):

Mi ćemo pismeno izneti naše predloge da se ne bih ponavljao sa kolegama. U većini stvari se slažemo. Broj potrebnih potpisa da se smanji, da se zna koliko predstavnika će ukupno, sve stranke nacionalnih manjina dobiti u Narodnoj skupštini, kao što je primer u Hrvatskoj. Obratiti pažnju na zastupljenost nacionalnih manjina u predstavničkim institucijama, da u gradu odakle ja dolazim iz Prijepolja, broj Bošnjaka je oko 50 posto od ukupnog broja stanovništva. U javnim institucijama i preduzećima broj direktora jeste nešto manji od 20 posto. Mora to da se reguliše zakonski. Hvala vam.

ALBANSKA MANJINA NA ČEKANJU

PREŠEVO, BUJANOVAC
I MEDVEĐA TAOCI ODNOSA
SRBIJE I KOSOVA

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Albanska zajednica na jugu Srbije je jedna od tri manjinske zajednice (Bošnjaci i Mađari) koja je teritorijalno kompaktna i nalazi se duž granice (sa Severnom Makedonijom i Kosovom). Sve tri zajednice, a posebno bošnjačka i albanska, bile su podvrgnute raznim adiministrativnim merama (strukturnalna diskriminacija) koje su imale za cilj smanjivanje njihovog broja, ali i onemogućavanje zahteva za teritorijalnom autonomijom. Kada je reč o albanskoj zajednici njen položaj i stvarni status je tesno povezan sa statusom Kosova i srpskom zajednicom na severu Kosova.

Iako su razni konkretni ili fiktivni koncepti o podelama, teritorijalnoj razmeni ili prekrajanju granica na Balkanu i dalje u optičaju (kao rezultat stvarnih političkih težnji, ili kao oblici pritiska), ova opcija je za sada skinuta s dnevnog reda SAD, EU i NATO. Ona je međutim i dalje prisutna u razmišljanjima srpskih elita i bila je gotovo dovedena do realizacije u periodu između 2015. i 2019. Nacionalistički krugovi u Srbiji su uvereni da su takvi dogovori još mogući i da je samo pitanje vremena kad će međunarodna zajednica popustiti. Da je tako govori i ponašanje predsednika Srbije Aleksandra Vučića na samitu zemalja Zapadnog Balkana u Sloveniji poznatog kao

Brdo-Brioni 18. maja 2021. godine, kad je odbio da u deklaraciju uđe formulacija o nepromenljivosti granica.

Srbija još uvek stremlji zaokruživanju etnonacionalne države i ujedinjavanju svih Srba uz sistematsku marginalizaciju svih manjina. Pravni okvir, Ustav, Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, Zakona protiv diskriminacije, brojne strategije i akcioni planovi koji garantuju jednakost i integraciju svih građana Srbije, nedovoljno se primenjuju u praksi. Bez obzira na prisustva brojnih ambasada, OEBS i drugih organizacija na jugu Srbije, albanska zajednica živi u limbu i očekivanju da se u sklopu rešavanja kosovskog pitanja definitivno reši i njihov status.

Da bi se u što većoj meri smanjio broj Albanaca koji žive na jugu, država sprovodi proces tzv. "pasivizacije prebivališta Albanaca" koji rade u inostranstvu, bilo u Zapadnoj Evropi ili na Kosovu. Na udaru "pasivizacije" su i građani koji stalno žive na svojim adresama. Ta mera je u suštini, oblik etničkog čišćenja administrativnim putem.

"Pasivizacijom" (masovno i selektivno pasiviziranje prebivališta) se gubi status građanina Srbije i shodno tome, gube se i sva građanska prava – biračko pravo, imovinsko, zdravstveno osiguranje, penzije, zaposlenje i sl. S obzirom da se građani ne obaveštavaju o "pasivizaciji", najčešće gube pravo na žalbu čiji je rok osam dana.

Ne postoji stvarna etnička ili verska napetost između lokalnih Srba i Albanaca. To ističu i Srbi i Albanci u Bujanovcu, Preševu i Medveđi. Albanci pokazuju želju za integracijom, ali za to nema političke volje Beograda. Mada nema očigledne napetosti među građanima sve veće je nepoverenje prema institucijama – policiji, tužilaštvu i sudovima zbog sistematske i kontinuirane "pasivizacije", nemogućnosti da se taj proces zaustavi i dosadašnji rezultati ponište. Sgovornici Helsinškog odbora (HO) na jugu Srbije smatraju da napetosti stvara centralna vlast (Beograd), kao i da imaju osećaj bespomoćnosti, jer ministarstva mogu da rade što god hoće, imenuju i smenjuju ljude preko noći. Posebno je zabrinjavajući govor mržnje nekih predstavnika vlasti.

Albanska zajednica na jugu Srbije potpuno je izolovana, a interesi za njene probleme ne pokazuju ni vlast, ni opozicija. Lideri opozicionih stranaka zainteresovani su samo za izborne koalicije i podršku albanskih birača.

Poseban je problem i nepriznavanje diploma, što podstiče odlazak najobrazovanijeg dela albanske elite koja nema mogućnost zapošljavanja u državnim i javnim institucijama.

Albanci koji su privremeno na radu u inostranstvu nemaju mogućnost da investiraju u ove tri opštine, kako zbog “pasivizacije” tako i nesigurnog pravnog okvira.

Albanci na jugu, posebno mladi, osećaju se izolovano, društvena pokretljivost je mala, a svakodnevni život zbog nemogućnosti zaposlenja i odsustva društvenih i kulturnih sadržaja, praktično je sveden na puku egzistenciju.

Polazeći od vrednosti i standarda na koje se Republika Srbija obavezala, kao i od činjenice da se zvanično opredelila za članstvo u EU, Helsinški odbor smatra:

- Da bi se stvorili uslovi za obnovu poverenja između većinske i manjinske zajednice neophodno je da Vlada i državne institucije, mediji i drugi akteri pokažu političku volju i da se ozbiljno angažuju u integrisanju albanske zajednice u širu političku zajednicu na šta se Republika Srbija obavezala u okviru tri sporazuma koji se odnose na jug Srbije;
- Kada je reč o suočavanju sa prošlošću propuštena je prilika da se procesuiraju slučajevi ubistva, zloupotrebe, nasilja i otmica civila u periodu 1996–2002;
- Kako je “pasivizacija” u funkciji smanjenja broja Albanaca u ove tri opštine, neophodno je da se ovaj proces odmah obustavi i da se Albancima vrate građanska prava. Indikativno je da se ova mera primenjuje isključivo na Albance, a ne i na Srbe koji su na privremenom radu u inostranstvu;
- Pravosuđe je veliki problem integracije u svetlu proporcionalne zastupljenosti, jer se ne uzima u obzir stvarni broj Albanaca već se koristi činjenica da su Albanci bojkotovali popis 2011.

- Neophodno je ekonomski obnoviti region kroz izgradnju infrastrukture kao ključnom faktoru za privlačenje investicija; obnovi ovog regiona može doprineti i albanska dijaspora koja je spremna na to, ali je neophodno obezbediti jednake uslove koji će garantovati bezbednost takvih investicija; Vlada bi trebalo da subvencijama pomogne razvoj malih i srednjih preduzeća u opštinama na jugu Srbije.
- Beograd mora rešiti problem udžbenika i nostrifikacije diploma na zadovoljavajući način koji će albanskoj zajednici omogućiti regularno obrazovanje i zapošljavanje; Suštinska implementacija Briselskog sporazuma je jedina pretpostavka za stvaranje atmosfere poverenja između dve zajednice, albanske i srpske u širem smislu;
- Neophodna je decentralizacija Srbije kako bi se manjine suštinski uključile u politički život. Zvanični Beograd mora da ima u vidu da je logično i legitimno da albanska zajednica u Srbiji traži isti status koji Srbija traži za Srbe na severu Kosova.
- 'Institucionalizovan' govor mržnje prema Albancima raste, a negativni medijski napisi o Kosovu neminovno se prelivaju i na Albance na jugu Srbije. Neophodna je dekonstrukcija stereotipa o Albancima kao remetilačkom, kriminalnom i terorističkom faktoru. Zato je neophodno medijsko angažovanje i drugačiji pristup obrazovnom sistemu. Samo je tako moguće stvoriti preduslove za normalizaciju odnosa.
- Srbija ima Ustav i zakone, kao i druge mehanizme, koji garantuju prava manjina. Srbija treba da se obaveže da će se u potpunosti njih i pridržavati u praksi. Zato je neophodan stalni dijalog između manjina i većine koji bi ta prava unapredio.
- Neophodno je podržati razvoj kulture na lokalnom nivou u okviru institucionalne pomoći, kako bi se stvorili uslovi za razvoj zajednice i zadržali mladi na jugu Srbije.

JUG SRBIJE: STRATEŠKA TAČKA

Jug Srbije je jedan od najnerazvijenijih regiona u Srbiji. Region čine tri opštine (ukupne površine 1249 kvadratnih kilometara) u kojima je tradicionalno dominiralo albansko stanovništvo. To su Bujanovac, Preševo i Medveđa. Prema popisu stanovništva iz 2002, u Preševu Albanci su bili zastupljeni sa 89 procenata, dok u Bujanovcu živi 55 odsto Albanaca i, 34 odsto Srba i oko 10 odsto Roma. U Medveđi dominiraju Srbi (67 odsto). Albanci su bojkotovali popis 2011. godine, zbog toga što se, kako ističe Orhan Redžepi, tadašnji zamenik predsednika Skupštine Preševa, tokom prethodna dva popisa stanovništva na jugu Srbije manipuliralo, tako što se stalno umanjivao broj Albanaca.⁹⁰ U međuvremenu je zaista i došlo do značajnog smanjenja broja Albanaca u tim opštinama: mnogi su otišli na Zapad u potrazi za poslom ili se iselilio na Kosovo. Zbog ekonomske situacije i siromaštva iseljavaju se i Srbi.

Jug Srbije ima strateški značaj za Srbiju, jer se nalazi na koridoru prema Vardarskoj dolini. Srpski nacionalisti teritoriju južne Srbije smatraju važnom geostrateškom tačkom. Ističu da nije slučajno to što Amerikanci imaju vojnu bazu Bondstil na Kosovu, a Rusi traže to isto za Niš, jer je to ključni geopolitički region na širem balkanskom području. Oni smatraju da “ko drži smer Morava-Vardar, geostrateški kontroliše kičmu Balkana, otuda i izuzetan značaj juga Srbije”. Takođe ističu da je Morava “mekani trbuh” Srbije i da je Srbija, odsečena od mora, u nepovoljnom geostrateškom položaju. Ako Srbija želi da sačuva centralnu ulogu na Balkanu, mora da uloži daleko veća sredstva u razvoj juga Srbije.⁹¹

Raspadom Jugoslavije bujanovačko-preševska oblast dobija još veći geostrateški značaj za Srbiju jer, kako ističu srpski geostratezi, ona se nalazi na važnom pravcu kojim Srbija obezbeđuje komunikaciju sa Severnom Makedonijom i Grčkom. Isto tako, komunikacija

90 https://www.slobodnaevropa.org/a/albanci_na_jugu_srbije_bojkotuju_popis/24344652.html

91 Geopolitika, Slobodan Igić, “Srbi i Makedonci”, april 2012.

Srbije sa Srbima iz Kosovskog pomoravlja vodi preko Bujanovca i Preševa.⁹²

Albanci na jugu Srbije nikada nisu bili integrisani u lokalnu administraciju – u policiju, sudstvo, javna preduzeća. Za vreme Miloševićevog režima bili su posebno ranjiva grupa i izloženi represiji, kao i Albanci na Kosovu.

Preševska dolina je od početka krize u Jugoslaviji bila deo kosovskog pitanja. Homogenizacija Albanaca osamdesetih godina prošlog veka, obuhvatila je Albance i na jugu Srbije. Nakon što je počeo raspad Jugoslavije sve republike, uključujući i Kosovo, su podnele zahtev Badinterovoj komisiji za priznanje statusa nezavisnosti. Slovenija, Hrvatska, Bosna i Makedonija su ga dobile, dok zahtev Kosova nije ni razmatran. Albanci na jugu Srbije su 1992. godine sproveli referendum o autonomiji.

Jug Srbije je postao neuralgična tačka otvaranjem pitanja statusa Kosova. Nakon NATO intervencije (1999), stabilnost tri opštine (Preševo, Bujanovac, Medveđa) je direktno povezana sa rešavanjem kosovskog statusa. Na obe strane, srpskoj i albanskoj, čekalo se na podelu koja bi ove tri opštine stavila u sasvim drugi kontekst. Kako je za srpsku stranu ovaj region od strateškog značaja, prioritet Beograda nakon intervencije bio je smanjivanje broja Albanaca u te tri opštine. U tome se uspelo samo delimično (osim u Medveđi). Reakcija na to bila je pobuna Albanaca 2000–2001. godine.

Zbog toga je ovaj region dobio poseban tretman nakon NATO intervencije, kada se srpska država povukla sa Kosova, i nakon što je proglašena nezavisnost Kosova, međunarodno priznatog od velikog broja zemalja. U tom ključu treba sagledavati i specifičan položaj Albanaca u tim opštinama, jer ih Beograd percipira kao “nepoželjnu” manjinu. Stabilizacija ovog regiona se sagledava kroz stalne pokušaje da se relativizuje ili marginalizuje svaka mogućnost dominacije albanskog faktora.

92 Dušan Proroković, *Geopolitika Srbije*, Službeni glasnik, 2018.

POČETAK POLITIČKOG
PLURALIZMA 1990. GODINE

Na početku političkog pluralizma u Srbiji, Albanci na jugu Srbije, osnovali su 5. avgusta 1990, u Preševu Albansko demokratsko udruženje, koje je kasnije preraslo u Demokratsku partiju Albanaca (DPA). Za predsednika je imenovan Ali Ahmeti, profesor biologije u Obrazovnom centru “Skënderbeu” u Preševu. Zbog svoje posvećenosti odbrani promene imena ovog obrazovnog centra, Ahmeti je otpušten sa posla godinu dana pre dolaska na čelo DPA. Zbog svojih aktivnosti Ahmeti je došao na udar Miloševićevog režima zbog čega je napustio Preševo i otišao u Nemačku.

U Preševu je osnovana i Partija za demokratsko delovanje (PDD) na čijem je čelu bio Riza Halimi sve do 2018. Halimi i još 10 profesora albanske nacionalnosti izgubio je posao zbog toga što su se protivili promeni imena Obrazovnog centra “Skënderbeu”.

I Ahmeti i Halimi su bili u stalnoj komunikaciji sa akademikom Rexhepom Qosjom, Ademom Demaçijem i rukovodstvom Demokratskog saveza Kosova (najčešće sa Fehmi Aganijem i Ali Alium), kako bi “uskladili aktivnosti nacionalnog karaktera i sa opštim nacionalnim pokretom u bivšoj Jugoslaviji”.⁹³

Partija za demokratsko delovanje (PDD) bila je široko prihvaćena kao ogranak Demokratskog saveza Kosova (DSK). Halimi ističe da je PDD “od formiranja imala direktnu saradnju s DSK, ali da su pokušali ostvariti bliske kontakte i sa drugim političkim subjektima na Kosovu”.⁹⁴ Riza Halimi je upozoravao “da se ne sme zaboraviti da su i oni deo teritorija gde su Albanci autohtoni”!⁹⁵ Albanske partije na jugu Srbije zahtevale su da budu deo kosovske vlade, ali DSK nije pristao na to.

Međualbanske tenzije su dovele do razdora između dve albanske stranke posebno povodom prvih višestranačkih izbora u Srbiji u

93 Skënder Latifi, *Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshvës*, Prishtinë 2006 (u prevodu *Putovanje po Preševskoj dolini*).

94 Ibid.

95 Nedeljnik, ZËRI, 15 janar 2005, Prishtinë

decembru 1990. PDD je izašla na izbore, a DPA je bila protiv izlaska. PDD je preuzela lokalnu vlast u Preševu i obezbedila jedan mandat u Skupštini Srbije. Behlulj Nasufi je tako postao jedini albanski poslanik na republičkom nivou koji je predstavljao Albance sve do 1997.

REFERENDUM O AUTONOMIJI

Nakon neuspeha Haške konferencije (1991) na kojoj je Srbija odbila dokument koji je u velikoj meri išao u susret njenim interesima, Badinterova komisija je proglasila republičke granice međunarodnim. Uspostavljanjem “tvrde” granice između Srbije i Makedonije uveliko je promenilo i status Albanaca u opštini Preševo.⁹⁶ Naime, Preševo i Bujanovac su tada postali važan geopolitički čvor, ali je istovremeno, s novouspostavljenim međunarodnim granicama prekinuta teritorijalna celovitost Albanaca koju su imali u federalnoj Jugoslaviji. Albanci na jugu Srbije su, osim toga izgubili direktni oslonac u Kosovu na kojem je zavedena neka vrsta vanrednog stanja.

U procesu dezintegracije Jugoslavije, Albanci na jugu Srbije su odlučili da organizuju referendum za teritorijalnu političku autonomiju “Istočnog Kosova” (kasnije odomaćeno kao “Preševska dolina”). Ali Ahmeti ističe da je “Ideja o autonomiji za tri albanske opštine bila proizvod političkih prilika i političke strategije albanskog faktora u bivšoj Jugoslaviji”. Koordinaciono veće albanskih političkih partija predvodio je Demokratski savez Kosova (DSK) na čelu sa Ibrahimom Rugovom. Ahmeti je smatrao da je “pitanje autonomije bilo predviđeno kao prelazna faza u stvaranju političkog identiteta `Istočnog

96 Uspostavljanjem graničnih prelaza dva sela u opštini Preševo, Miratovac naseljen Albancima, i Slavujevac naseljen Srbima u to vreme dobili su na “značaju” i postala su dva najpopularnija naselja u ovom delu Srbije. Život Albanaca u Miratovcu je postao teži, prvenstveno zbog nemogućnosti slobodnog kretanja, ali i zbog imovine koja je ostala kao deo teritorije druge države. Međutim, za Srbe iz Slavujevca prelazak granice nije bio problem, a njihova deca su nastavila sa pohađem škole u selu Tatarinoc, koje je ostalo u Makedoniji.

Kosova`, koja bi se u završnoj fazi okončala ponovnim ujedinjenjem ovih teritorija sa Republikom Kosovo”.⁹⁷

Nakon referenduma 22. marta 1992. godine sazvan je sastanak na kojem je trebalo “da se Skupština refrenduma transformiše u Skupštinu za političku i teritorijalnu autonomiju sa pravom ujedinjenja sa Kosovom. Međutim, stranka Rize Halimija PDD nije prihvatila Skupštinu za autonomiju.⁹⁸ Halimi je smatrao da Skupština za autonomiju ne bi uspjela kao što nije uspjela ni u Sandžaku, te da bi paralelne organizacije, poput onih na Kosovu imale katastrofalne posledice, jer bi došlo do potpunog čišćenja Albanaca sa juga Srbije.⁹⁹

Politička volja Albanaca izražena na referendumu 1992, ostala je politički kapital koga su albanski politički akteri koristili prilikom svakih lokalnih izbora u Preševu, Bujanovcu i Medveđi dok je Skupština za autonomijuraspuštena.¹⁰⁰

Uprkos učešću Albanaca u političkom životu Srbije, funkcionisanje lokalnih samouprava u Preševu, Bujanovcu i Medveđi bilo je otežano, jer se nije mogla uspostaviti nikakva saradnja između Vlade Srbije i lokalne samouprave.

Monopol lokalne vlasti u Preševskoj dolini devedesetih bio je u rukama dvojice ili trojice srpskih lidera. Bilo je nezamislivo da Albanci preuzmu lokalnu vlast u Bujanovcu, iako su činili većinu. Jer, izbor na mašinerija je u toj opštini stvorila takve mehanizme da albanski kandidat sa više hiljada glasova nije mogao osvojiti odborničko mesto, dok su srpski kandidati mesta osvajali i sa samo nekoliko stotina glasova.

PDD je uvek učestvovala na izborima, dok je DPA ostala verna bojkotu republičkih izbora. Međutim, 1993. godine, na decembarskim izborima PDD i DPA su uspele formirati zajedničku koaliciju

97 Skënder Latifi, *Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshvës*, Prishtinë 2006 u prevodu *Putovanje po Preševskoj dolini*.

98 Ibid.

99 Ibid.

100 Halil Selimi, Skënder Latifi, *Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshvës*, Prishtinë 2006 u prevodu *Putovanje po Preševskoj dolini*.

koja se pokazala “produktivnom”, jer su tada Albanci Preševa, Bujanovca i Medveđe uspjeli da obezbede dva albanska poslanika u Skupštini Srbije.

Međutim, građani srpske nacionalnosti u tim opštinama, posebno u Preševu, proglasili su sebe “žrtvom” i bojkotovali su lokalne izbore 1993. Jedan od srpskih odbornika je to objasnio sledećim argumentom: “Tokom poslednjeg mandata često smo se pitali: zašto smo u ovoj skupštini gde se govori strani jezik, jezik koji ne razumemo!”¹⁰¹

Vođa lokalnih socijalista Randel Veljković isticao se svojim anti-albanizmom i bio je inicijator napada na obrazovanje na albanskom jeziku. Kada je devedesetih došao na čelo lokalne vlasti, preduzeo je kampanju proterivanja i ono malo Albanaca iz opštinske uprave, ali i iz drugih organizacija gde su Albanci bili zaposleni u simboličnom broju.

U međuvremenu, Jugoslovenska ujedinjena levica (JUL) je za svog lokalnog šefa postavila Stojanča Arsića, lekara iz Bujanovca, koji je bio prihvatljiviji za albanske odbornike, ali i inače je imao dobru reputaciju u Bujanovcu. Lokalni lideri PDD, koristeći podele i nesuglasice između srpskih stranaka, počeli su tražiti izlaz iz zatvorenog kruga koji je srpska država stvorila u ovoj opštini. Na izborima januara 1997. godine u Bujanovcu PDD (Riza Haljimi) sa 10 odbornika i lokalni ogranak JUL sa 13 odbornika su konstituisali lokalnu skupštinu. Socijalistička partija Srbije je dobila 14 odbornika i savezništvo PDD i JUL je bilo u funkciji sklanjanja nepopularnog kandidata SPS.

PODELA KAO OPCIJA OD POČETKA RASPADA JUGOSLAVIJE

Već devedestih godina se uveliko govorilo i pisalo o подели Kosova, uključujući i mogućnost razmene teritorije. Informacije o ovoj temi bile su lansirane uz oprez. Prvi je o tome progovorio pisac i ideolog srpskog nacionalizma Dobrica Ćosić. Ivan Mrkić, koji je bio šef Ćosićevog kabineta, izjavio je da je bivši predsednik SRJ

101 Ibid.

Dobrica Ćosić s vođom Albanaca Ibrahimom Rugovom 1993. godine dogovorio podelu Kosova i Metohije, ali da je to sprečio Slobodan Milošević. Mrkić je otkrio da bi srpskoj strani pripalo oko 30 odsto Kosova i deo Metohije. On ističe: “Kad je Ćosić bio predsednik, počela je da se razvija ideja da dođe do podele Kosova i Metohije. Ćosić je uspeo da s Rugovom dođe do nekih preliminarnih dogovora. Ali, nije se razgovaralo o statusu. Istraživalo se koje su sve mogućnosti i onda je u tome bilo napretka. Rugova je hteo neki dogovor, ali je sve sprečeno političkim okršajem između Miloševića i Ćosića.”¹⁰²

A zatim je i predsednik SANU Aleksandar Despić (1996) izašao sa predlogom o podeli. Episkop raško-prizrenski Artemije zajedno sa Dušanom Batakovićem tih godina obilazio je svetske metro-pole sa razrađenim mapama o podeli Kosova i razgraničenju Srba i Albanaca.

Međutim, većina kosovskih lidera u to vreme javno je podržavala široku autonomiju za jug Srbije, izbegavajući da se izjasne na temu razmene teritorija. Ipak led je probio akademik Rexhep Qosja izjavom: “Zašto ne uključiti problem Istočnog Kosova u sklopu rešavanja kosovskog problema? Zašto problem Albanaca u Preševu, Bujanovcu i Medveđi rešavati odvojeno? Siguran sam da bi to bilo bolje i za samu Srbiju da u potpunosti reši ovaj problem? Možda mislite da ‘albansko pitanje u Preševu, Bujanovcu i Medveđi uopšte ne postoji’”.¹⁰³

Sa druge strane, profesor Fehmi Agani, koji je bio najuticajniji političar koji je nastupao u ime Kosova, u diskretnim razgovorima sa srpskom stranom, bio je mišljenja da “kosovska strana ne razmišlja o granicama, sem ukoliko Albanija, Srbija, Crna Gora i Makedonija žele tako nešto, onda se i naš koncept za rešavanje pitanja Albanca Preševa, Bujanovca i Medveđe i drugih teritorija menja ... podržali smo

102 <https://net.hr/danas/hrvatska/politika/dobrica-cosic-je-jos-1993-dogovorio-podelu-kosova>

103 Skënder Latifi, *Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshvës, Prishtinë 2006* u prevodu *Putovanje Podela po Presevske dolini*.

referendum tamošnjih Albanaca i naravno podržavamo i eventualno spajanje tih teritorija sa Kosovom”.¹⁰⁴

U međuvremenu, albanski političari u Preševu, Bujanovcu i Medveđi, na različite načine su komentarisali ideju razmene teritorija. “Sve ove ideje u suštini deluju dezorijentirajuće i što više vremena prolazi veće je odstupanje od nacionalnog pitanja oslobođenja i neizbežnog i teritorijalnog ujedinjenja etničkih Albanaca”,¹⁰⁵ izrazio je svoju skeptičnost Halil Selimi u leto 1996.

Ali Ahmeti, čelnik DPA u to vreme, nadao se rešenju konačnog statusa Kosova i u tom slučaju bi “nezavisnost Kosova dovela do ponovnog ujedinjenja teritorija Preševa, Bujanovca i Medveđe sa Kosovom, što bi automatski značilo odbacivanje opcije o razmeni teritorija”.¹⁰⁶ Za predsednika Skupštine za autonomiju Ibrahima Kadriua, ideja razmene teritorija je neprihvatljiva : “ Razmena Preševa i Bujanovca za Zubin Potok i Leposavić pogrešna je hipoteza. Prvo, Preševo i Bujanovac imaju oko 80.000 stanovnika, dok Zubin Potok i Leposavić imaju oko 17.000 stanovnika!”¹⁰⁷

Lider lokalnih Albanaca koji nije odbacio ideju o razmeni teritorija je bio predsednik Albanske demokratske partije, Zeqirja Fazliu. “Ideja o razmeni teritorija po meni. bila bi moguća a zavisi kako se to razume. Ako je reč o davanju Srbiji, Zubinog Potoka i Leposavića za Preševo, Bujanovac i Medveđu, bez stvaranja problema prinudnog razmeštanja stanovništva, onda bi ideja verovatno bila moguća i realna”.¹⁰⁸

Tadašnji predsednik Kosova Ibrahim Rugova, odgovarajući na pitanje o mogućnosti razmene opština Leposavić i Zubin Potok sa opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa, je izjavio (samo sedam meseci nakon referenduma): “Rešenje albanskog pitanja na ‘Istočnom

104 Momcilo Petrović, *Pitao sam Albance*, Beograd 1996, str. 120.

105 Ibid, razgovor sa Haliljom Selijimijem 29 avgusta 1996 godine.

106 Skënder Latifi, *Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshevës*, Prishtinë 2006 u prevodu *Putovanje Podelapo Presevskoj dolini*.

107 Ibid.

108 Ibid..

Kosovu' ostaje za budućnost, jer u ovom trenutku u Srbiji dominira logika rata, logika sile. Ono što Srbi traže za vlastiti narod primenjujući dvostruki standard, a ako se to odnosi na njih, to će se odnositi i na nas. Postoje razne opcije za podelu Kosova o kojima se razgovara u Beogradu, ali koje još nisu formalizovane".¹⁰⁹

NATO INTERVENCIJA: PROGONI, UBISTVA, ŠTETE

Za vreme NATO intervencija sprovedeno je masovno etničko čišćenje Albanaca (oko milion). Antialbanska atmosfera je eskalirala za vreme intervencije. Albanci, koji su živeli u drugim delovima Srbije (Vojvodina, Beograd, jug Srbije) bili su izloženi zlostavljanju, intimidaciji i proterivanju.

Početkom NATO bombardovanja Albanci na jugu Srbije našli su se u vrlo teškoj situaciji. Preševo i Bujanovac su ipak mogli da održe međusobni kontakt, dok su veze sa Medveđom prekinute. U prvim danima bombardovanja Albanci iz Preševa i Bujanovca pomagali su kosovskim Albancima koji su preko ovih opština bežali u Makedoniju.

Procenjuje se da je nakon 24. marta 1999. godine oko 25.000 Albanaca napustilo Bujanovac, Preševo i Medveđu i otišlo na Kosovo, Makedoniju, a preko Sandžaka u BiH i Zapadnu Evropu. Armija je bila posebno aktivna u Preševu. Imovina Albanaca je pljačkana, demolirana i spaljena: 44 kuće i 20 drugih zgrada su zapaljene, a mnoge opljačkane. Osnovna škola u Cervjaku je demolirana. Lokalni centar je zapaljen, a pet radnji je uništeno i pokradeno u Ranatovcu. Sredinom aprila Jugoslovenska armija (JA) je zapalila 16 od ukupno 18 kuća u selu Bujić. Džamije u selu Miratovcu i Trnavi demolirane su i opljačkane. Veliki broj kuća je opljačkan u selima Trnava, Miratovac, Buštranje i Norca. JA je na silu i nezakonito konfiskovala veliki broj privatnih kuća u Miratovcu, Trnavi, Buštranji i Norci. Automobili su takođe oduzeti bez ikakvih vojnih potvrda.¹¹⁰

109 Nedeljnik "Jehona" oktobar-novembar, Trnovac, 1992.

110 Masovno bežanje Albanaca usledilo je nakon telefonskih poziva, ubistava civila, konfiskacije imovine, restrikcije slobode kretanja, intimidacije i

Srpske vojne snage su u rano proleće 1999. godine, minirale veliki deo puteva koji povezuju opštine Preševu, Bujanovac i Medvedu sa Kosovom. Pre intervencije, pripadnici raznih jedinica srpske vojske bili su smešteni u prazne kuće albanskih građana, koji su već godinama na privremenom radu po evropskim zemljama.

Iako Albanci na jugu Srbije tokom intervencije nisu pružali otpor, ipak su srpske snage i paravojne bande ubile 11 Albanaca, zapaljeno je niz sela u preševskom Karadaku, uz kosovsku granicu. Učinjena šteta privatnim objektima procenjena je na oko tri miliona eura. U opštini Medveđa zajedno sa okolnim selima je pre NATO intervenicije živelo 5181 stanovnika, dok je nakon potpisivanja Kumanovskog sporazuma 12. juna 1999, ostalo samo 333 Albanaca. Nakon potpisivanja sporazuma oko 3000 građana Preševa, Bujanovca i Medveđa nije moglo da se vrati svojim domovima.

Veliki broj škola je potpuno ili delimično uništeno. Mnoge škole su izgubile učnike. Škola u Zarbincama koja je do marta 1999, imala 360 učenika, nakon intervencije nije imala nijednog. Broj učenika u Preševu je sa 240 pre rata, smanjen na 45. Dodatni je problem i nedostatak profesionalnog kadra. Albanci (njih 30) koji su bili zaposleni u preševskom zdravstvenom sistemu su otišli, ili su otpušteni za vreme rata.

JUG SRBIJE POSLE NATO INTERVENCIJE

Nakon potpisivanja Kumanovskog sporazuma između Vlade Srbije i NATO (jun 1999), srpska vojska se povukla sa Kosova. Prema Sporazumu, na teritoriji Srbije formirana je demilitarizovana zona širine 5 km kako bi se sprečili incidenti. Pogranična zona, nazvana Kopnena zona bezbednosti (KZB), bila je dostupna samo lako naoružanoj srpskoj policiji. Prisustvo jedinica vojske i policije u regionu dovelo je do povećanih tenzija i antagonizama između Srba i Albanaca i do niza incidenata i kršenja ljudskih prava.

Seljaci koji su posedovali zemlju, livade i šume morali su imati specijalne dozvole (koje su važile samo jedan dan, a izdavala ih je JA) kako bi obrađivali svoju zemlju. Manje grupe vojnika upadale su na imanja i u sela. Sve to je ograničavalo slobodu kretanja, a time i obrađivanje zemlje. Albanci koji su živeli u selima u brdovitim krajevima nastavili su da se iseljavaju.

Albanska pobuna nana jugu Srbije (2000–2001) bila je reakcija na represiju srpske vojske i policije nakon potpisivanja Kumanovskog sporazuma, kao i pokušaj Oslobođilačke vojske Preševa, Medveđe i Bujanovca (OVPMB) da internacionalizacije situaciju na jugu Srbije. OVPMB¹¹¹ (brojala je između 700 i 1000 gerilskih boraca) delovala je u okviru Kopnene zone bezbednosti (KZB) uspostavljenog Vojno-tehničkim sporazumom koga su NATO i Beograd potpisali u junu 1999. Sukob je eskalirao u proleće 2001. godine, jer su obe strane provocirale, pa je to pretilo da preraste u oružani sukob. Dok je trajao sukob je odneo 60 ljudskih života (na srpskoj strani je poginulo 30 pripadnika vojske i policije, dok je na albanskoj strani pogunilo 30 pripadnika OVPMB).

Oružana pobuna uspešno je zaustavljena zajedničkom akcijom tadašnjih beogradskih vlasti (premijer Zoran Đinđić i potpredsednik vlade Nebojša Čović koji je bio direktno zadužen za operaciju) u saradnji sa UNMIK, KFOR, NATO i drugim međunarodnim akterima. Ovi naponi krunisani su Izjavom o demilitarizaciji (koju su potpisali Albanci) dok su Vlada SRJ i Srbije usvojile informaciju o ulasku Združenih snaga bezbednosti u Kopnenu zonu bezbednosti, kao i javnu izjavu “Amnestija je izlaz”. Ova dva dokumenta su se kolokvijalno odomaćili kao *Končuljski sporazum*.

Albanci iz Preševske doline su strahovali da će biti isključeni iz razgovora o konačnom statusu Kosova. Suočeni sa činjenicom da je

111 Cilj OVPMB-a da pripaja dolinu Preševa Kosovu bio je reakcija na pokušaj Srba sa severa Kosova da iznude podelu Kosova. Budući da su Albanci iz Preševske doline uvek strepeli od toga da budu po strani u budućim razgovorima o konačnom statusu Kosova, potrudili su se da povežu budućnost doline sa konačnim rešenjem za Kosovo. U isto vreme, oni su takođe igrali ulogu uravnoteženja napora Srba da podelu Kosovo.

opcija podele i/ili razmene teritorije bila u opticaju sve vreme, albansko stanovništvo juga Srbije živelo je u političkom vakuumu sve do nezavisnosti Kosova (2008). S obzirom na to da Beograd nikada nije ni pomišljao na razmenu teritorija, Albanci u Preševskoj dolini su pokušali da nametnu svoj problem kao protivtežu naporima Beograda da podeli Kosovo. Većina oružanih incidenata koji su se dogodili u Preševskoj dolini tokom narednih godina bili su deo nastojanja Albanaca da Preševo stave na dnevni red pregovora o konačnom statusu Kosova.

Beograd je, međutim, nastavio sa svojom strategijom podele Kosova. Tako je Nebojsa Čović, koji je vešto vodio pregovore na jugu Srbije, u maju 2001.¹¹² izneoplan podele Kosova na dva entiteta: srpski u kome bi se našla većina spomenika istorije, vere i kulture Srba i albanski, sa većinskom albanskom populacijom. Srpski entitet bi bio pod zaštitom jugoslovenske vojske i policije. Albanski entitet, koji bi imao najviši stepen autonomije, ostao bi pod zaštitom međunarodnih snaga. Granične trupe jugoslovenskih snaga i granične trupe KFOR usredsredile bi svoju pažnju na sprečavanje upada sa jednog u drugi entitet. Ovaj predlog, kako kaže Čović, podrazumeva “odricanje od maksimalističkih zahteva, odnosno i albanska i srpska strana treba da se odreknu iluzije da im pripada celo Kosovo”.¹¹³

JUG SRBIJE U OPTICI SRBIJE, SEVERNE MAKEDONIJE I KOSOVA

Srbija i Makedonija su na sukob na jugu Srbije i Makedoniji (2001) gledale gotovo isključivo, kao na prelivanje nasilja sa Kosova i kao deo projekta Veliko Kosovo/Albanija. Potpredsednik Vlade Srbije i predsednik saveznog i republičkog Koordinacionog tela za jug Srbije Nebojša Čović rekao je 2001. da su Albanci sa Kosova

112 Na Međunarodnoj konferenciji “Bezbednost u Jugoistočnoj Evropi na pragu 21. veka” u Beogradu.

113 Danas, 21. maj 2001.

činili oko 60 odsto pripadnika oružanih formacija na jugu Srbije ida su “verovatno opsednuti idejom Velike Albanije”¹¹⁴.

Mediji su generalno isticali da su Albanci iskoristili istorijsku priliku za pokretanje realizacije koncepta “svi Albanci u jednoj državi”. U Makedoniji je isticano da “nestabilna situacija na Kosovu rezultira izvozom terorizma ... u makedonsku državu” i, “ako međunarodna zajednica ne reši kosovsku krizu, ako ne bude konačnog i odlučnog udara, militantni ekstremizam će se nastaviti i Balkan će se još dugo suočavati sa destabilizujućim faktorom Kosova”¹¹⁵.

Albanski lideri na Kosovu imali su drugačiji pristup krizi na jugu Srbije i u Makedoniji. Oni su to videli kao posledicu represije i diskriminacije Albanaca. Dugogodišnja frustracija zbog nerešenih problema albanskih zajednica u Srbiji i Makedoniji, kao i nedostatak političke volje za njihovo rešavanje, doveli su do nasilja kao jedinom načinu za rešavanje statusa Albanaca. Kosovski lideri su osudili nasilje, ali su zahteve Albanaca na jugu Srbije i Makedoniji smatrali legitimnim i zalagali su se za političko rešenje. Protivili su se promeni granica Kosova, Makedonije i Srbije i pozivali na poštovanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta Srbije i Makedonije. Takođe su se protivili teritorijalnoj autonomiji Albanaca u Srbiji i federalizaciji Makedonije. Smatrali su da je antialbanski lobi lansirao tezu o Velikoj Albaniji i Kosovu, kako bi se diskreditovali Albanci i time uticali na konačni status Kosova.

PROGRAM VLADE SRBIJE ZA
RAZREŠAVANJE KRIZE MIRNIM
SREDSTVIMA (“ČOVIĆEV PLAN”)

Intenzivne aktivnosti NATO i SAD rezultirale su mirovnim sporazumom između Albanaca i Srba, raspuštanjem OVPMB (Končuljski sporazum) i povratkom srpskih snaga bezbednosti u KZB. Istovremeno je donet takozvani Čovićev plan (usmeren

114 NIN, 8. mart 2001.

115 Predsednik Makedonije Boris Trajkovski na sastanku sekretara za odbranu zemalja jugoistočne Evrope, održanog 5. aprila 2001. u Skoplju

na rešavanje krize u opštinama Bujanovac, Preševo i Medveđa)¹¹⁶. Plan je počeo da se sprovodi uz učešće međunarodne zajednice, odnosno međunarodnih organizacija (poput OEBS) i pojedinih vlada, posebno vlade SAD.

Plan je imao za cilj da reši institucionalnu diskriminaciju i da integriše Albance u srpsku državu i natera ih da se odreknu “Istočnog Kosova”. Glavne četiri odredbe plana bile su uklanjanje bilo kakve pretnje suverenitetu Srbije, bezbednost, sloboda kretanja i prava Albanaca da se vrate u Preševsku dolinu pod uslovom da se “teroristi” razoružaju i “region demilitarizuje”, razvoj multikulturalnog i multikonfesionalnog društva i ekonomski i socijalni razvoj. Plan je predviđao integraciju Albanaca u društvenu, ekonomsku i političku zajednicu u periodu od tri godine.

Koordinacioni centar je osnovan radi sprovođenja politike Vlade Srbije i bezbednosnih struktura. OEBS je igrao važnu ulogu u sprovođenju plana. Policija koja je godinama maltretirala albansko stanovništvo bila je u posebnom fokusu. Država je zadržala prisustvo na jugu Srbije preko regionalne policijske uprave zadužene za nadzor multietničke policije, zajedno sa Vojskom Srbije i specijalnim snagama Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP), tj. Žandarmerijom.

Plan je u početku obezbedio napredak u sve tri opštine, posebno u Bujanovcu. Održani su lokalni izbori i uspostavljen tv-kanal i štampani mediji na albanskom jeziku. Napredak je postignut i u integraciji Albanaca u pravosuđe, lokalnu policiju i druge službe.

Međutim, multietnička policija je delovala pod senkom Žandarmerije koja je koristila svaku priliku (u zavisnosti od političke situacije) da svojevolijski hapsi Albance, pritvara ih pod raznim optužbama i maltretira na druge načine. Potpredsednik Koordinacionog tela Sima Gazikalović tada je tvrdio da je Žandarmerija “bila u konkurenciji” sa lokalnim policijskim snagama u sektoru bezbednosti i da Koordinacioni centar Vlade Srbije nije funkcionisao. Prema njegovom mišljenju, “srpska država nije rešila nijedan problem na jugu Srbije

116 Čović je svoj plan izneo na seminaru Helsinškog odbora za ljudska prava i Američkog instituta za mir, 30. januara u Beogradu

na sistemski način ... i pravi iste greške koje je napravila na Kosovu, odnosno ne radi ništa korisno na terenu". Kao ilustraciju, Gazikalović je rekao da nijedan Albanac iz tri opštine nije dobio zajam iz Fonda za razvoj Srbije i da nijedan Albanac nije mogao učestvovati u procesu privatizacije.¹¹⁷

Uprkos *Čovićevom planu* i ulaganjima međunarodne zajednice, ekonomska situacija na jugu Srbije nije se poboljšala. Iako je postojao priličan broj međunarodnih donacija za izgradnju institucija, vrlo malo je učinjeno na oživljavanju ekonomije koja je i dalje ostala glavni uzrok svih problema koji podjednako muče Albance i Srbe.

PRIŽELJKIVANJE BEOGRADA: VELIKA ALBANIJA

Beograd je uvek težio da nađe partnera u Albaniji za podelu Kosova. Teze o albanskoj ambiciji da stvore Veliko Kosovo/Albaniju uvek su bile interes Srbije u cilju očuvanja sopstvenih aspiracija prema susedima. Početkom marta 2001. godine srpski štampani mediji, u pokušaju da prikažu Albance kao ključni destabilizujući faktor na Balkanu, objavili su seriju članaka o pojavi oružanih albanskih grupa u Crnoj Gori i mape Velikog Kosova/Albanije koje obuhvataju istočne delove Crne Gore, jug Srbije, Kosovo, zapad Makedonije i Albaniju.

Profesor dr Slavenko Terzić, bivši direktor Istorijskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti, izjavio je da je "albanska mafija, nakon mirne faze stvaranja Velike Albanije etničkim čišćenjem Srba sa Kosova i Metohije u periodu SFRJ, ušla u novu fazu, iza koje stoji SAD i NATO, a oružane borbe se sada šire na vranjski sliv, zapadni deo Makedonije i u dogledno vreme moguće i na Crnu Goru, a možda čak i na grčki Epir".¹¹⁸

Dobrica Ćosić je dugo zagovarao podelu Kosova između Srbije i Albanije. Svoj stav je predstavio u nekoliko navrata, posebno u razgovorima Beograda i Prištine o statusu Kosova. Njegov stav se može sažeti

117 Ibid.

118 Svedok, 3. april 2001.

na sledeći način: “Najkraće rečeno: ja sam rešenje vekovnih antagonizama između Srba i Albanaca na Kosovu i Metohiji video u kompromisu istorijskog i etničkog prava. Taj kompromis podrazumeva pravo Albanaca da se ujedine sa svojom maticom Albanijom, sa teritorijama na kojima su većina. Teritorijalna podela Kosova i Metohije i razgraničenja Srba i Albanaca treba da se ostvari bez težnji za etnički čistim teritorijama, a sa reciprocitetom u sadržajima i oblicima garantovanih nacionalnih i građanskih prava za manjine. Kosovo u Srbiji, koja je biološki klonula i u demografskoj depresiji, za dve decenije pretvorilo bi Srbiju u federaciju dve nacije sa permanentnim suprotnostima. Život u takvom društvu bio bi naporan, a progres usporen”.¹¹⁹

Predsednik Srbije Tomislav Nikolić¹²⁰ je prilikom posete Makedoniji (2012) ponovio tezu o projektu Velike Albanije. Rekao je da, “pravi se albanska država na teritoriji Balkanskog poluostrva koja još 30 godina neće biti uređena kao Makedonija i Srbija i za tih 30 godina svašta će da se desi”. Upozorio je svoje makedonske domaćine da će “kada [Albanci] ostvare svoja prava u okviru teritorije Srbije, pozivati se na ta prava u svim ostalim državama. Kako se može reći da imaju pravo na vlastitu državu na Kosovu, ali ne i u Makedoniji, kako se može reći da imaju pravo na državu na teritoriji Kosova, ali da nemaju pravo na autonomiju u Grčkoj ili Crnoj Gori”¹²¹

BEZBEDNOSNI IZAZOVI JUGA SRBIJE

Opštine na jugu Srbije (Preševo, Medveđa, Bujanovac), kad je reč o bezbednosti Srbije, percipirane su kao područje nestabilnoisti, pre svega zbog mogućnosti preliivanja nestabilnosti sa Kosova. Migrantska kriza i sukob u Kumanovu (2015)¹²² učvrstili

119 Dobrica Ćosić interview with Večernje novosti, 20 March 2008

120 Predsednički mandat 2012–2017

121 <http://arhiva.alo.rs/vesti/politika/nikolic-prave-albansku-drzavu-od-balkana/2307>.

122 2015. godini došlo je do oružanog sukoba u gradu Kumanovu, između naoružane grupe Albanaca i policije, koji se smatra najkrvavijim incidentom nakon sukoba u 2001. godini, između snaga bezbednosti i albanskih pobunjenika, ali nije doveo do širih etnički motivisanih

su strahovanja zvanične Srbije da je taj region bezbednosno kritičan. Posebno i zbog toga što to područje naseljava albansko stanovništvo koje socijalno, politički i ekonomski gravitira ka Kosovu.

Nakon sukoba u Kumanovu (Makedonija) 2015. godine pitanje bezbednosti ponovo je došlo u prvi plan. Beograd je promptno reagovao uzimajući stranu zvanične Makedonije. Sukob je iskorišten kako bi se još jednom lansirala teza o stvaranju Velike Albanije, čemu su mediji posvetili veliku pažnju. Srpski mediji su neobjektivno izveštavali o sukobu, izbegavajući činjenicu da su se i Makedonci i Albanci pobunili protiv vlade, te da u aktuelnoj vladi učestvuje i albanska partija. Ovakve teze utiču i na tretman Albanaca u svim zemljama u okruženju i stalno se sugerše da imaju rušilačku ulogu. To važi i za jug Srbije.

Većina komentara u srpskim medijima se bavila mogućnošću preliva sukoba u Srbiju preko Albanaca na Kosovo i na jugu Srbije, dok su bezbednosne službe Srbije javnost obavestavale da je Srbija bezbedna i da nema indicija da se kriza iz Makedonije može preneti u zemlju. Predsednik Odbora za Kosovo Milovan Drecun je tada izjavio da je vojska na jugu zemlje pojačala stepen borbene gotovosti i da je sposobna da održi stabilnost. On je ocenio da nije “uočeno formiranje naoružanih albanskih terorističkih grupa na području Preševa, Bujanovca i Medveđe i da su se Albanci ponašali veoma odgovorno, da je oko 700 Albanaca sa područja Kumanova jedno vreme bilo na jugu centralne Srbije i da nije bilo nikavih incidenata”.¹²³

Migrantska kriza je dodatno podigla bezbednosni nadzor tog regiona. Prema nekim podacima jedno vreme je preko Preševa ulazilo u Srbiju između 5000 i 7000 ljudi.

sukoba. Mnogi veruju da je vlada umešala svoje prste u ovaj sukob, kako bi odvratila pažnju od političkog udara nanetog premijeru Nikoli Gruevskom. Do sukoba je došlo usred političke krize izazvane tvrdnjama opozicije da je Gruevski naredio nezakonito prisluškivanje oko 20.000 građana.

123 <http://rs.n1info.com/a60798/Vesti/Nema-prelivanja-krize-iz-Makedonije-na-jug-Srbije.html>

Vojna baza “Jug” kod Bujanovca otvorena je 2009. godine i doživljava se kao važan punkt za očuvanje bezbednosti u samoj Srbiji, posebno u kontekstu “velikoalbanskog projekta”. Baza je izgrađena u sporazumu sa Severnoatlantskim savezom. Albanci iz Preševa i Bujanovca su svojevremeno negodovali zbog izgradnje ove baze uz argumentaciju da bi sredstva uložena u bazu bila isplativija da su uložena u ekonomiju tog regiona. Na području opštine Preševo, prvu liniju odbrane administrativne linije čine baze: Cvore, Mučibaba, Ukmet, Debelo brdo, Kozjak, Pečeno brdo i Mađere. U njihovoj zaleđini su Ševarske livade i policijski punktovi Depce, Oraovica, Reljan i Miratovac. Na teritoriji Bujanovca: Golema čuka, Dobrosin, Devojačka čuka i Kadrova čuka, sa Tašlakom i Guri gatom u pozadini i policijskim punktovima: Končulj, Dobrosin i Breznica. Sa teritorije Vranja administrativna linija se štiti bazama: Ornice, Jezerska mahala, Debeli glava, Trstena i Vrtogoš.

U okviru baze otvoren je i Centar za simulacije za obuku multinacionalnih jedinica uz prisustvo generalpotpukovnika Frederik Ben Hodžisa, komandanta Kopnene vojske SAD za Evropu, koja je Vojsci Srbije donirala opremu vrednu 2,1 miliona dolara.¹²⁴ Pripadnicima multinacionalnih snaga iz cele Evrope, koji se ovde obučavaju za složene operacije u raznim zemljama sveta, Centar pomaže da se najpre sredstvima simulacije u kabinetima upoznaju sa onim što ih čeka na terenu.¹²⁵

Odlukom NATO, Srbija je potpisala i sporazum o ukidanju zone zabrane letova na jugu Srbije i time je povratila teritorijalni integritet nad delom svog vazdušnog prostora. To znači da Beograd koristi taj deo vazdušnog prostora bez prethodne saglasnosti KFOR, što je do skora bio slučaj. Ovakva odluka podrazumeva i patroliranje srpske vojne i policijske avijacije u nadgledanju područja uz granicu sa Severnom Makedonijom, Kosovom, kao i granice sa Crnom Gorom i Albanijom.

124 <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/otvoren-centar-za-simulacije-u-vojnoj-bazi-jug/lplsc94>

125 Isto.

JUG SRBIJE, KONAČNI STATUS
I NEZAVISNOST KOSOVA

Pregovori o konačnom statusu Kosova počeli su u februaru 2005. Neposredno pre toga 61 od 66 članova Saveta iz Bujanovca, Preševa i Medveđe usvojio je izjavu kojom "Preševsku dolinu definišu kao ustavni i teritorijalni region". Dokument jasno poziva na decentralizaciju u oblasti lokalne uprave, obrazovanja, zdravstva, pravosuđa, kulture i ekonomije. Takođe se poziva na povlačenje srpske vojske i policije iz regiona i izuzeće od služenja vojnog roka u srpskoj vojsci. Odbornici su zahtevali proporcionalnu zastupljenost u lokalnoj vladi, upotrebu nacionalnih simbola i poseban odnos sa Kosovom (uključujući mogućnost ujedinjenja sa Kosovom prema referendumu iz 1992. godine). Poruka sadržana u dokumentu bila je dovoljno jasna: ako Srbija ništa ne preduzme u vezi sa njihovim zahtevima, Albanci na jugu Srbije postaviće iste zahteve u okviru pregovora Beograda i Prištine. Tadašnji predsednik Srbije Boris Tadić to je odbio, jer su se, kako je rekao, pregovori odnosili samo na status Kosova.

Političari iz Prištine i Preševa izrazili su se vrlo jasno: "Naši zahtevi biće radikalniji ako se samo Kosovo podeli". Koordinator pregovaračkog tima kosovskih Albanaca, Blerim Shala izjavio je: "Ako je Kosovo podeljeno, što znači aneksiju njegovog severnog dela od strane Srbije," istočno Kosovo odnosno "Bujanovac i Preševo mora pripasti Kosovu".

Posle proglašenja nezavisnosti, Kosovo je ušlo u fazu učvršćivanja svoje državnosti, što je Srbija želela da spreči po svaku cenu. Zbog toga je Beograd usredsredio diplomatski napor na lobiranje protiv priznavanja Kosova. Odluka da od Međunarodnog suda pravde u Hagu zatraži savetodavno mišljenje o odluci o nezavisnosti bila je deo tog napora.

Međutim, stvarni cilj Beograda bio je da obnovi dijalog sa Prištinom, uz pritisak na podelu Kosova, kojom bi sever Kosova ostao Srbiji.

STRATEGIJA ZA INTEGRACIJU SEVERNOG
KOSOVA NASPRAM PODELE KOSOVA

Posle proglašenja nezavisnosti Kosova, kosovska vlada zajedno sa Međunarodnom civilnom kancelarijom je napravila plan za integraciju severnog dela Kosova u institucije Republike Kosovo. U dokumentu pod nazivom “Strategija za sever Kosova”, između ostalog stoji da je decentralizacija, tj. formiranje odvojene opštine Severna Kosovska Mitrovica, najvažniji korak u nastojanjima Prištine da preuzme kontrolu nad severom. Namera autora bila je da pokaže Srbima koji žive u tom delu Kosova da bi decentralizacija bila u njihovom najboljem interesu, odnosno da akcenat stavi na “praktične koristi” decentralizacije, kako bi se prevazišao najveći problem – “osećaj da osnivanje nove opštine Severna Mitrovica takođe znači prihvatanje nezavisnosti Kosova”.¹²⁶

Beogradsko odbijanje Strategije za integraciju severa Kosova podstaklo je Albance na jugu Srbije da ponove svoj stav s početka 2000. godine. Predsedavajući Skupštine Kosova Jakup Krasniqi rekao je da bi Srbi, ukoliko žele da se otcepe, morali da budu svesni da su Albanci u Preševu i Bujanovcu spremni da se ujedine sa Kosovom. Rekao je da bi razmena teritorija “trebalo da bude izvršena uzajamnim dogovorom i u saradnji ne samo sa lokalnim Srbima, već i sa političarima u Beogradu”. Izjava ukazuje da bi Beograd, koji drži jug Srbije pod stalnim “nadzorom”,¹²⁷ mogao da se suoči sa novim pritiskom na teritorije koje je uvek smatrao strateški važnim.

126 https://www.slobodnaevropa.org/a/strategija_sever_kosova_podrska/1941337.html.

127 www.B92.net, 10 February 2010.

PRAVI PROBLEMI TRI OPŠTINE

U traženju svojih građanskih prava Albanci na jugu Srbije se oslanjaju na Plan za mirno rešavanje krize na prostoru juga centralne Srbije ili, kako ga Albanci, zovu tzv. 'Končuljski sporazum' (2001)¹²⁸ kojim se savezna vlada (SRJ) obavezala da će realizovati prava Albanaca, zatim sporazum iz 2007. godine o reorganizaciji Koordinacionog tela za Preševo, Bujanovac i Medvedu i integrisanju Albanaca u državne i javne institucije, te "Plan od sedam tačaka" iz 2013.

Situacija na jugu Srbije je trenutno možda mirna, ali problem koji okružuju region i dalje postoje i dugoročno, region čine nestabilnim.

Srbija je prva u Evropi po broju siromašnih građana; iza prosečne stope siromaštva od 25 odsto kriju se velike razlike između pojedinih delova zemlje. Mapa siromaštva, publikacija sa istoimenim nazivom koju je Svetska banka izradila u saradnji sa Republičkim zavodom za statistiku,¹²⁹ pokazuje da je siromaštvo najviše zastupljeno u regionu Južne i Istočne Srbiji, jer se tri od četiri najsiromašnija okruga, sa stopama siromaštva iznad 40 odsto, nalaze upravo tamo (Jablanički, Pčinjski i Toplički).

Jug Srbije je jedan od najnerazvijenijih regiona u Srbiji, sa lošom infrastrukturuom i malim izgledima za ozbiljne investicije koje bi oživele ovaj region. Osim toga, te opštine, pre svih Bujanovac i Preševo, gde je udeo stanovništva na radu u inostranstvu još 1981, i 1991, bio primetno viši od republičkog proseka, spadaju u najsiromašnije opštine.

I Albanci i Srbi odlaze u potrazi za poslom. Region je opterećen i neraščićenim odnosima iz prošlosti. Tenzije između Albanaca i Beograda su stalne bez obzira na obećanja koja dolaze iz Beograda. Osim toga Albanci, kao i Srbi na severu Kosova, su taoci nerešenog odnosa Beograda i Prištine. Mada bi Briselski sporazum trebalo da stabilizuje status i jednih i drugih, situacija na terenu se veoma sporo menja ili

128 Radi se o Izjavi o demilitarizaciji koju je potpisao samo OVPMB.

129 Mapa siromaštva u Srbiji. Metod i ključni nalazi. 2016. Republički zavod za statistiku i Svetska banka.

se uopšte i ne menja. Životni problemi sa kojima se suočavaju Albanci (nostrifikacija diploma, udžbenici i sl) ukazuju da još nema suštinske normalizacije odnosa između Prištine i Beograda.

Albanci se žale na česta hapšenja, zato što ističu albansku zastavu na proslavama. Hapsili su mladiće koji su slavili pobedu nogometne reprezentacije Albanije. Žale se da nemaju pristup IPA fondovima, da se njihova imena pišu ćirilicom, svi sudski postupci se vode samo na srpskom jeziku, iako zakon garantuje i upotrebu albanskog jezika. Traže da Srbija počne poštovati vlastiti Ustav i ljudska prava zagarantirana evropskim i drugim međunarodnim aktima. Pod lupom su i Albanci s juga Srbije koji rade na Kosovu, policija ih dugo zadržava na graničnim prelazima ili vraća sa granice.

Predsednik opštine Preševo Ragmi Mustafa ističe da na jugu Srbije od 2000. do 2021. godine nijedna vlada Srbije nije učinila ništa da reši najveći broj problema na tom području, posebno političkih, a da sadašnja pogotovo to ne čini. Kaže da nijedna od 13 tačaka iz sporazuma o prekidu sukoba na jugu Srbije nije rešena.¹³⁰

Albanci u Bujanovcu i Preševu ni gotovo 20 godina nakon sukoba nisu zadovoljni svojim položajem u Srbiji. Oni zvaničnom Beogradu zameraju sporu integraciju u državne institucije, probleme oko ostvarivanja kolektivnih ljudskih prava i ekonomsku zaostalost. Shqip Kamberi je kao predsednik opštine Bujanovac svojevremeno isticao da ponekad “imam utisak da nas Beograd tretira kao strani element, kao da smo nepoželjni u Srbiji”.¹³¹

U opštini Preševo stopa nezaposlenosti približila se brojcima od 60 odsto, a u Bujanovcu je prešla 40 odsto. U ove dve opštine broj stanovnika opada od 1991. godine zbog odlaska radno sposobnog stanovništva u druge zemlje i najveće gradove Srbije, ali i zbog niskog prirodnog priraštaja.

Nexhat Behluli, biznismen iz sela Lučana, kaže da je slična situacija i u ostalim selima uz kosovsku granicu. “Mladi masovno odlaze

130 <http://www.naslovi.net/2015-12-16/akter/mustafa-ova-vlada-ne-resava-probleme/17718507>.

131 <https://javno.rs/istrazivanja/srbi-i-albanci-na-putu-za-zapadnu-evropu>.

u Zapadnu Evropu, pre svega u Nemačku. Radi se najviše o vozačima, automehaničarima, zidarima... Dobijaju prvo vizu na šest meseci i onda se vrate sa 10.000 evra ušteđevine, a to je novac koji u Srbiji ne mogu da zarade”.¹³²

Kako mnogi problemi nisu rešeni Albanci se sve više okreću za pomoć međunarodnim akterima, EU i SAD i traže da njihovi problemi budu rešavani i u okviru dijaloga Beograd – Priština. Oni smatraju da odnosi Beograd – Priština ne mogu da se normalizuju bez Preševske doline i da je albansko pitanje na jugu Srbije istovetno srpskom pitanju na severu Kosova.¹³³ Ignorisanjem njihovih problema Beograd ih sprečava da budu legitimni građani Srbije.¹³⁴ Sagovornici HO, smatraju da je na jugu Srbije “sve blokirano jer se ne zna šta će biti u dijalogu između Srbije i Kosova”.

Zapadne ambasade prate situaciju na jugu Srbije, otuda i česte posete njihovih predstavnika ovom regionu. Nemački ambasador Tomas Šib (Thomas Schieb) je prilikom posete ovim opštinama istakao da je stanje ekonomije u njima nezadovoljavajuće, “za razliku od političke situacije koja je stabilna”.¹³⁵ On je takođe nagovestio da će uraditi sve kako bi što veći broj investitora iz njegove zemlje otvorio pogone na jugu Srbije i omogućio ublažavanje nezaposlenosti, prvenstveno mladih ljudi, što je na ovom području najteži problem.¹³⁶

Američki ambasador Entoni Godfri (Anthony Godfrey) je prilikom posete ovom regionu takođe poručio: “Insistiramo na poboljšanju ekonomske situacije na jugu Srbije i sprečavanju odlazaka ljudi sa ovog područja”.¹³⁷

132 <https://javno.rs/istrazivanja/srbi-i-albanci-na-putu-za-zapadnu-evropu>.

133 <https://www.slobodnaevropa.org/a/mustafi-zloupotreba-zakona-u-srbiji-za-politi%C4%8Dki-progon-albanaca/31129112.html>.

134 Šćiprim Arifi, <https://www.slobodnaevropa.org/a/mustafi-zloupotreba-zakona-u-srbiji-za-politi%C4%8Dki-progon-albanaca/31129112.html>.

135 <https://www.infovranjske.rs/info/ambasador-nema%C4%8Dke-te%C5%A1ka-ekonomska-situacija-na-jugu-srbije>.

136 Ibid.

137 <https://www.infovranjske.rs/info/godfri-zaustaviti-iseljavanje-sa-juga?fbclid=IwAR1-ncAjrAl43ky5RLePoZgNGIFw9TQlqEXKepVd7ntzQ>

Vlada Kosova je najavila osnivanje Kancelarije za pomoć građanima opština Bujanovac, Preševo i Medveđa u Prištini koja bi se njima bavila. Čeka se da premijer Albin Kurti to i realizuje. Veliki broj Albanaca koji su iz Preševa otišli na Kosovo posle 2001, nisu se vratili, nisu registrovani i pravno su nevidljivi građani na Kosovu.

Ta kancelarija bi trebalo da pomaže opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa, kao što je Vlada Kosova pomogla za vreme pandemije sa 500.000 eura (200.000 eura je dobilo Preševo, 200.000 Bujanovac i 100.000 Medveđa).¹³⁸ Oni očekuju pomoć i od Vlade Srbije. Pandemija je pokazala potrebu za bolnicom. Taj projekat, kao zahtev Albanaca nalazi se u “Planu sedam tačaka” koje su usaglašene s Vladom Srbije. Sagovornici HO kažu da postoji i strah od odlaska u zdravstvene instiucije u Niš ili Beograd, i da im zdravstveni radnici često govore “zašto ne idete na Kosovo da se lečite”. Mnogi i odlaze na lečenje u Gnjilane, gde plaćaju zdravstvene usluge. Naime, sedma tačka se odnosi na organizovanje sistema sekundarne zdravstvene zaštite za građane Preševa, Bujanovca i Medveđe. U Preševu je 2015. godine otvoreno porodilište, predviđeno “Čovićevim planom”. U porodilištu su zaposleni srpski lekari, dok Albanci koji su završili studije u Makedoniji moraju da nostrifikuju diplome, a postupak traje dugo.

Svakodnevna kampanja srpskih medija protiv Kosova i kosovskih Albanaca se odražava i na situaciju na jugu Srbije. Shaip Kamberi ocenjuje da hajka koju se često vode mediji i državni zvaničnici prema Kosovu, utiče i na Albance u Srbiji.¹³⁹ Etnička distanca je u Srbiji najveća prema Albancima, i to decenijama unatrag. Kamberi ističe da se ništa po tom pitanju nije uradilo: “Mi živimo ovde, mi nastojimo da ostvarimo naša prava u okviru institucija sistema. Pokušali smo više puta da učestvujemo u dijalogu s Vladom, ali političko

BfE4kdQNssgWCA#.XilpI83oiPo.facebook.

138 *<https://www.juznevesti.com/Ekonomija/Kosovska-Vlada-uplatila-pola-miliona-evra-za-Presevsku-dolinu.sr.html>.*

139 *<https://rs.n1info.com/vesti/a547948-kamberi-poruku-srpske-desnice-u-bujanovcu-shvatio-sam-kao-poruku-vucica/>.*

rešenje je jedino moguće naći ako ima političke volje u Beogradu. Takve volje mi do sada nismo videli”.¹⁴⁰

POLITIČKI ŽIVOT

Politička scena na jugu se poslednjih godina konsolidovala. Sciprim Arifi, bivši predsednik opštine Preševo, ističe da se novo liderstvo “učvrstilo ne samo u Preševu, nego je pomoglo da se iskristališe politički spektar, pa se od 2015. godine prepolovio broj stranaka i sada imamo samo četiri. To je ne samo veliki uspeh za politički sistem, već i za stanovništvo koje je glasalo za te partije, i doprinelo boljoj saradnji između stranaka. A, znamo da je uvek izazov sarađivati i raditi zajedno”.¹⁴¹ Takođe, ističe da “kao manjina u parlamentu sa samo tri predstavnika, mi ne možemo da ostvarimo neki značajniji uticaj, iako smo do sada zaista uradili dobar posao”.¹⁴²

U aktuelnom sazivu Narodne skupštine Srbije tri albanska poslanika sa predstavnicima bošnjačke manjine čine poslanički klub koji je ujedno jedina opozicija gotovo jednostranačkom parlamentu (najveći deo opozicionih partija nije učestvovao na izborima 2020). Shaip Kamberi, poslanik sa liste “Demokratska alternativa Albanaca – ujedinjena dolina” (DAAUD) imao je nekoliko veoma važnih istupanja, u jednom je pozvao i “na suočavanje sa ratnim zločinima”, ali je već tokom trajanja govora upozoren da koristi rečnik koji, kako je naveo predsednik Skupštine Ivica Dačić, “nije primeren”.¹⁴³

Kamberi ocenjuje da je minimalna norma da država ima moralnu i političku obavezu da u procesu evropskih integracija rasvetli slučajeve masovnih grobnica i da se prema tom pitanju postavi civilizacijski.

140 Ibid.

141 <https://www.slobodnaevropa.org/a/%C5%A1%C4%87iprim-arifi-politika-brisanja-prebivali%C5%A1ta-albancima-u-srbiji-moralni-zlo%C4%8Din/31069346.html>.

142 <https://www.slobodnaevropa.org/a/%C5%A1%C4%87iprim-arifi-politika-brisanja-prebivali%C5%A1ta-albancima-u-srbiji-moralni-zlo%C4%8Din/31069346.html>.

143 <https://www.slobodnaevropa.org/a/30925752.html>.

Njegov govor u Skupštini Srbije, 28. oktobra 2020, izazvao je velik broj reakcija u javnosti i na društvenim mrežama. U njemu je istakao da takav parlament nije mogao proizvesti ni Slobodan Milošević i ocenio da je to tužno za demokratiju. Započeo ga je rečima “Mirëdita, dobar dan!” kako bi, kako je rekao, podsetio premijerku Anu Brnabić na pretnje desničara organizatorima istoimenog festivala i da na taj način pruži podršku festivalu.¹⁴⁴ Tom prilikom je ukazao i na “svakodnevnij jezik mržnje, seksizam i ocrnjavanje opozicije”.¹⁴⁵

Kamberi je veoma ubedljivo ukazao na sve slabosti režima i istakao da je predsednik Vučić bio u Bujanovcu dva puta, jednom dok je bio premijer, jednom kao predsednik i nijednom nije posetio lokalnu samoupravu. Imao je sastanak samo sa ljudima iz SNS i to u jednom kafiću. Nije okupio Albance, nije došao u lokalnu samoupravu da od ključnih ljudi čuje probleme sa kojima se suočava stanovništvo te opštine. Kamberi kaže da ne “veruje da će se položaj Albanaca poboljšati ako jedan Albanac postane ministar. Ja verujem da će se položaj Albanaca poboljšati kad ova država odluči da, srazmerno broju stanovništva u ovim opštinama, zaposli Albance u državne institucije”.¹⁴⁶

Na poslednjim lokalnim izborima Albanci su fromirali vlast u Bujanovcu i Preševu, dok je u Medveđi predsednik opštine Srbin. Nakon poslednjih izbora, Albanci su prvi put osvojili većinu u Bujanovcu i sami učestvuju u vlasti, dok u Medveđi, po prvi put u vlasti učestvuju samo Srbi. Srbi u Bujanovcu bojkotuju sve skupštinske odbore jer nisu u lokalnoj vlasti.

Izostao je dogovor o multietničkom sastavu opštinske vlasti, jer Beograd ne poštuje svoju obavezu o integraciji Albanaca u državne i javne institucije. Lokalni Albanci u sve tri opštine nemaju primedbe na odnose sa lokalnim Srbima. Ti odnosi su korektni i prijateljski,

144 Ibid.

145 Ibid.

146 <https://www.slobodnaevropa.org/a/30925752.html>.

međutim, lokalna policija i državne institucije izvršavaju politiku Beograda koja je diskriminatorna prema Albancima.¹⁴⁷

EKONOMSKI OPORAVAK

Nije bilo značajnijeg ekonomskog oporavka ili razvoja tokom poslednje dve decenije u ove tri opštine. Većina državnih/društvenih preduzeća su ugašena. Privatizacija njih nekoliko, nije dala očekivane rezultate. Kako su godinama te firme bile u postupku likvidacije, sad propadaju. Firma Gumoplastika u Bujanovcu, na primer, je u stečajnom postupku 20 godina. Industrija duvana je prodana, ali i proizvodnja duvana je prestala, što je ugrozilo oko 300 porodica koje su od toga živele. Ugašena je i fabrika za preradu mesa JUGKOP.

Već duže se priča o banjskom turizmu i velikim potencijalima, ali su mnoge banje i rehabilitacioni centri proteklih godina propali, zarasli u korov, zatvoreni za turiste i pacijente, jer se između države i Fonda PIO, koji je prethodnih decenija izdvajao novac za njihovu izgradnju, vodio spor. Specijalna bolnica Gejzir, odnosno Sijerinska banja kod Medveđe je na spisku da bude prodana. Na godišnjem nivou ova ustanova ugosti po nekoliko hiljada turista, i spada u banje koje imaju najviše izvora i prirodnih gejzira.

Albanci nisu imali pristup privatizaciji. Žive od doznaka dijaspore koja još uvek pokazuje veliku solidarnost. Albanci iz dijaspore bi ulagali u ove opštine ali su vrlo nepoverljivi zbog raznih restrikcija i diskriminacije. Pasivizacija boravišta je takođe ograničavajući faktor.

Muharem Salihu (vidi sliku na str. 285), biznismen poreklom iz sela Tupale, u opštini Medveđa, koji živi i radi u Italiji, kupio je staru fabriku koju je renovirao i koja će u junu 2021 biti puštena u pogon za proizvodnju čarapa¹⁴⁸. Fabrika će zapošljavati i Albance i Srbe, ukupno

147 Intervju Helsinškog odbora sa građanima u Medveđi, Bujanovcu i Preševu.

148 Fabriku nije mogao kupiti u procesu privatizacije, već ju je kupio od novog vlasnika.

400 radnika. Mašine su već postavljene, završena je i obuka radnika. Predsednik opštine Medveđa nijednom nije obišao ovu fabriku. Salihu je kupio nekoliko kuća u Sijarinskoj Banji, a planirao je da kupi i kompleks hotela u Sijarinskoj banji i rudnik Lece. Međutim, neki srpski mediji vode kampanju protiv Salihua, za koga kažu da je zadužen za sprovođenje albanskih planova u Medveđi.

Jedan od sagovornika HO je rekao da se stiče utisak da centralna vlast u Srbiji kontroliše privredu na jugu Srbije, i da je “tako namestila da se na jugu ništa ne proizvodi”.¹⁴⁹

Infrastruktura, a time i povezanost ovog regiona sa centralnom Srbijom i Kosovom, značajno bi doprinela zainteresovanosti stranih investitora, posebno iz Nemačke. Gradonačelnica Preševa Ardita Sinani kaže da država ne subvencionise male i srednje biznise u Preševu, iako se opština nalazi na vrlo povoljnom mestu – na koridoru 10, na granici sa Severnom Makedonijom i Kosovom, i ima železničku stanicu.¹⁵⁰

Albanci se bave poljoprivredom, stočarstvom i trgovinom, ali im je otežan pristup tržištu, kako na Kosovu, tako i u Srbiji. Posledica širenja govora mržnje, predrasuda i stereotipa o Albancima, je i neodgovarajuća kupovina proizvoda koji imaju etiketu na albanskom zbog čega preševski proizvođači ne idu na tržište u druge gradove Srbije.

Zaposlenost Albanaca u javnim preduzećima i ustanovama je i dalje veoma niska. Posebno je uočljivo da nijedan Albanac nije zaposlen u Javnom preduzeću “Putevi Srbije”. Na naplatnoj rampi u Bujanovcu rade građani iz Niša i drugih gradova Srbije, a nema nijednog Albanca iz Bujanovca. U katastru u Bujanovcu ne radi nijedan Albanac, niti bilo ko u toj instituciji govori albanski. Na mestu sudija u Bujanovcu su 3 Albanca, od ukupno 15 sudija, i dva zamenika tužioca i samo jedan javni beležnik. U policijskoj stanici u Bujanovcu, samo je jedan Albanac zamenik komandira, a nema nijednog inspektora

149 Intervju Helsinškog odbora.

150 Intervju Helsinškog odbora.

albanskog porekla. Preševski sud je premešten u Vranje, a jedino se saslušavnja mogu obaviti u Preševu.¹⁵¹

NACIONALNI SAVET ALBANSKE MANJINE

U 2009. godini doneta su dva najvažnija zakona za ostvarivanje manjinskih prava: Zakon protiv diskriminacije i Zakon o savetima nacionalnih manjina. Prvi zakon je presudan za uspostavljanje građanske jednakosti, a drugi stvara osnovu za premošćivanje pravnog vakuuma sa kojim su se nacionalna veća suočila nakon isteka većine njihovih mandata. Zakon o zabrani diskriminacije takođe je bio jedan od preduslova za stavljanje Srbije na belu šengensku listu, dok Zakon o nacionalnim savetima omogućava sprovođenje lokalne manjinske samouprave.

Albansko nacionalno veće je osnovano 2010. Lista Rize Halimi-ja osvojila je većinu glasova za Nacionalno veće. Neki albanski političari smatraju da nacionalni saveti ne mogu da rešavaju probleme. Međutim, drugi misle da neposredno izabrano nacionalno veće pruža veću legitimnost i na taj način može doprineti efikasnijem rešavanju mnogih problema u razgovorima s Vladom. Ulogu nacionalnog saveta vide uglavnom u očuvanju identiteta albanske manjine.

Nacionalni savet Albanaca finansira Vlada Srbije. Kako su Albanci bojkotovali popis stanovništva 2011, Vlada Srbije finansira ovaj savet uzimajući u obzir brojku od 5800, što odgovara broju Albanaca koji su se popisali. Nacionalni savet Albanaca podneo je tužbu Upravnom sudu, tražeći poništenje rešenja o određivanju sredstava za rad tog Saveta za 2017. godinu, navodeći da su im uskraćena sredstva koja im po zakonu pripadaju. Direktorka Kancelarije za ljudska i manjinska prava Suzana Paunović je tada podsetila da je uredbom Vlade o postupku raspodele sredstava iz budžeta Srbije za finansiranje i rad nacionalnih saveta, koja se primenjuje od 2010. godine, utvrđeno da se u postupku raspodele sredstava iz budžeta nacionalnim savetima

151 Intervju Helsinškog odbora.

nacionalnih manjina, broj pripadnika nacionalne manjine utvrđuje prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva.¹⁵²

Rigidni stav Vlade u odnosu na finasiranje Saveta u velikoj meri ograničava i njegove aktivnosti. Budžet se uglavnom svodi na plate zaposlenih. U međuvremenu je Vlada Albanije donela odluku “o redovnom finansiranju Nacionalnog saveta Albanaca” čime je pokazala spremnost da pomogne Albancima.¹⁵³

Ministarka za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog Gordana Čomić izjavila je da je cilj tog ministarstva unapređenje prava nacionalnih manjina koje će, kako je rekla, biti vidljivo u otklanjanju loših ocena iz relevantnih međunarodnih izveštaja i, što je mnogo važnije, u prihvatanju kritičkih opaski nacionalnih saveta manjina o tome šta je ministarstvo dužno da uradi, da bi oni normalno funkcionisali”.¹⁵⁴

Na mogućnost smanjenja bužeta za nacionalne savete za 20 odsto reagovali su svi saveti nacionalnih manjina.¹⁵⁵ Ragmi Mustafa je istakao da nacionalni saveti dobijaju sredstva od države za realizaciju programskih aktivnosti i režijske troškove, ali problem je što su ta sredstva nedovoljna i neredovna, zbog čega je pokrenuta inicijativa da ona u narednoj godini budu duplo veća nego sada.¹⁵⁶

Albanci na jugu Srbije imaju i probleme sa isticanjem nacionalnih simbola. Predsednik Nacionalnog saveta Ragmi Mustafa ističe da se pravni pritisci Vlade na Albance povećavaju iz dana u dan. On je dobio poziv na saslušanje u Prekršajnom sudu u Vranju, jer je

152 <https://rs-lat.sputniknews.com/politika/201705161111191927-albanci-savet-srbija-tuzba/>

153 <https://beta.rs/politika/112014-mustafa-nacionalni-savet-albanaca-ce-se-finansirati-i-iz-budzeta-albanije>.

154 <https://www.slobodnaevropa.org/a/finansije-zajedni%C4%8Dki-problem-nacionalnih-saveta-u-srbiji/30968206.html>.

155 Prema rečima predsednicea Nacionalnog saveta hrvatske nacionalne manjine Jasne Vojnić, Srbija za 908.297 pripadnika nacionalnih manjina izdvaja 2,1 milion eura., dok Hrvatska za 328.738 pripadnika nacionalnih manjina izdvaja 5,7 miliona eura.

156 Ibid.

okrivljen za kršenje zakona o zastavi Srbije – tačnije, člana koji zabranjuje isticanje zastave strane države, ukoliko uz nju ne stoji zastava Srbije. Naime, 28. novembra 2020. godine, kao i prethodnih godina na Dan albanske zastave (državni praznik nezavisnosti Albanije), istaknuta je albanska zastava u sedištu Nacionalnog saveta Albanaca u Bujanovcu.¹⁵⁷

Savet je doneo odluku da je upravo ta zastava (zastava Albanije) zastava Albanaca koju ističu svakog 28. novembra. Mustafa smatra da time ne krše Zakon o izgledu i upotrebi grba, zastave i himne Srbije. Ono što je sporno, kako navodi, jeste da je “to politički motivisan progon kroz taj zakon, odnosno kroz taj član zakona”.¹⁵⁸ On napominje da Ustav Srbije u čl. 79. propisuje da nacionalne manjine same određuju svoje simbole i da imaju pravo da ih ističu.¹⁵⁹

Mustafa takođe naglašava da je samo on dobio poziv za prekršajni sud, pre svega zbog toga što je podneo žalbu Višem sudu u Beogradu protiv ministra policije Aleksandra Vulina za govor mržnje i diskriminaciju zbog upotrebe reči “Šiptar”.¹⁶⁰ Sud je odbacio.

Poverenica za zaštitu ravnopravnosti Srbije Brankica Janković je pre šest i po godina donela mišljenje da je takvo obraćanje pripadnicima albanskog naroda uvredljivo, a prva pravosnažna sudska presuda u kojoj je reč “Šiptar” okarakterisana kao govor mržnje doneta je 2018. godine. Postoje tri sudske odluke (Višeg suda u Beogradu), prema kojima je reč “Šiptar” uvredljivog karaktera kojom se podstiče diskriminacija albanske nacionalne manjine.¹⁶¹

Shaip Kamberi, poslanik u Narodnoj skupštini Srbije i predsednik (PDD) povodom Vulinove izjave ocenjuje da je pravosudni sistem Srbije politizovan, jer je dao i pravno-institucionalnu moć jeziku

157 <https://www.slobodnaevropa.org/a/mustafi-zloupotreba-zakona-u-srbiji-za-politi%C4%8Dki-progon-albanaca/31129112.html>.

158 Ibid.

159 Ibid.

160 Ibid.

161 Ibid.

mržnje, netoleranciji i ksenofobiji nad Albancima uopšte, posebno onima koji žive u Srbiji”.¹⁶²

Međutim, nije reč samo o ministru policije, već i o većini narodnih poslanika, kao i medija. Upadljivo je ignorisanje problema Albanaca generalno. Albanci u svakoj prilici ukazuju na probleme i potrebu rešavanja vitalnih životnih problema Albanaca u Srbiji posebno Preševu, Bujanovcu i Medveđi.

Ragmi Mustafi smatra da “Albanci u Preševskoj dolini, pre svega, očekuju integraciju u institucije sistema i proporcionalnu zastupljenost u državnim organima srazmerno broju stanovnika u tom regionu, ali i rešavanje problema isticanja nacionalne zastave, upotrebe maternjeg jezika u državnim institucijama, kao i problema u oblasti informisanja, obrazovanja i kulture”.¹⁶³

Ragmi Mustafa ističe da je “Preševska dolina još uvek talac odnosa Beograda i Prištine. To najbolje pokazuju mere i kontra mere koje su preduzete i iz Republike Kosova kao i Republike Srbije, kojima su najviše bili oštećeni Albanci u Preševskoj dolini. Ekstremna centralizacija vlasti, kako kaže, prirodno, ima za posledicu institucionalnu i socijalnu dezintegraciju. Za sve direktore škola na albanskom jeziku, centara za socijalni rad, katastar, poreska i sve druge institucije koje bi trebalo da budu odgovorne građanima, primorano su naklonjene centralnoj vlasti. Zato što odluke o razrešenju i postavljenju donose resorni ministri, bez bilo kakvih konsultacija sa lokalnom samoupravom ili nekom političkom partijom.”¹⁶⁴

Nacionalni savet je u svojoj strategiji rada 2020–2025. godine, između ostalog, predvideo štampanje kataloga najčešćih albanskih imena i prezimena, ispisivanje naziva ustanova i ulica dvojezično i upotrebu albanskog jezika u javnim institucijama, unapređenje informisanja albanske manjine pružanjem podrške proizvodnji medijskih sadržaja na albanskom jeziku i profesionalizaciji medijskih radnika.

¹⁶² <https://www.slobodnaevropa.org/a/31092398.html>.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Ragmi Mustafa, intervju za Danas, 24. maj 2021. “, Albanci na jugu i dalje taoci odnosa Beograda i Prištine”.

U segmentu obrazovanja izdvojene su tri teme – obezbeđivanje udžbenika za osnovne i srednje škole, stručno usavršavanje i profesionalni razvoj nastavnika koji izvode nastavu na albanskom jeziku i priznavanje diploma. U oblasti kulture izdvojene su teme: izgradnja internet platforme “Digitalni muzej”, dopunjavanje knjižnog fonda na albanskom jeziku u javnim bibliotekama u tri opštine i osnivanje zavoda za kulturu.¹⁶⁵

Katalog je u međuvremenu završen i sadrži 3134 albanskih imena i 530 albanskih prezimena koja su pravilno ispisana na albanskom i na srpskom jeziku i u ćiriličnom pismu. Izradilo ga je Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave u saradnji sa Koordinacionim telom Vlade Republike Srbije za opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa, Nacionalnim savetom albanske nacionalne manjine i Misijom OEBS u Srbiji. Katalog će pomoći zaposlenima u bolnicama, porodištima i matičnim službama, koje su u direktnom kontaktu sa predstavnicima albanske zajednice, u pravilnom ispisivanju njihovih ličnih imena u službenim dokumentima na albanskom i na srpskom jeziku, čime će doprineti efektivnijoj primeni prava na lično ime i njegov ispis na jeziku nacionalne manjine.¹⁶⁶

Nacionalni savet smatra da novi zakon o nacionalnim savetima nije jasno definisao njihovu ulogu i mandat. Žale se i na to da se njihovo mišljenje ne uzima u obzir, na primer, kada se imenuju direktori škola. Od 23 saveta koliko ih ima u Srbiji samo četiri nisu pod kontrolom SNS.

Sagovornici iz nacionalnog saveta ukazuju i na činjenicu da veliki broj ubistava, prisilnih nestanaka, oštećenja imovine i torture, počinjenih, kako od pripadnika policije MUP Srbije i Vojske Jugoslavije, tako i od paravojnih formacija, u periodu pre eskalacije krize na jugu Srbije (1999–2000) ostao je do sada nerasvetljen, što važi i

165 <https://www.slobodnaevropa.org/a/mediji-manjina-kao-propagandno-orudje/30837638.html>.

<https://www.srbija.gov.rs/vest/424833/nacionalni-savet-albanske-nacionalne-manjine-predstavio-nacrt-strategije-rada.php>.

166 <https://www.osce.org/sr/mission-to-serbia/444103>.

za povrede ljudskih prava od obe strane u sukobu od 2000. do 2001. godine. Na dokumentovanju kršenja ljudskih prava radili su Odbor za ljudska prava u Bujanovcu, kao i Fond za humanitarno pravo, kako u periodu tokom 2000. godine (pre sukoba), tokom sukoba (2000–2001) kao i u periodu posle 31. maja 2001. godine (nakon sukoba).

Pravosudni organi Republike Srbije nisu procesuirali nijedan slučaj kršenja ljudskih prava, koji su se dogodili u vreme oružanog sukoba na jugu Srbije. To je ostavilo trajne posledice kad je reč o poverenju u sudove i tužilaštvo. Takođe, nije omogućen društveni dijalog o uzrocima i posledicama oružanog sukoba, niti je učinjeno dovoljno na reintegraciji bivših boraca OVPMB u društvo. Ni 20 godina posle sukoba nema inicijativa za rešavanje međusobnih odnosa, što je jedan od razloga za inkliniranje idejama o razgraničenju.

OBRAZOVANJE, KULTURA I MEDIJI

MEDIJI NA ALBANSKOM JEZIKU

Mada su Albanci tradicionalno činili većinu stanovništva, u periodu pre intervencije u tri opštine nije bilo medija na albanskom jeziku. Početkom 1997, tražena je dozvola za frekvenciju za lokalnu televiziju, koja je bila odobrena tek nakon Končuljskog sporazuma. U to vreme bila je zabranjena distribucija albanskih medija, jedino su bili dozvoljeni mediji pod državnom kontrolom.

Sporazum o reorganizaciji lokalnih medija (2002) omogućio je da se u okviru već postojećeg Radio Bujanovca formira redakcija na albanskom jeziku, a odmah nakon toga je formirana i TV Bujanovac, takođe po modelu dve redakcije. Formirani su i Radio – televizija Preševo (ima redakciju i na srpskom) i Radio Medveđa gde je 2004, nastala redakcija na albanskom jeziku. Na radiju u Medveđi svakodnevno se emituje 5 minuta programa na albanskom jeziku, i sedmično po jedna jednočasovna emisija.

Mediji na jezicima nacionalnih manjina u Srbiji suočavaju se sa brojnim problemima, među kojima su najizraženiji oni koji se

odnose na finansiranje, političke pritiske i uticaje Saveta nacionalnih manjina na njihovu uređivačku politiku. O tome svedoči i istraživanje koje je predstavila Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) u Srbiji. Prema istraživanju pod nazivom “Mediji na jezicima nacionalnih manjina – istraživanje i analiza”, političke partije nacionalnih manjina još uvek ne shvataju medije kao sredstvo informisanja građana manjinskih zajednica, već kao oruđe za sopstvenu propagandu.¹⁶⁷

U analizi se ističe da su mediji na albanskom jeziku u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa u izuzetno teškoj finansijskoj, kadrovskoj i programskoj situaciji, te da ne zadovoljavaju potrebe Albanaца. Pri tome, ekonomski i politički pritisci doveli su do gašenja gotovo svih nezavisnih medija, a privatizacija obavljena pre pet godina nije dala očekivane rezultate u pogledu ekonomske i političke nezavisnosti.¹⁶⁸

Ragmi Mustafa ističe da “proces privatizacije koji je obećavao da će popraviti medijsku sliku i programske sadržaje u medijima na albanskom jeziku, nije doneo nikakvo poboljšanje. Sada je teže i gore nego tada, a programski sadržaji su u minusu i kvantitativno i kvalitativno”.¹⁶⁹

U opštinama Bujanovac i Preševo svi mediji su privatizovani, ali odnos medija i vlasti se nije promenio. Nexhat Beluli, vlasnik privatne televizije “Spektri” iz Bujanovca koja emituje program na albanskom jeziku, kaže da “njihove uređivačke politike direktno zavise od opštine, Koordinacionog tela za jug Srbije, ili nekog ministarstva. Ovdasnje portale uglavnom drže ljudi koji su bliski lokalnim vlastima. Na primer, u opštini Bujanovac vlasnici pet portala su ljudi iz lokalne samouprave”.¹⁷⁰

Jeton Ismaili, vlasnik portala Folonline iz Preševa, u prvi plan pak ističe problem diskriminacije medija na albanskom jeziku na

167 <https://www.osce.org/sr/mission-to-serbia/444103>

168 Ibid.

169 Ibid.

170 Ibid.

konkursima Ministarstva za kulturu i informisanje, kao i diskriminaciju na konkursima za medije koje raspisuje lokalna samouprava¹⁷¹.

Od ukupno 80 projekata, koliko ih je prošlo na konkursu Ministarstva za medije na manjinskim jezicima, na albanskom jeziku ih je šest. Jedna organizacija iz Medveđe, četiri iz Bujanovca i jedna iz Beograda, dobili su ukupno tri miliona i 300.000 dinara (oko 28.000 eura). Međutim, po mišljenju Jetona Ismailija, deo odgovornosti za stanje u medijima na albanskom jeziku pada i na Nacionalni savet¹⁷² u čijim odborima za informisanje nema medijskih profesionalaca.¹⁷³ S druge strane, Ragmi Mustafa, predsednik NSA pak navodi, da to telo nema finansijske mogućnosti za pomoć medijima.¹⁷⁴

Albanci na jugu Srbije nezadovoljni su i programom na albanskom koji se emituje na drugom programu RTS jednom nedeljno i na Radio Beogradu, jer ne sadrže nijednu vest o albasnoj zajednici. Ragmi Mustafa predlaže da program za RTS priprema neka medijska kuća iz Preševske doline.¹⁷⁵

U Preševu se ne prodaje nijedan dnevni list ili nedeljnik na albanskom jeziku, jer ne postoji interes za štampu. Srpski štampani mediji mogu se nabaviti samo u delu opštine gde žive Srbi (kod Železničke stanice).¹⁷⁶

171 Ibid.

172 Članom 19. Zakona o lokalnoj samoupravi Nacionalni savet može da osnuje ustanove i privredna društva radi ostvarivanja prava na javno informisanje na jeziku nacionalne manjine. Tim članom, nacionalnim savetima je omogućeno pravo predlaganja člana Saveta regulatornog tela za elektronske medije. U Članu 21. istog zakona se navodi da Nacionalni savet donosi strategiju razvoja informisanja na jeziku nacionalne manjine, u skladu sa strategijom u oblasti javnog informisanja Srbije. Savet daje predlog za raspodelu sredstava za projekte, kao i predloge i preporuke upravnim odborima i programskim savetima javnih medijskih servisa u vezi sa programima na jezicima nacionalnih manjina. Savet daje i mišljenje o kandidatima za odgovorne urednike programa na jezicima manjina u javnim medijskim servisima.

173 Ibid.

174 Ibid.

175 Intervju Helsinškog odbora.

176 Ibid.

PRIZNAVANJE DIPLOMA

Iako je dogovor o priznavanju univerzitetskih diploma stečenih na Kosovu postignut u dijalogu sa Prištinom, on se ne sprovodi. Oko 1000 mladih Albanaca iz Bujanovca, Preševa i Medveđe studira na prištinskom univerzitetu, koji žele da ostanu u tri lokalne opštine. Nepriznavanjem njihovih diploma onemogućava se njihovo zapošljavanje u državnoj upravi, zdravstvenoj službi i pravosuđu što je takođe jedan od razloga odlaska mladih Albanaca u zapadnoevropske zemlje.¹⁷⁷ Osim na prištinskom univerzitetu, Albanci s juga Srbije studiraju u Albaniji i na Univerzitetu Tetovo u Severnoj Makedoniji. Bez mladih obrazovanih članova albanskoj zajednici pretila marginalizacija i nestajanje.

Albanski političari zameraju vlastima što su ignorisale probleme i nisu uspele da zadovolje obrazovne potrebe albanske zajednice. Tokom decembarskog protesta (2010) u Preševu, albanski učenici i studenti su tražili da Brisel posreduje između Beograda i Prištine, kako bi ubrzalo rešavanje problema diploma. U protestu, koji je priredio Komitet za ljudska prava, učestvovalo je oko 3000 učenika i studenata i završen je bez ikakvih incidenata.¹⁷⁸

Predsednik Odbora za ljudska parava u Bujanovcu Belgzim Kamberi izjavio je tada da je cilj protesta bio da se ukaže na problem sa diplomom: "Vlada krši ljudska prava u Preševu, Bujanovcu i Medveđi ... Mi držimo", kaže Kamberi, "da ne bismo trebali biti taoci politike prema Kosovu i odnosa Srbije i Kosova".¹⁷⁹ Zahteve mladih Albanaca podržalo je 37 nevladinih organizacija iz Srbije, koje su u svojoj

177 Prema Rizi Haljimiju, "broj Albanaca u te tri opštine na jugu Srbije gotovo se prepolovio od 2001. godine, a mnoga sela u Kopnenoj zoni bezbednosti duž linije sa Kosovom bila su potpuno pusta". Rekao je da se procenjuje da se između 25.000 i 30.000 Albanaca iselilo iz tri opštine. Haljimi procenjuje da je nezaposlenost čak 70 odsto.

178 Tokom protesta, njegovi učesnici su prolazili pored velikih bilborda na kojima je prikazana "diploma" ministra za lokalnu samoupravu i šefa Koordinacionog tela Milana Markovića i gde je pisalo da je studije završio kršenjem ljudskih prava na Univerzitet od 5. oktobra sa uspehom (10).

179 "Albanci traže da im Vlada Srbije prizna diplome", Kurir, 10 decembar 2010.

izjavi istakle da “rešavanje problema diploma treba da bude prioritet Vlade Srbije, bez obzira na pregovore Beograda i Prištine, jer pravo na obrazovanje nije političko pitanje. To je osnovno ljudsko pravo i jedno od manjinskih prava zagarantovanih Ustavom Srbije i međunarodnim standardima”.¹⁸⁰

Sprovođenju sporazuma o priznanju diploma često se odupiru akademski krugovi u Srbiji. Srbija je uvek potcenjivala diplome stečene u Prištini i na kosovske profesore gledala kao na nesposobne. Dekan beogradskog Pravnog fakulteta Mirko Vasiljević rekao je da Srbija neće imati nikakve koristi od priznavanja diploma. “Moje je mišljenje i opšte uverenje da je kvalitet rada na Prištinskom univerzitetu daleko ispod nivoa koji se praktikuje na univerzitetima u Srbiji”, rekao je on. Profesor Univerziteta u Kragujevcu, Mileta Poskurica, politizuje to pitanje i tvrdi da Srbija ne bi trebalo da prizna diplome Prištinskog univerziteta s obrazloženjem da bi “jedan takav kapitulantski čin doveo do narednog poteza koji bi možda dosezao i do konačnog priznanja republike Kosova i mislim da država u to ne treba da ulazi”.¹⁸¹

Priznavanje diploma bilo je i deo Vašingtonskog sporazuma (2020), kao i inicijative o tzv. “mini Šengenu”. Nacionalni savet Albanaca (NSA) pozdravio je potpisivanje sporazuma, posebno deo o priznavanju kosovskih diploma odnosno tačku 6. Sporazuma u kojoj se navodi da će “obe strane priznati diplome i stručne sertifikate”.¹⁸² Mladen Šarčević, ministar obrazovanja, je povodom sporazuma iz Vašingtona izjavio da je problem diploma prevaziđen i da će to podrazumevati potpisivanje raznih protokola. Međutim, kako je istakao “mi nećemo dozvoliti da se dovodi u pitanje naša nadležnost nad

180 NVO traže priznavanje diploma”, www.jugpress.com.

181 http://www.politika.co.rs/sr/clanak/183907/Najvise-koristi-ce-imati-Albanci-iz-Preseva-i-Bujanovca?_

182 <https://bujanovacke.co.rs/2020/09/04/nsa-srbija-u-vasingtonu-priznala-kosovske-diplome/>.

obrazovnim delom koji nama pripada”.¹⁸³ To se odnosi na prištinski univerzitet koji je izmešten u Kosovsku Mitrovicu i koga Priština ne priznaje.

Premijerka Ana Brnabić je u Skupštini Srbije odgovarala na pitanje o diplomama i, između ostalog, rekla da će “Srbija čim bude imala adekvatnog sagovornika u privremenim institucijama u Prištini koji je spreman da o tome razgovara ozbiljno, da pravi kompromise kako bi došli do rešenja koje će biti u interesu mladih ljudi”. Još je istakla da je “zajednica srpskih opština preduslov boljih razgovora”.¹⁸⁴

PROBLEM UDŽBENIKA

Problem sa udžbenicama je nastao kad je Kosovo proglasilo nezavisnost, a Srbija zabranila uvoz udžbenika na albanskom jeziku, pa deca u tim sredinama nisu mogla da se školuju na maternjem jeziku. To se pre svega odnosi na nastavne programe za geografiju i istoriju. Milan Marković, jedan od bivših ministara za obrazovanje, je 2011, konstatovao da su Albanci bili opravdano frustrirani što se tiče udžbenika za osnovne i srednje škole, te da je “sistem obrazovanja najslabija karika državne politike u Bujanovcu i Preševu”, jer “albanska deca već skoro 20 godina uče iz skripata, nelegalnih udžbenika koji odstupaju od plana i programa ili iz onoga što su zapisali”. I da je “krajnje je vreme da Ministarstvo prosvete ozbiljnije pristupi rešavanju tog problema u skladu sa zakonima Srbije i praksom koja važi za druge nacionalne manjine”.¹⁸⁵ Bukvar i radne sveske na albanskom su osnovci dobili 2011. godine, što je u skladu sa zakonom o udžbenicima Republike Srbije. Udžbenik je uvezen iz Albanije na osnovu odobrenja Ministarstva prosvete i nauke, a po preporuci Nacionalnog saveta Albanaca. Štampan je u Srbiji uz podršku OEBS.

183 <https://www.vesti.rs/Va%20%C5%A1ington/Sarcevic-Priznavanje-diploma-dobra-vest-i-za-Srbe-i-Albance.html>

184 <https://www.tvmost.info/post/brnabic-priznavanje-diploma-sa-kim-cekamo-sagovornika-iz-pristinki>

185 https://www.slobodnaevropa.org/a/albanci_trazili_udzbenike_na_maternjem_i_priznavanje_diploma/24327328.html

Taj problem je suštinski počeo da se rešava tek nedavno. Osnovci u Bujanovcu, Preševu i Medveđi, koji nastavu pohađaju na albanskom jeziku su posle 20 godina školsku godinu 2020, počeli sa novim udžbenicima. Ragmi Mustafa, predsednik Nacionalnog saveta Albanaca, je istakao da će učenici (4052 ukupno) moći da uče iz istih knjiga kao i njihovi vršnjaci iz Tirane, Skadra, Vlore. Osim Ministarstva prosvete Albanije, odakle su stigle knjige, i kosovske vlasti su za udžbenike izdvojile oko 140.000 eura. Udžbenici su dodeljeni besplatno.¹⁸⁶

Najsporniji je udžbenik istorije, jer se u njemu, između ostalog, lider Oslobođilačke vojske Kosova Adem Jashari opisuje kao heroj koji se borio protiv bezbednosnih službi Srbije. Više od 100.000 udžbenika koje je Ministarstvo prosvete sa Kosova poslalo u Srbiju je zadržano na srpskoj carini. Albanci su svojevremeno tražili i pomoć od tadašnjeg premijera Aleksandra Vučića, ali se on na to ogлуšio.

Albanski prosvetni radnici kažu da se “nastava odvija uz korišćenje udžbenika koji su dobili saglasnost Ministarstva i koji su prevedeni na albanski jezik”. Oni smatraju da problem nije trenutni i da zahteva temeljnu koordinaciju između prosvetnih vlasti Srbije i dela Nacionalnog saveta Albanaca koji se bavi obrazovanjem, kako bi došlo do usklađivanja sadržaja udžbenika, pre svega iz društvenih nauka. Problem se javlja i prilikom prevoda udžbenika. Udžbenici, naime, moraju da se prevedu s albanskog na srpski, pa da se ponovo prevedu na albanski. Prevod na albanski je veoma loš često dolazi i do apsurdnih grešaka.

Nakon usvajanja Zakona o udžbenicima 2018. godine Ministarstvo za obrazovanje smatra da je napravljen veliki pomak u obezbeđivanju udžbenika na jezicima nacionalnih manjina. Svi odobreni udžbenici i udžbenički kompleti nalaze se u Katalogu udžbenika na jezicima nacionalnih manjina za školsku 2020/21 godinu i dostupni su na sajtu Ministarstva.¹⁸⁷ Učenicima koji nastavu poha-

186 <https://bujanovacke.co.rs/2020/09/08/albanski-osnovci-prvi-put-posle-20-godina-imaju-udžbenike/>.

187 <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/06/KATALOG-UD%C5%BDBENIKA-NA-JEZICIMA-NACIONALNIH->

đaju na albanskom jeziku na raspolaganju stoji ukupno 86 udžbenika, od čega 46 po novim programima nastave i učenja. Komisija je odobrila 31 udžbenik za 1–8 razred. Od tog broja, Komisija je pregledala i odobrila 24 nova udžbenika na albanskom jeziku koji su objavljeni u novom katalogu za školsku godinu 2021/22 na manjinskim jezicima.¹⁸⁸

Profesori u Preševu ističu da se država ne trudi da učenici nauče srpski, iako postoji potreba Albanaca da znaju taj jezik. Škole u Preševu nemaju elektronski dnevnik, a već dve godine nemaju ni štampani dnevnik na albanskom. Inspektor za obrazovanje nema već sedam godina, zbog čega mnogi nastavnici rade bez licence.¹⁸⁹ Sve to govori o uslovima u kojima rade nastavnici.

EKONOMSKI FAKULTET U BUJANOVCU

Polezeći od činjenice da obrazovanje može igrati ključnu ulogu u sprečavanju sukoba, visoki komesar za nacionalne manjine se odmah nakon 2000. godine značajno angažovao na unapređenju statusa manjima, između ostalog, i njihovog obrazovanja. Jer obrazovanje može poticati osećaj mogućnosti i pripadnosti, prilagoditi različitost i jezike i omogućiti više različitih pogleda na istoriju. To su bili i glavni motivi visokog komesara za nacionalne manjine za podršku otvaranju Ekonomskog fakulteta u Bujanovcu.

Subotički Ekonomski fakultet otvorio je odeljenje u Bujanovcu 2011, dok se u novu zgradu uselio 2015, kada je otvaranju prisustvovao i tadašnji premijer Aleksandar Vučić. Ovaj projekat su pomogli EU, Švajcarska i misija OEBS. Izgradnja zgrade fakulteta koštala je blizu milion eura od čega je Evropska unija izdvojila 615.000 eura, Vlada Švajcarske 185.000 eura dok je Vlada Republike Srbije za učešće i opremanje zgrade dala ukupno 208.000 eura. Ovaj projekt je podržao visoki komesar za pitanja nacionalnih manjina (VKNM). Odeljenje u Bujanovcu predstavlja prvu zaista višejezičnu i multietničku

MANJINA-2020–21.pdf.

188 <http://www.mpn.gov.rs/novi-udzbenici-na-albanskom-jeziku/>.

189 Intervju Helsinškog odbora.

ustanovu visokog obrazovanja na jugu Srbije. Prvi studenti diplomirali su u novembru 2015. godine.

Nastava se održava na srpskom i albanskom jeziku, površina zgrade iznosi 2350 metara, a obuhvata amfiteatar, moderne učionice, prostorije za rad studentskog parlamenta, biblioteku, čitaonicu i internetkafu. Profesori Ekonomskog fakulteta drže predavanja na srpskom, dok nastavu na albanskom drže profesori sa Univerziteta u Tetovu iz Severne Makedonije.

Inicijativu za otvaranje katedre za albanologiju u Bujanovcu pokrenuo je predsednik Nacionalnog saveta Ragmi Mustafa, obrativši se Rektoratu nakon konsultacija sa šefom Katedre za albanologiju Filološkog fakulteta u Beogradu, profesorkom Naile Imami, te su, kako je naveo Mustafa, došli do zajedničkog zaključka da bi otvaranje odeljenja bilo "više nego poželjno". Zahtev se opravdava činjenicom da bi mladi Albanci iz tri opštine sa juga Srbije rado studirali albanologiju, ali da iz brojnih razloga neće da to bude u Beogradu, pre svega zbog udaljenosti.

Ekonomski fakultet, međutim, nije zadovoljno očekivanja mladih Albanaca. Sve je manje njih koji tamo studiraju. Opala je i nastava na albanskom jeziku. Osim toga, i zapošljavanje Albanaca, čak i sa tom diplomom, je problematično.¹⁹⁰ Fakultet za deset godina postojanja nije dobio nijednog asistenta koji bi bio s juga Srbije. Nastava na albanskom obuhvata manje od 30 odsto sadržaja.¹⁹¹

KULTURA

Kulturne aktivnosti obuhvataju zaštitu kulturnih dobara, razvoj kulturnih aktivnosti i ustanova (biblioteke, kulturni centri, pozorišta, bioskopi i sl), festivale, književno stvaralaštvo, korišćenje novih tehnologija. Pravni okvir za ovu oblast je Ustav Republike Srbije, član 79. u kojem se kaže da "pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da izražavaju, čuvaju, neguju, razvijaju i javno ispoljavaju nacionalne, etničke, kulturne i verske specifičnosti". Okvirna

190 Intervju Helsinškog odbora.

191 Intervju Helsinškog odbora.

konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope (član 5. stav 1) “obavezuje države da unapređuju potrebne uslove kako bi pripadnici nacionalnih manjina mogli da održe i razvijaju svoju kulturu i kako bi se očuvali važni elementi njihovog identiteta, odnosno veropisnost, jezik, tradicija i kulturno nasleđe”.

Nacionalni savet je institucija koja ima mandat za ovu oblast, što se definiše u njegovom strateškom planu rada. Međutim, predsednik Nacionalnog saveta, Ragmi Mustafa kaže da ta institucija nema uticaja na izbor direktora kulturnih institucija na jugu Srbije.¹⁹²

Sagovornici Helsinškog odbora su istakli da su postojeći kapaciteti zastareli (tehnički i programski) i da ne zadovoljavaju savremene potrebe stanovništva, posebno mladih ljudi. Veoma je mali broj kulturnih manifestacija i zbog ograničenih finansijskih sredstava. Sredstva koja odvaja nadležno ministarstvo su simbolična.¹⁹³

Od značajnijih manifestacija istaknute su “Kulturno leto Bujanovac”, “Festival albanske komedije”, “Slikarska kolonija Preševo”, zatim i aktivnostii Centra za unapređenje omladine.

Značajnije institucije kulture u ovom regionu su Dom kulture “Vuk Karadžić “ u Bujanovcu, Biblioteka u Bujanovcu (imao ko 10,000 knjiga na albanskom jeziku), Dom kulture u Preševu, Biblioteka “Ibrahim Kelmendi “ u Preševu i biblioteka u Medveđi (od 40.000 knjiga, 3000 su na albanskom jeziku).

Pitanje prava na izražavanje nacionalnog identiteta, najčešće se pominje u vezi sa isticanjem albanske zastave. “Sve je u redu dok se ne izjasniš kao Albanac”, kaže jedan od sagovornika HO.

KOMUNIKACIJA IZMEĐU MLADIH SRBA I ALBANACA

Mladi Albanci učestvuju u projektima koji su multietnički, ali nakon završetka projekata komunikacija je uglavnom privatna i dalje od očiju javnosti. Imaju bolju komunikaciju sa Breogradom i drugim gradovima nego sa lokalnim Srbima. *NVO Gradanske*

192 Intervju Helsinškog odbora.

193 Intervju Helsinškog odbora.

incijative iz Beograda godinama sprovode projekte koji za cilj imaju izgradnju kapaciteta lokalnih NVO (pisanje projekata u prvom redu) i integraciju mladih ljudi. Jedno vreme su imali i stalnu kancelariju u Bujanovcu (do 2016). Mladi su okupljeni oko nekoliko lokalnih NVO, ali bez mogućnosti za kontinuirane akcije zbog malih sredstava¹⁹⁴. U Preševu, pri opštini postoji i Kancelarija za mlade čije se aktivnosti odnose na edukaciju, kulturu i umetnost. Mladi, međutim, ne vide perspektivu za njihov opstanak, pre svega, zbog diskriminacije, nepriznavanja diploma, ekonomskih uslova i lošeg životnog standarda.¹⁹⁵

Mladi aktivni Albanci nisu imali saradnju sa organizacijama na lokalnom nivou koje čine Srbi, ali učestvuju u projektima iz Niša i drugih gradova. Nažalost, kako ističu, ti multietnički projekti nemaju održivost. Mladi Albanci i Srbi ne druže se po kaficima, jer svako ima svoje. Albanci su otvoreniji za prelaženje “etničke linije” što neki od njih i rade.¹⁹⁶

Škole su dvojezične (pod jednim krovom, ali zbog incidenata imaju različite satnice tako da se ne dodiruju, ali nema više ni incidenata). Mali broj njih studira u Novom Sadu sa stipendijama Koordinacionog tela.

“PASIVIZACIJA” ALBANACA NA RADU U INOSTRANSTVU

Jedan od akutnih problema na šta Albanci već godinama ukazuju, a o čemu sada i međunarodne organizacije izveštavaju, jeste masovno i selektivno pasiviziranje prebivališta (praktično, poništavanje adresa). Za više od četiri hiljade Albanaca pasivizirano

194 Beyond, Veliki Trnovac Čag, Centar za unapređenje omladine i žena Bujanovac, Alvet, The Future, Livret, BeActiv... ove organizacije organizuju kulturne aktivnosti, pomoć ugroženima, kurseve srpskog i albanskog jezika...

195 Intervju Helsinškog odbora.

196 Ibid

je prebivalište u Medveđi¹⁹⁷, pasivizacija je u u toj opštini dovela do toga da je broj Albanaca bude sveden na 400 do 500 ljudi. U poslednje vreme intenzivirana je pasivizacija u Bujanovcu (oko hiljadu ostalo je bez adrese¹⁹⁸) i u Preševu. Time se ne samo suspenduju građanska prava Albanaca, već je to veoma specifična mera administrativnog etničkog čišćenja.

Jedno od obrazloženja za pasivizaciju koje vlasti navode, glasi da ti Albanci nemaju dobre uslove za život, što je svojevrsno preuzimanje nadležnosti Centra za socijalni rad. A, u nekim slučajevima to je i apsurdno, jer je HO razgovarao i sa porodicama koje ne samo da imaju uslove, već su spremne i da investiraju u ovaj kraj. Takođe, slične provere uslova života ne događaju se ne-Albancima. Za pasivizaciju se koristi i postupak promene naziva ulica. Neki građani su tražili obrazloženje od Republičkog geodetskog zavoda, kao i da im dostave rešenje o preimenovanju ulica, jer lokalna samouprava to nema. Međutim, oštećeni građani izbgavaju da se žale, jer se plaše da će biti izloženi osveti, pa bi šteta bila još veća.¹⁹⁹

Bivši predsednik Opštine Preševo Schiprim Arifi kaže da se Albancima prebivališta sistematski brišu još od 2011. godine, i taj proces uveliko traje. “ U Medveđi je došlo do kritične tačke, jer imamo veoma malo Albanaca kojima je adresa registrovana u toj opštini. Ako uporedimo statističke podatke o stanovništvu koje živi u opštinama u Preševskoj dolini i okolini, očigledno je da tu imamo veći broj suspendovanih adresa nego u svim ostalim selima i gradovima u celoj Srbiji. Iz toga se vidi da je ovo područje targetirano od Ministarstva

197 Schiprim Arifi, bivši predsednik opštine Preševo, ističe da je “od 2011. godine u Medveđi poništeno 4700 adresa prebivališta, što je jako veliki broj.. Predsednica Kosova Viosa Osmani je još da je prema popisu stanovništva iz 2011. godine u Medveđi živelo 7438 Albanaca, a da se sada, kako tvrdi, procenjuje da ima samo 600 Albanaca, iako nema zvaničnih statističkih podataka. (<https://www.blic.rs/vesti/politika/osmani-optuzila-srbiju-za-etnicko-ciscenje-albanaca-u-medvedi-bujanovcu-i-presevu/rre3r9j>)

198 Intervju Helsinškog odbora

199 Intervju Helsinškog odbora.

unutrašnjih poslova i da je politika brisanja prebivališta uperena protiv stanovništva, koje preko nedelje ne boravi u svojim kućama jer radi na Kosovu”.²⁰⁰ Arifi ističe da svi znaju za ovaj problem – i Vlada i Međunarodna zajednica, i Vlada Kosova i EU – jer su svima predložili taj problem, ali, kako ističe, “treba da se nađe rešenje” i očekuje da će se ovaj problem “naći na pregovaračkom stolu”.²⁰¹

Dr. Flora Ferati Sachsenmaier, istraživačica na Institutu Mak Planck za proučavanje verske i etničke raznolikosti, ocenjuje da je “Ovo uklanjanje sistematsko, politički motivisano i postignuto zloupotrebom Zakona o prebivalištu građana, koji je Srbija usvojila 2011”. Poznata i kao “pasivizacija adresa stanovanja”, ova diskriminatorna mera se srazmerno primenjuje protiv albanske manjine u Srbiji, posebno u tri opštine u kojima Albanci po broju znatno premašuju etničke Srbe”.²⁰²

Prema Zakonu o prebivalištu građana u Srbiji, član 18, daje zakonski osnov MUP Srbije da proverava, da li građanin živi na zvanično označenoj adresi prebivališta. Zakon je donekle neodređen u pogledu opravdanosti kontrole stalnog boravka, ali su jasne posledice ako građanin ne dokaže da živi na prijavljenoj adresi. Posete policajaca radi verifikacije adresa stanovanja obično su nenajavljene i ako zaključe prilikom takvih poseta da građanin više ne živi tamo, automatski “pasiviziraju” tu adresu. Ima slučajeva pasivizacije, a da nije ni bilo kontrole na terenu već se tome pristupa proizvoljno. Otuda je i moguće da se pasiviziraju i prebivališta građana koji žive na datim adresama.²⁰³

Kad se stalna adresa stanovanja “pasivizuje” i ukloni iz matične knjige u Srbiji, ta osoba je faktički prestala da postoji. Ne može

200 <https://www.slobodnaevropa.org/a/%C5%A1%C4%87iprim-arifi-politika-brisanja-prebivali%C5%A1ta-albancima-u-srbiji-moralni-zlo%C4%8Din/31069346.html>.

201 Ibid.

202 <https://exit.al/en/2020/05/10/serbia-is-depopulating-albanians-in-the-presevo-valley-at-alarming-levels/>

203 Intervju Helsinškog odbora.

obnoviti ličnu kartu ili pasoš kojem je istekla važnost, registrovati automobil, pristupiti medicinskim uslugama ili socijalnoj pomoći, kupiti ili prodati imovinu ili glasati na lokalnim ili opštim izborima. Selo Tupale, na primer, najveća je izborna jedinica u opštini Medveđa. Godine 2015. imalo je 1086 birača, dok ih je na izborima 2019. taj broj smanjen na 307.²⁰⁴

Jednom kad se stalna adresa “pasivizuje”, a informacija unese u Matičnu knjigu, “pasivizirani” državljani se smatraju onima koji više ne žive u Srbiji. Matična knjiga zatim prosleđuje ove informacije Izornoj komisiji Republike Srbije, instituciji koja je odgovorna za generisanje izbornih lista, koja konačno briše sve “pasivizirane Albance” sa izbornih lista. Ovim korakom završen je proces pretvaranja domaćih albanskih državljana u strane državljane.

MUP ne izdaje pismenu odluku o tome da je adresa Albanca deaktivirana. U većini slučajeva informacija se daje usmeno, ili se postavi na oglasnu tabliu, što praktično onemogućava Albance da pokrenu pravni postupak. Rok za žalbu je 8 dana. Većina je bez upozorenja saznala da je “pasivizirana”, obično kada im je bila potrebna medicinska usluga, kada su obnavljali ličnu kartu ili pšasoš, ili prilikom plaćanja poreza na imovinu. “Pasivizirani” građani imaju mogućnost da se žale Direkciji policije – Upravi za upravne poslove u Beogradu. Dešava se, međutim, da Direkcija pozitivno odgovori na žalbu, ali da lokalna policija izbegava da primeni odluku o upisivanju prebivališta. (Sagovornici HO u Medveđi).²⁰⁵

Sagovornici HO tvrde i da “pasivizirani” građani imaju problema sa Interpolom. Naime, informacije o nevažećim dokumentima, MUP Srbije šalje Interpolu, što građanima onemogućuje dolazak u Srbiju, već ih Interpol deportuje na Kosovo. Problem je i što Albanci kojima je pasivizirana adresa nisu o tome obavešteni, i občno saznaju tek na granici da su im dokumenta nevažeća.

204 Intervju Helsinškog odbora.

205 Intervju Helsinškog odbora.

Ispovest jednog Albanca iz Medveđe koju je zabeležio (AFEDS)²⁰⁶ je tipična za brojne slučajeve:

Počeo sam da obnavljam svoju kuću ove godine. Pre 10 godina su mi isključili struju i ne dolaze ponovo da je instaliraju. Kada odem da se žalim, moram da se bavim čitavim procesom 'pasivizacije'. Kako više nemam važeće dokumente i aktivnu stalnu adresu, tu ništa ne mogu da učinim. Pod stalnim smo pritiskom.

Moja supruga je Albanka sa Kosova, a sve moje tri devojke rođene su u Prištini. Tamo radim u određene dane u nedelji, jer nikada nisam mogao da nađem posao u Srbiji. Međutim, nikada nisam uspeo da dobijem nikakav dokument za suprugu kosovsku Albanku i moje tri ćerke. Kao rezultat pasivizacije, bio sam prisiljen da nađem drugo prebivalište na Kosovu (tačnije u Kosovu Polju). On takođe navodi da ne postoji institucija kojoj se može podneti žalba. Nijedna ne uzima u obzir žalbe Albanaca. Čitav državni aparat zajedno radi na uklanjanju poslednjih preostalih Albanaca u Srbiji, iz područja gde žive vekovima. Moja porodična loza potiče od mog pradeda iz Medveđe i danas nisam sigurna da li će moje ćerke moći da polažu pravo na svoju imovinu u Medveđi.

Još jedno svedočenje je indikativno:

Iamao sam sastanak sa svojim lekarom u glavnoj klinici Medveđa. Tog dana sam morao da napravim analizu krvi, što znači da sam prethodno zakazao sastanak. Kasnije, kada sam se vratio kući, moj komšija me je obavestio da je za vreme dok sam bio u poseti lekaru policija dolazila i raspitivala se o meni. Želeo bih

206 Albanian Forum for Economic Development in Serbia (AFEDS). Survey with the Passivized Albanians in Serbia: the Case of Medveđa 2020–2021.

*da naglasim da sam u tom trenutku još uvek imao važeću ličnu kartu i pasoš. Nakon što su me pasivizirali, srpske državne vlasti izbrisale su me sa biračkog spiska. Dakle, oduzeli su mi osnovno političko pravo, pravo glasa. U međuvremenu, pasoš mi je istekao i vlasti su odbile da mi izdaju novi. Odbili su mi izdati putnu ispravu u ovom dobu. Imam 75 godina i lošeg sam zdravlja. Bojim se da ako ne budem mogao obnoviti ličnu kartu; ako se ovo dogodi, ubuduće neću moći da primam penziju. Bez važeće lične karte ne može se dobiti penzija u odgovarajućim institucijama u Srbiji.*²⁰⁷

Treće svedočenje:

Da sam pasiviziran, saznao sam kada sam lično otišao u Kancelariju MUP Srbije u Medveđi da obnovim pasoš. Rekli su mi “vaša adresa je pasivizovana”, ali odbili su da mi daju bilo kakvu pisanu izjavu, iako sam na tome insistirao. Od (kkk 2019 do kkk 2019), perioda kada sam sigurno znao da sam pasiviziran, podneo sam zahtev za reaktivaciju svoje stalne adrese. Šef policije Saša Jakšić insistirao je da postoji samo jedan put: umesto da uložim žalbu, rekao je da treba da popunim obrazac i platim određeni porez, a oni će mi vratiti adresu nakon završetka lokalnih izbora. Potpuno isto mi je rekao i okružni policajac Danilo Doderović. Kasniji je razgovarao sa svojim kolegom Sašom Jakšićem, a pošto su me oboje dobro poznavali lično i profesionalno, samo su želeli da pokažu dobru volju ili da pronađu način da napustim njihovu kancelariju. Nisam napustio njihov ured dok nisam dobio odgovor. Tada sam započeo pravne postupke. Kao deo svoje žalbe, priložio sam zahtev za reaktivaciju

207 Izjava data za AFEDS

adrese, dokaz o nasledstvu pod očevim imenom, dokaz o redovnom plaćanju struje, dokaz o prebivalištu u Švajcarskoj i da su mi do tada dva puta izdavali pasoš u ambasadi Srbije u Bernu-Švajcarska. Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije zatražilo je da ostanem kod kuće 4 nedelje navodno da bi proverili da li zaista živim na toj adresi. To sam i uradio od jula do avgusta 2019 (izolacija koja je došla sa finansijskim, profesionalnim i porodičnim troškovima), samo kako bih mogao da vratim svoju stalnu adresu. Imam važeću ličnu kartu koja će isteći 2025. godine, ali više nemam pasoš zbog pasivizacije.²⁰⁸

Četvoro svedočenje:

Otišao sam da obnovim pasoš u Medveđu, a službenik koji radi u lokalnoj policijskoj stanici rekao mi je da je moja adresa pasivizirana. Nisam mogao ništa da učinim, jer me nisu informisali šta treba da preuzmem kako bih aktivirao svoju adresu. Pasivizacija adrese predstavlja, pre svega, selektivnu i kolektivnu diskriminaciju albanske manjine u Srbiji. U tom kontekstu, ovim se krše naša osnovna prava i slobode, kao što su pravo na pristup i primanje javnih usluga, jednakost sa većinskim stanovništvom, pravo na očuvanje identiteta i održavanje veze sa kulturnim i duhovnim nasleđem, pravo na pristup i upotrebu imovine itd. U isto vreme, pasivizacijom stalne adrese, lišava se sloboda kretanja u državi u kojoj sam rođen i odrastao i gde su danas grobovi mojih predaka. Pored toga, pasivizacijom mi je oduzeto biračko pravo, a sa njim i pravo izbora svojih političkih predstavnika na lokalnom i parlamentarnom/državnom nivou. Kao posledica

208 Ibid.

*toga, niko ne može da zastupa moje interese kao pripadnika autohtone manjine na opštinskim i parlamentarnim skupštinama.*²⁰⁹

Ovakva svedočenja su brojna i ukazuju na sistematsku diskriminaciju Albanaca sa ciljem da se smanji njihov broj na jugu Srbije. Ovaj oblik diskriminacije Albanaca u Medveđi doveo je do duboke krize u albanskoj zajednici: a sve to povećava osećaj lične nesigurnosti. Jedna od posledica pasivizacije može da bude i gubljenje prava na dvojezičnost u opštini, ukoliko broj Albanaca koji žive u njoj padne ispod 15 odsto. Pasivizacija se intenzivirala od 2016, kad je nametnuta tema o podeli Kosova odnosno razmeni teritorija.²¹⁰

Indikativno je ponašanje policije koja, prema navodima građana iz Medveđe, po nalogu Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Srbije, sve učestalije poziva na informativne razgovore građane albanske nacionalnosti. Na ovaj način MUP proverava mesto prebivališta onih koji se nalaze na privremenom radu u inostranstvu. Prema informacijama koje su prosledjene HO, na razgovor je pozvano oko 1000 građana i svima je naloženo da prijave prebivalište u roku od osam dana.²¹¹ Ove akcije MUP odvijaju se uoči izbora, što pobuđuje sumnje u moguće manipulacije biračkim spiskovima. Albanci se žale i da MUP na osnovu subjektivne procene određuje da li stranka namera da živi na određenoj adresi.

Albanci koji rade u Medveđi ne žele da pričaju da su im pasivizirane adrese, jer strahuju da će izgubiti posao.

U vreme prethodnih izbora mnogim Albancima su pravljene smetnje za ulazak u zemlju i tako im je uskraćeno pravo glasa. Ramadan Jakupi, stanovnik Medveđe albanske nacionalnosti, je 23. jula 2015. godine otišao u lokalnu policijsku stanicu kako bi izvadio novu ličnu kartu. Tada je saznao da, prema policijskoj evidenciji, on

209 Ibid.

210 Intervju Helsinškog odbora.

211 Iz razgovora Helsinškog odbora.

zapravo ne stanuje na adresi gde je proveo veći deo svog života i na kojoj i dan danas stanuje.²¹²

Prema svedočenju samog Jakupija, službenici policijske stanice Medveđa saopštili su mu da je uvidom u centralnu evidenciju te policijske ispostave ustanovljeno da je adresa koja stoji u njegovoj staroj ličnoj karti navodno fiktivna, zbog čega mu je oduzeto prebivalište i zbog čega mu neće biti izdata nova lična karta. Kada je upitao kako je moguće da mu bude oduzeto prebivalište na adresi na kojoj živi čitavog svog života i sa koje se nikada, čak ni privremeno nikada nije bio odselio, policijski službenici iz Medveđe su mu odgovorili da je moguće da je u pitanju neka greška, ali da je teret dokazivanja te greške ipak na njemu kao oštećenom licu.²¹³

Zeqir Simani (78) iz sela Tupale u opštini Medveđa izvršio je samoubistvo nakon što mu je samovoljom lokalne policije nezakonito oduzeto srpsko državljanstvo, a time i pravo na penziju koju je stekao u Srbiji. Svojim očajničkim činom Simani je iznova skrenuo pažnju na problem izbrisanih građana Medveđe albanske nacionalnosti kojima su oduzeta prebivališta i državljanstva nakon što su ih snage bezbednosti Miloševićevog režima proterale sa tog područja u leto 1999. godine.²¹⁴

Simaniju su prebivalište i državljanstvo oduzeti tokom njegovog nedavnog kratkotrajnog bolničkog lečenja u Prištini gde su mu nastanjeni i sinovi koji su iz Medveđe takođe izbegli zbog terora Miloševićevih snaga bezbednosti, po okončanju rata 1999. godine i povlačenja vojno-policijskih snaga sa Kosova.

S obzirom da je oduzimanje državljanstva za sobom povlačilo i suspenziju prava na penziju ostvarenu u Srbiji, Simani je jedinu alternativu pronašao tako što je sebe lišio života.²¹⁵

212 <http://www.e-novine.com/srbija/vesti/124612-Nastavak-terora-odmetnutih-dravnih-struktura.html>.

213 Ibid.

214 <http://www.e-novine.com/srbija/vesti/122628-smrt-zbog-oduzetog-dravljanstva.html>.

215 Ibid.

Režim je uradio sve da na lokalnim izborima u Medveđi 2019, Srpska napredna stranka (SNS) odnese ubedljivu pobedu. Tako je Nebojša Stefanović, tada ministar unutrašnjih poslova nakon što su objavljeni izborni rezultati, izjavio : “Pokazalo se da je Medveđa srpska opština, da je u Srbiji i da su zaštićeni srpski nacionalni interesi”.²¹⁶ Koliko je važnost data lokalnim izborima u Medveđi vidi se i po tome što je predsednik Vučić lično prisustvovao predizbornom skupu kad je izjavio: “Ovo je bila i biće Srbija” i najavio će se u lokalnu samoupravu ulagati veliki novac u infrastrukturu, izgradnju vodovoda i kanalizacije, kao i lokalne puteve.²¹⁷ Sagovornici HO govore i da predsednika Srbije ne interesuju Albanci u Medveđi i da on pominje samo Albance u Bujanovcu.

Pokret za razvoj Medveđe zatražio je poništavanje izbora, jer građani svedoče da su kružili crni džipovi i automobili bez tablica, što je potvrdio i narodni poslanik Dragan Šormaz koji je rekao da je reč o funkcionerima SNS koji rade kao mašina i zato “melju opoziciju”.²¹⁸

Vljosa Osmani, sada aktuelna predsednica Kosova, je 2020. godine izjavila da “sistematsko smanjivanje broja albanskog stanovništva u Medveđi nije slučajno” i da su zbog “uskraćivanja osnovnih ljudskih prava na jezik, obrazovanje, prava na rad i stalnog pritiska srpskog režima, a bez prava da se žale”, Albanci bili prinuđeni da traže bolje uslove za život svojih porodica.²¹⁹

Predsednik Nacionalnog saveta Albanaca (NSA) Ragmi Mustafa, , posle sastanka sa kosovskim ministrom unutrašnjih poslova

216 <https://www.kurir.rs/vesti/srbija/1930779/lokalni-izbori-sns-ubedljiv-u-medvedi>.

217 <https://www.srbijadanas.com/vesti/info/uzivo-video-vucic-stigao-u-leskovac-na-stadionu-ga-sacekao-ogroman-transparent-2019-09-03>.

218 <https://www.juznevesti.com/Politika/Konacni-rezultati-u-Medvedji-Koalicija-oko-SNS-moze-sama-da-formira-vlast.sr.html>.

219 <https://www.blic.rs/vesti/politika/osmani-optuzila-srbiju-za-etnicko-ciscenje-albanaca-u-medvedi-bujanovcu-i-presevu/rre3r9j>.

Dželalom Svečlom, je izjavio da “Kosovo treba da preuzme odgovornost i institucionalnu brigu za Albance u Preševskoj dolini”.²²⁰

Nenad Mitrović, poslanik u Narodnoj skupštini iz Bujanovca, odgovornost za pasivizaciju prebivališta u Bujanovcu, Preševu i Medveđi prebacuje na Albance, jer nisu hteli da učestvuju na redovnom popisu 2011. godine.²²¹ Naveo je da su međunarodni eksperti procenili da u Bujanovcu živi 38.300 stanovnika, u Preševu 28.000, a u Medveđi 7800. “Istovremeno u biračkom spisku opštine Bujanovac imamo upisanih 43.000 birača, a u Preševu 41.000 birača”.²²²

Srpska strana preko lokalnih medija tvrdi da Albanci već godina ma unazad pokušavaju na sve načine da se domognu vlasništva nad zemljištem na jugu Srbije, ne bi li lakše sprovodili svoje “istrebljivačke” ideologije i imali primat nad srpskim stanovništvom u toj regiji. Ističe se da je srpsko stanovništvo pogođeno albanskim doseljenicima koji pokušavaju da ta mesta pretvore u svoje “mahale” i centre kroz koje će širiti ideju “Velike Albanije”.²²³

Opozicioni odbornik u leskovačkom parlamentu Nenad Zdravković izrazio je bojazan da će Albanci ubrzano krenuti da kupuju imanja i grade kuće u Oruglici, selu na teritoriji Leskovca blizu granice sa Kosovom: “Praviće nam kuće na granici i u Oruglici..! I zato leskovački budžet uvek mora da planski razmišlja i o tom pitanju, jer smo u ozbiljnom problemu”.²²⁴ Goran Cvetanović pak, ukazuje na to da Albanci sa Kosova već sada uzimaju parcele na granici Medveđe i Lebana, kako bi na njima pravili džamije.²²⁵ Ovakve izjave srpskih

220 <https://bujanovacke.co.rs/2021/04/08/mustafa-kosovo-treba-da-brine-o-nama/>

221 <https://bujanovacke.co.rs/2021/03/31/mitrovic-u-skupstini-albanci-bojkotovali-popis-a-sada-se-zale-na-pasivizaciju-adresa/>

222 Ibid.

223 <https://www.srbijadanas.com/vesti/info/jug-srbije-na-vecitom-udaru-albanaca-vijore-se-zastave-grad-dzamiya-i-sve-pred-vratima-srpskog-2020-08-28>.

224 <https://jugmedia.rs/o-kosovu-i-u-leskovackoj-skupstini-mi-smo-sledecialbanci-vec-kupuju-parcele-u-lebanu-da-grade-dzamiye/>

225 Ibid.

političara u kojima se širi strah zbog navodne kupovine zemljišta od strane Albanaca utiču na stvaranje neprijateljstava prema albanskoj zajednici u Srbiji.

DELOVANJE SRPSKE DESNICE

Srpska desnica, stranka Miše Vacića, se naglo aktivirala na jugu Srbije nakon što su zakazani lokalni izbori u Medveđi (2019). Ona je ušla u vlast u nekoliko opština na jugu Srbije, poput Medveđe, Vranja i Niške Banje, a odbore je, osim u Bujanovcu, ova stranka formirala i u Lebanu, Bojniku, Svrlijgu i niškim opštinama Pantelej, Medijana i Crveni krst.

Više od deset godina ime Miše Vacića se vezuje za različite ekstremističke organizacije čije se delovanje graniči sa fašizmom. Otkako se 2004. godine "iz patriotskih razloga" vratio iz Nemačke u Srbiju, Vacić je neretko ulazio u probleme sa zakonom, zbog čega je bio i osuđivan.²²⁶

Retorika Miše Vacića, lidera srpske desnice, u predizbornoj kampanji bila je usmerana na zastrašivanje Albanaca u ovom regionu. Vacić unosi nemir među građane juga Srbije, kako ističe Shaip Kamberi, a strah izaziva mogućnost da država stoji iza ovog ultradesničara.²²⁷ Vacić je pretio proterivanjem lokalnim Srbima u vlasti u Bujanovcu, reklamirao se kao "lek za izdajnike" u Svrlijgu, a u Šapcu govorio i o davljenju političkih protivnika.²²⁸ Medije koje su preneli izjavu Kamberija nazvao je antisrpskim, neke građane Srbije označio je kao autošoviniste, a Kamberiju poručio da su Albanci koji ga podržavaju

226 Vacić je 2013. godine osuđen na godinu dana uslovnog zatvora i to za tri krivična dela: širenje diskriminacije protiv LGBT populacije, nedozvoljeno držanje oružja i ometanje službenog lica u obavljanju službene dužnosti. Iako mu uslovna kazna nije istekla, Vlada Srbije mu je ponudila posao u Kancelariji za Kosovo i Metohiju. Za tu informaciju javnost je saznala tokom 2017. godine, kad je ponosni Miša bio među putnicima u ikonama oslikanom vozu i kad je saputnicima i novinarima delio vizit karte na kojima piše da je zaposlen kao savetnik u Kancelariji za KiM.

227 <https://www.juznevesti.com/Politika/Strah-na-jugu-da-je-Vacic-projekat-drzave-SNS-negira-vezu-sa-Srpskom-desnicom.sr.html>.

228 Ibid.

nosili uniforme “terorističke” OVPMB. Još je za Kamberija izneo kvalifikaciju – da je albanski šovinista nižeg ranga. Još je dodao da njihovim manipulacijama može poverovati samo politički malouman srpski plaćenik, dok će u Srpskoj desnici imati večite neprijatelje. A kada osvojimo deo vlast, kako je istako borićemo se da međunarodni islamski terorizam bude uništen do kraja uz naše saveznike sa Istoka i Zapada.²²⁹

Zbog njegovih zapaljivih izjava Tužilaštvo u Vranju je pokrenulo postupak protiv njega, što je Vacić nazvao “kretenskom”, i nazvao političkim pritiskom na njega i srpski narod u Bujanovcu, ali i u Srbiji.²³⁰

Shaip Kamberi ističe da je slanje ekstremista, iako se radi o političkim marginalcima, dirigovano iz dela vlasti. “To je loša poruka koja se šalje svim građanima Bujanovca”. Poruku Srpske desnice, kako kaže, shvatio je kao poruku Aleksandra Vučića. “Pokušavaju tamo gde SNS nije na vlasti, ne birajući sredstva, čak po pitanju uspostavljanja nekog novog konflikta Srba i Albanaca ovde – da se dođe na vlast”.²³¹

POPIS STANOVNIŠTVA

Ponašanje Vlade Srbije prema Albancima na jugu Srbije (pre svega zbog pasivizacije prebivališta) dovodi u pitanje i njihovo učešće na predstojećem popisu stanovništva, te time i njegovu valdinost. Sagovornici HO kažu da, ako se tako nastavi, neće učestvovati u popisu.

Albanci nisu učestvovali u popisu stanovništva 1991. godine. Albanska zajednica se međutim odazvala na popis iz 2002. godine, što je omogućilo da se Albanci proporcionalno integrišu u strukture lokalne vlasti u Bujanovcu. Albanska zajednica je ponovo bojkotovala popis stanovništva 2011. godine. Prema popisu iz 2011, zvanično ima 5805 Albanaca u ove tri opštine.

229 Iibid.

230 <https://www.juznevesti.com/Hronika/Tuzilastvo-trazi-od-policije-da-obavi-razgovor-sa-Vacicem-zbog-pretnji-u-Bujanovcu.sr.html>.

231 <https://rs.n1info.com/vesti/a547948-kamberi-poruku-srpske-desnice-u-bujanovcu-shvatio-sam-kao-poruku-vucica/>.

Prema rečima predsednika Nacionalnog saveta Ragmi Mustafe, albanska zajednica dobija budžet za oko 5000 Albanaca, dok su procene da ih je 52.000.²³²

Nakon procene stanovništva, posle popisa 2011, međunarodni stručnjaci izašli su sa statistikom koja utvrđuje broj građana na jugu Srbije. Prema tim podacima u Bujanovcu živi 38.300 ljudi, u Preševu 29.650 a u Medvedi 7442. Predsednik Koordinacionog tela Zoran Stanković ističe da su te brojke vrlo bliske procenama državnih organa Srbije. Albanci smatraju da su cifre veće i da ih ima oko 25.000 više.

ZAJEDNICA ALBANSKIH OPŠTINA

Nacionalni savet Albanaca je prilikom izbora za taj savet najavio da će se zalagati za osnivanje zajednice albanskih opština. Albanci na jugu Srbije traže ista prava kao i Srbi na svereu Kosova. Ova inicijativa nije naišla na odobravanje Beograda. Proglašenje Zajednice albanskih opština nisu podržali svi Albanci niti sve albanske partije.

Loša ekonomska situacija, stalni nadzor policije nad albanskim stanovništvom, nemogućnost isticanja nacionalnih simbola, nedozvoljena upotreba albanskog jezika u sudskim i drugim institucijama na nivou države, sve su to razlozi, kako ističe Nagip Arifi, predsednik opštine Bujanovac, zbog čega su albanski odbornici opština Preševo, Medveđe i Bujanovac doneli odluku o formiranju Asocijacije opština nastanjenih Albancima u Preševskoj dolini. Traže samo reciprocitet, odnosno “isto ono što imaju Srbi koji žive na Kosovu, a što je dogovoreno u Birselu”.²³³

Jonuz Musliu, bivši predsednik opštine Bujanovac, i Ragmi Mustafa, predsednik opštine Preševo, tvrde da za ovaj čin imaju podršku “Tirane i Prištine”. Ni Priština ni Tirana to nisu demantovale. Edi Rama, premijer Albanije, je tokom posete Srbiji na prolazu kroz Bujanovac i Preševo (2014) izneo stav da Albanci u Preševskoj dolini treba da imaju

232 Intervju Helsinškog odbora.

233 <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/albanci-presevske-doline-zrtve-pristine-i-beograda>.

ista prava kao i Srbi na KiM, podrazumevajući, između ostalog, i politički okvir koji prema Zajednici srpskih opština utvrđuje Briselski sporazum.²³⁴ Zapadna zajednica takođe još nije reagovala.

Beograd se pribojava da bi to mogao biti dodatni geopolitički pritisak da se kosovsko pitanje konačno reši na liniji punog prihvatanja “realnosti”, odnosno kao uslova za konačno priznanje granica Srbije.²³⁵ Predsednik skupštinskog Odbora za Kosovo i Metohiju Milovan Drecun smatra da je formiranje zajednice albanskih opština ekstremno i neprihvatljivo i da se nikako ne može praviti bilo kakva paralela sa Zajednicom srpskih opština. On ističe da je glavni cilj sprovođenje Briselskog sporazuma.²³⁶ Ilica Dačić, dok je bio ministar spoljnih poslova, upozorio je Albance u Preševu da ne prave neku paralelu sa Zajednicom srpskih opština na Kosovu i Metohiji i da se ne igraju vatrom i da poštuju Ustav i poredak Republike Srbije.²³⁷

ISLAMSKA ZAJEDNICA

Raspadom SFR Jugoslavije nekada jedinstvena Islamska zajednica u Jugoslaviji transformisala se u nekoliko samostalnih islamskih zajednica. Mešihat Islamske zajednice u Srbiji čine četiri organizacione celine: Muftijstvo sandačko (Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Rožaje, Bijelo Polje, Prijepolje, Priboj, Nova Varoš, Petnjica i Berane, Plav, Gusinje) Muftijstvo preševsko (Preševo, Bujanovac, Medveđa), Muftijstvo beogradsko (Zemun, Niš, Smederevo, Loznica, Krupanj, Kostolac) i Muftijstvo novosadsko (Novi Sad, Beočin, Subotica, Zrenjanin).

Muslimani u opštinama Bujanovac, Preševo i Medveđa, među kojima pored većinskih Albanaca postoji i značajna zajednica Roma, od 1971. godine organizovani su kao Odbor Islamske zajednice Kosova za Preševo, Bujanovac i Medveđu. Međutim, 2003. godine osniva

234 <http://www.politika.rs/scc/clanak/338540/Zasto-Zapad-cuti-o-ZAO>.

235 Ibid.

236 <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/2034557/Drecun%3A+Neprihvatljivo+formiranje+zajednice+albanskih+op%C5%A1tina+.html>.

237 <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/2034433/Da%C4%BDi%C4%87%3A+Upozoravam+Albance+sa+juga+da+se+ne+igraju+vatrom.html>.

se samostalna Islamska zajednica Preševa, Bujanovca i Medveđe, koja deluje nezavisno od Mešihata Islamske zajednice Kosova i koja je registrovana u Ministarstvu vera Republike Srbije. Odbor Islamske zajednice Kosova za Preševo, Bujanovac i Medveđu pristupio je Islamskoj zajednici u Srbiji sa sedištem u Novom Pazaru, dok je Mešihat Islamske zajednice Preševa, Bujanovca i Medveđe u sastavu Islamske zajednice Srbije sa sedištem u Beogradu.²³⁸

Uticaj na 60 džamija sa oko 70 imama u Bujanovcu, Preševu i Medveđi je podeljen između Prištine, Novog Pazara, Beograda i Rijada. Time je i uticaj Islamske zajednice veoma ograničen i beznačajan. Uprkos činjenici da Albanci nisu “izvozili terorizam” u Srbiju ni za vreme kosovske krize, ni pre ni posle nje, bilo kakvo povećanje tenzija u regionu praćeno je spekulacijama o “terorističkoj opasnosti”.

O “terorističkoj opasnosti” najviše govore pojedini vojni komentatori i stručnjaci za bezbednost koji tako stvaraju stereotip o Albancima teroristima i mafijašima. Time se u suštini stalno opravdava državna represija nad Albancima pre intervencije, i ukazuje na to da od njih i dalje preti opasnost. To se posebno odnosi na period kada su se u regionu počeli pojavljivati vehabije i odlazak nekih od njih na front u Siriju. Nekoliko mladića iz ove tri opštine je takođe otišlo na front. Albanci nerado govore o tome i smatra se da sada više ne postoje vehabijske ćelije i da policija ima dobar uvid u tom pogledu.²³⁹

Kad posećuju ovaj region srpski političari poput Nebiojše Stefanovića, bivšeg minsitra za unutrašnje poslove, često ističu da, “imajući u vidu da je reč o složenoj multietničkoj sredini, ovaj region izložen rizicima od potencijalnog ekstremizma i organizovanog kriminala i tu uvek postoje moguće pretnje od terorizma i ekstremizma”.²⁴⁰

Ridvanu Ćazimiju, poznatijem kao kapetan Leši, jednom od komandanata Oslobođilačke vojske Preševa, Bujanovca i Medveđe

238 https://ifdt.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2008/09/Srdjan_Barisic-2-2008.pdf.

239 Intervju Helsinškog odbora.

240 <https://bujanovacke.co.rs/2019/09/28/ministar-stefanovic-jug-srbije-je-stalno-izlozen-pretnjama-od-terorizma/>.

(ubijen 2001), gradi se memorijalni kompleks. Inicijatori izgradnje kompleksa su porodica i Udruženje ratnih veterana Oslobođilačke vojske Preševa, Bujanovca i Medveđe. U Velikom Trnovcu već postoji soba – muzej u okviru lokalnog stadiona posvećena Ćazimiju, a grob se nalazi na mestu njegove pogibije, gde se na godišnjicu ubistva okupljaju bivši pripadnici OVPMB u okviru manifestacije “Dani kapetana Lešija”.²⁴¹ Nenad Mitrović odbornik u SO Bujanovac i narodni poslanik u Skupštini Srbije, kaže da je izgradnja ovog kompleksa smišljena provokacija Albanaca sa juga Srbije koja ima za cilj podizanje tenzija.²⁴²

VELIKI TRNOVAC

Veliki Trnovac se često pominje kao “ozloglašeno” mesto bez uverljivih dokaza, ali se time pothranjuje stereotip o Albancima kao mafiji koja kontroliše organizovani kriminal u ovom regionu. Godinama unazad srpski mediji su izveštavali da Veliki Trnovac predstavlja glavni centar za distribuciju narkotika na celom Balkanu. Kako navode mediji, veruje se da se bar 6000 Albanaca u ovom mestu bavi švercom droge, a da u svakom trenutku na “lageru” imaju između 1,5 do tri tone marihuane i heroina. Prema istim procenama, godišnje prodaju i do 60 tona droge. Navodno, sve svetske policije znaju šta se na ovom mestu dešava, ali da ne mogu da deluju.²⁴³

Dragan Marković Palma je upravo aludirajući na taj stereotip 11. februara 2021, Narodnoj Skupštini Srbije izjavio: “Da policija odradi “Trnovac”. Šaip Kamberi, koji je tražio pravo na repliku, ali nije dobio reč, uputio je pismo predsedniku Narodne skupštine ukazujući na “pokušaj kriminalizacije čak 10.000 stanovnika Velikog Trnovca”.²⁴⁴

241 [*https://www.alo.rs/vesti/drustvo/u-srbiji-dizu-spomenik-vodi-ovk-terorista/404611/*](https://www.alo.rs/vesti/drustvo/u-srbiji-dizu-spomenik-vodi-ovk-terorista/404611/) vest.

242 Ibid.

243 [*https://www.telegraf.rs/vesti/860564-narko-raj-usred-srbije-zasto-je-veliki-trnovac-decenijama-drzava-u-drzavi*](https://www.telegraf.rs/vesti/860564-narko-raj-usred-srbije-zasto-je-veliki-trnovac-decenijama-drzava-u-drzavi).

244 Helsinški odbor je imao uvid u pismo Šaipa Kamberija koje je uputio Narodnoj skupštini 11. februara 2021.

Upadljivo je stalno prisustvo policije i vojske u Trnovcu. Mnogi sagovornici ističu da nema nikakvih indicija koje ukazuju na “značajnije probleme” koji se razlikuju od bilo kojeg drugog mesta. Takođe, tužioci koji pokrivaju ove opštine nemaju značajnije slučajeve koji se odnose na organizovani kriminal. Tvrdnja da postoje stovarišta droge su nerealna s obzirom na prisustvo policije. Moguće je, kako tvrde, da postoji tranzit, ali da to nikako ne implicira kriminalnost stanovnika Trnovca.²⁴⁵

Zapadni Balkan je, prema pisanju Global Initiative protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, raskrsnica trgovine mnogim ilegalnim robama i geografsko je središte za krijumčarenje migranata koji pokušavaju da uđu u Zapadnu Evropu.²⁴⁶ Reč je uglavnom o tranzitu. Međutim, sagovornici Helsinškog odbora ističu da tužioci i sudije (prekršajnog suda) u ovom regionu nemaju značajniji broja slučajeva – osim onih koji se odnose na autoput E75 i granice. To se odnosi i na izveštaje raznih medija u Srbiji koji redovito i sistematski uveličavaju razmere organizovanog kriminala u ovom regionu. Nije zabeležen nijedan slučaj pucanja na policiju od strane narko-bandi ili krijumčara (koji se sigurno drže podalje od vlasti i policije). Zabeležen je jedan slučaj, ali ne u albanskim opštinama nego u susjednom okrugu.²⁴⁷

Institut za ekonomiju i mir (Institute for Economics & Peace – IEP) u izvještaju “Globalni indeks terorizma 2020: Mjerenje utjecaja terorizma”, navodi da su Hrvatska, Kosovo i Slovenija, uz Island, Portugal i Rumuniju, najbolje rangirane države u Evropi i među najsigurnijim su državama svijeta u kojima je utjecaj terorizma minimalan. Slijede ih Srbija, Sjeverna Makedonija, Crna Gora i Albanija.²⁴⁸

245 Iz razgovora Helsinškim odborom.

246 <https://globalinitiative.net/analysis/western-balkans-crime-hotspots-3/>

247 Intervju Helsinškog odbora.

248 <https://www.slobodnaevropa.org/a/u-bih-najve%C4%87i-pad-teroristi%C4%8Dkog-utjecaja-kosovo-me%C4%91u-najsigurnijim-na-svijetu/30980157.html>.

MINORITETI SHQIPTAR NË PRITJE

PRESHEVA, BUJANOÇI DHE MEDVEGJA
PENG TË MARRËDHËNIEVE
MES SERBISË DHE KOSOVËS

KONKLuzionet dhe Rekomandimet

Komuniteti shqiptar në jug të Serbinë është një nga tre komunitetet pakicë (boshnjakët dhe hungarezët) që është territorialisht kompakt dhe ndodhet përgjatë kufirit (me Maqedoninë e Veriut dhe Kosovën). Të tre komunitetet, veçanërisht boshnjakët dhe shqiptarët, u janë nënshtruar masave të ndryshme administrative (diskriminimit strukturor) me synim uljen e numrit të tyre, por edhe parandalimin e kërkesave për autonomi territoriale. Kur bëhet fjalë për komunitetin shqiptar, pozita e tij dhe statusi real janë të lidhura ngushtë me statusin e Kosovës dhe komunitetit serb në veri të Kosovës.

Edhe pse konceptet e ndryshme konkrete apo fiktive të ndarjes, shkëmbimit territorial apo përcaktimit të kufijve në Ballkan janë ende në qendër të vëmendjes (si rezultat i aspiratave reale politike, apo si forma presioni), ky opsion është hequr nga agjenda e SHBA-ve, BE-së dhe NATO-s. Megjithatë, ato janë ende të pranishme në të menduarit e elitave serbe dhe pothuajse janë bërë realitet në periudhën ndërmjet viteve 2015 dhe 2019. Qarqet nacionaliste në Serbi janë të bindura se marrëveshjet e tilla janë ende të mundshme dhe se është vetëm çështje kohe kur bashkësia ndërkombëtare do të lëshoj pe. Këtë e tregon edhe sjellja e presidentit të Serbisë, Aleksandar

Vuçiq, në samitin e vendeve të Ballkanit Perëndimor në Slloveni, i njohur si Brdo-Brioni më 18 maj 2021, kur refuzoi që në deklaratë të përfshihet formulimin për pandryshueshmërinë e kufijve.

Serbia ende përpiqet të kompletojë shtetin etno-nacional dhe të bashkojë të gjithë serbët duke marginalizuar sistematikisht të gjitha pakicat. Korniza ligjore, Kushtetuta, Ligji për mbrojtjen e të drejtave dhe lirive të pakicave kombëtare, ligji kundër diskriminimit, strategjitë dhe planet e shumta të veprimit që garantojnë barazinë dhe integrimin e të gjithë qytetarëve të Serbisë, janë të pamjaftueshme në praktikë. Pavarësisht pranisë së ambasadave të shumta, OSBE-së dhe organizatave të tjera në jug të Serbisë, komuniteti shqiptar jeton në harresë dhe në pritje që statusi i tyre të zgjidhet si pjesë e zgjidhjes së çështjes së Kosovës.

Për të zvogluar sa më shumë numrin e shqiptarëve që jetojnë në jug, shteti po zbaton një proces të quajtur “Pasivizimi i adresa të shqiptarëve” që punojnë jashtë vendit, qoftë në Europën Perëndimore apo në Kosovë. Të goditur janë edhe qytetarët që jetojnë pa ndërprerje në adresat e tyre. Kjo masë është në thelb një formë e spastrimit etnik përmes mjeteve administrative.

Përmes “pasivizimit” (pasivizimi masiv dhe selektiv i adresave të banimit) humbet statusi i qytetarit të Serbisë dhe, në përputhje me rrethanat, humben të gjitha të drejtat qytetare – e drejta e votës, prona, sigurimi shëndetësor, pensionet, punësimi dhe të ngjashme. Duke qenë se qytetarët nuk janë të informuar për “pasivizimin”, zakonisht humbasin të drejtën e ankimimit, që ka një afat prej tetë ditësh.

Nuk ka asnjë tension të vërtetë etnik apo fetar ndërmjet serbëve dhe shqiptarëve vendas. Këtë e theksojnë serbët dhe shqiptarët në Bujanoc, Preshevë dhe Medvegjë. Shqiptarët shfaqin dëshirë për integrim, por Beogradi nuk ka vullnet politik për ta bërë këtë. Ndonëse nuk ka tension të dukshëm tek qytetarët, ka mosbesim në rritje ndaj institucioneve – policisë, prokurorisë dhe gjykatave për shkak të “pasivizimit” sistematik dhe të vazhdueshëm, pamundësisë për ta ndalur këtë proces dhe për të anuluar rezultatet e deritanishme të tij. Bashkëbiseduesit e Komitetit të Helsinkit (HO) në jug të Serbisë

besojnë se tensionet krijohen nga qeveria qendrore (Beogradi), si dhe se ata kanë një ndjenjë pafuqie, sepse ministritë mund të bëjnë çfarë të duan, të emërojnë dhe ndryshojnë njerëzit brenda natës. Gjuha e urrejtjes e disa zyrtarëve qeveritarë është veçanërisht shqetësuese.

Komuniteti shqiptar në jug të Serbisë është plotësisht i izoluar dhe as qeveria dhe as opozita nuk tregojnë interes për problemet e tij. Krerët e partive opozitare janë të interesuar vetëm për koalicionet elektorale dhe mbështetjen e votuesve shqiptarë.

Problem i veçantë është mosnjohja e diplomave, e cila nxit largimin e pjesës më të arsimuar të elitës shqiptare, e cila nuk ka mundësi punësimi në institucionet shtetërore dhe publike.

Shqiptarët me punë të përkohshme jashtë vendit nuk kanë mundësi të investojnë në këto tre bashki, si për shkak të “pasivizimit” ashtu edhe kuadrin të pasigurt ligjor.

Shqiptarët në jug, veçanërisht të rinjtë, ndihen të izoluar, lëvizshmëria sociale është e ulët dhe jeta e përditshme, për shkak të pamundësisë së punësimit dhe mungesës së aktiviteteve sociale dhe kulturore, praktikisht është reduktuar në ekzistencë të thjeshtë.

Duke u nisur nga vlerat dhe standardet ndaj të cilave është e përkushtuar Republika e Serbisë, si dhe nga fakti që zyrtarisht synon anëtarësimin në BE, Komiteti i Helsinkit konsideron:

- Për të krijuar kushte për rikthimin e besimit ndërmjet komuniteteve shumicë dhe pakicë, është e nevojshme që qeveria dhe institucionet shtetërore, mediat dhe aktorë të tjerë të tregojnë vullnet politik dhe të angazhohen seriozisht në integrimin e komunitetit shqiptar në komunitetin e gjerë politik, për këtë Republika e Serbisë është zotuar përmes tri marrëveshjeve që kanë të bëjnë me jug të Serbisë;
- Kur bëhet fjalë për ballafaqimin me të kaluarën, është humb mundësia për të ndjekur penalisht rastet e vrasjeve, abuzimit, dhunës dhe rrëmbimit të civilëve në periudhën 1996–2002;
- Duke qenë se “pasivizimi” është në funksion të uljes së numrit të shqiptarëve në këto tri komuna, është e nevojshme që menjëherë të ndalet ky proces dhe të kthehen të drejtat

qytetare të shqiptarëve. Kjo është tregues se kjo masë vlen ekskluzivisht për shqiptarët dhe jo për serbët që punojnë për-kohësisht jashtë vendit;

- Gjyqësori është një problem i madh për integrim në kuptimin e përfaqësimit proporcional, pasi nuk merr parasysh numrin aktual të shqiptarëve, por përdor faktin që shqiptarët bojkotuan censusin e vitit 2011.
- Është i nevojshëm rinovimi ekonomik i rajonit nëpërmjet ndërtimit të infrastrukturës si faktor kyç në tërheqjen e investimeve; Në rindërtimin e këtij rajoni mund të kontribuojë edhe diaspora shqiptare, e cila është e gatshme ta bëjë këtë, por është e nevojshme të sigurohen kushte të barabarta që do të garantojnë sigurinë e investimeve të tilla; Qeveria duhet të përdorë subvencionet për të ndihmuar zhvillimin e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme në komunat në jug të Serbisë.
- Beogradi duhet ta zgjidhë problemin e teksteve dhe nostrifikimit të diplomave në mënyrë të kënaqshme që komunitetit shqiptar t'i sigurojë arsimim dhe punësim të rregullt; Zbatimi substancial i Marrëveshjes së Brukselit është i vetmi parakusht për krijimin e një atmosfere besimi ndërmjet dy komuniteteve, shqiptare dhe serbe në një kuptim më të gjerë;
- Decentralizimi i Serbisë është i nevojshëm në mënyrë që pakicat të përfshihen thelbësisht në jetën politike. Beogradi zyrtar duhet të ketë parasysh se është logjike dhe legjitime që komuniteti shqiptar në Serbi të kërkojë të njëjtin status që kërkon Serbia për serbët në veri të Kosovës.
- Gjuha e urrejtjes “e institucionalizuar” kundër shqiptarëve është në rritje dhe artikujt negativë të mediave për Kosovën ndikojnë pashmangshmërisht tek shqiptarët në Serbinë jugore. Është e nevojshme të zbërthehen stereotipet për shqiptarët si faktor përçarës, kriminal dhe terrorist. Kjo është arsyeja pse angazhimi mediatik dhe një qasje e ndryshme ndaj sistemit arsimor janë të nevojshme. Vetëm në këtë mënyrë mund të krijohen parakushte për normalizimin e marrëdhënieve.

- Serbia ka Kushtetutë dhe ligje, si dhe mekanizma të tjerë që garantojnë të drejtat e pakicave. Serbia duhet të angazhohet që të jetë tërësisht e përmbytur ndaj kësaj në praktikë. Prandaj nevojitet dialog i vazhdueshëm ndërmjet pakicave dhe shumicës për promovimin e këtyre të drejtave.
- Është e nevojshme të mbështetet zhvillimi i kulturës në nivel lokal në kuadër të asistencës institucionale, në mënyrë që të krijohen kushte për zhvillimin e komunitetit dhe qëndrimin e të rinjve në jug të Serbisë.

JUGU I SERBISË: PIKË STRATEGJIKE

Jugu i Serbisë është një nga rajonet më pak të zhvilluara në Serbi. Rajoni përbëhet nga tre komuna (sipërfaqja e përgjithshme prej 1249 kilometra katrorë) në të cilat tradicionalisht ka dominuar popullsia shqiptare. Këto janë Bujanoci, Presheva dhe Medvegja. Sipas regjistrimit të vitit 2002, shqiptarët përfaqësojnë 89 përqind të popullsisë në Preshevë, ndërsa 55 përqind e shqiptarëve jetojnë në Bujanoc dhe 34 përqind e serbëve krahas rreth 10 përqind të romëve. Medvegja dominohet nga serbët (67 për qind). Shqiptarët e kanë bojkotuar regjistrimin e popullsisë në vitin 2011, sepse, siç thekson Orhan Rexhepi, atëherë nënkryetar i Kuvendit të Preshevës, dy regjistrimet e mëparshme në Serbinë jugore janë manipuluan duke sjellë rënie të vazhdueshme të numrit të shqiptarëve.²⁴⁹ Ndërkohë, me të vërtetë ka pasur një ulje të ndjeshme të numrit të shqiptarëve në ato komuna: shumë prej tyre kanë shkuar në Perëndim në kërkim të punës ose kanë emigruar në Kosovë. Për shkak të gjendjes ekonomike dhe varfërisë, edhe serbët po emigrojnë.

Jugu i Serbisë ka rëndësi strategjike për Serbinë, sepse ndodhet në korridorin drejt Luginës së Vardarit. Nacionalistët serbë e konsiderojnë territorin e Serbisë jugore një pikë të rëndësishme gjeostrategjike. Ata theksojnë se nuk është rastësi që amerikanët e kanë bazën

249 https://www.slobodnaevropa.org/a/albanci_na_jugu_srbije_bojkotuju_popis/24344652.html

ushtarake Bondsteel në Kosovë, e të njëjtën gjë kërkojnë edhe rusët në Nish, sepse është një rajon kyç gjeopolitik në hapësirën e gjerë të Ballkanit. Ata besojnë se “kushdo që ruan drejtimin Moravë-Vardar, kontrollon gjeostrategjikisht shtyllën kurrizore të Ballkanit, prandaj këtu është edhe rëndësia e jashtëzakonshme e Serbisë jugore”. Ata theksojnë gjithashtu se Morava është “barku i butë” i Serbisë dhe se Serbia e shkëputur nga deti është në pozitë të pafavorshme gjeostrategjike. Nëse Serbia dëshiron të ruajë rolin e saj qendror në Ballkan, ajo duhet të investojë burime shumë më të mëdha në zhvillimin e Serbisë jugore.²⁵⁰

Me shpërbërjen e Jugosllavisë, zona Bujanoc-Preshevë ka fituar një rëndësi edhe më të madhe gjeostrategjike për Serbinë, sepse, siç theksojnë gjeostrategët serbë, është në një drejtim të rëndësishëm në të cilin Serbia siguron komunikim me Maqedoninë e Veriut dhe Greqinë. Po ashtu, komunikimi i Serbisë me serbët nga Morava e Kosovës kalon përmes Bujanocit dhe Preshevës.²⁵¹

Shqiptarët në Serbinë jugore nuk janë integruar kurrë në administratën lokale – policia, gjyqësori, kompanitë publike. Gjatë regjimit të Millosheviqit, ata ishin një grup veçanërisht vulnerabël dhe i ekspozuar ndaj represionit, siç ishin shqiptarët në Kosovë.

Lugina e Preshevës ka qenë pjesë e çështjes së Kosovës që nga fillimi i krizës në Jugosllavi. Homogjenizimi i shqiptarëve në vitet tetëdhjetë të shekullit të kaluar ka përfshirë edhe shqiptarët në jug të Serbisë. Pasi ka filluar shpërbërja e Jugosllavisë, të gjitha republikat, përfshirë edhe Kosovën, i paraqitën Komisionit të Badinterit një kërkesë për njohjen e statusit të shtetit të pavarur. Këtë e kanë fituar Sllovenia, Kroacia, Bosnja dhe Maqedonia, ndërsa kërkesa e Kosovës as që është marrë në shqyrtim. Shqiptarët në Serbinë jugore kanë organizuar një referendum për autonomi në vitin 1992.

Serbia jugore është bërë një pikë nevralgjike duke hapur çështjen e statusit të Kosovës. Pas ndërhyrjes së NATO-s (1999), stabiliteti i tri komunave (Preshevës, Bujanocit, Medvegjës) lidhet drejtpërdrejt

250 Geopolitika, Slobodan Igić, “Serbët dhe maqedonët”, prill 2012.

251 Dušan Proroković, Geopolitika e Serbisë, Gazeta zyrtare, 2018.

me zgjidhjen e statusit të Kosovës. Të dyja palët, serbe dhe shqiptare, prisnin një ndarje që do t'i vinte këto tri komuna në një kontekst krejtësisht të ndryshëm. Duke qenë se ky rajon është i një rëndësie strategjike për palën serbe, prioriteti i Beogradit pas ndërhyrjes ishte zvogëlimi i numrit të shqiptarëve në të tri komunat. Kjo ka pasur vetëm sukses të pjesshëm (përveç Medvegjes). Reagimi ndaj kësaj ishte kryengritja shqiptare e viteve 2000–2001.

Prandaj ky rajon mori trajtim të veçantë pas ndërhyrjes së NATO-s, kur shteti serb u tërhoq nga Kosova, dhe pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës, e njohur ndërkombëtarisht nga një numër i madh shtetesh. Në këtë kuptim, duhet të merret parasysh pozita specifike e shqiptarëve në ato komuna, sepse Beogradi i percepton ata si pakicë “të padëshirueshme”. Stabilizimi i këtij rajoni shihet përmes përpjekjeve të vazhdueshme për të relativizuar apo marginalizuar çdo mundësi dominimi të faktorit shqiptar.

FILLIMI I PLITIZMIT POLITIK NË VITIN 1990

Në fillim të pluralizmit politik në Serbi, shqiptarët në jut të Serbisë themeluan Bashkimin Demokratik Shqiptar në Preshevë më 5 gusht 1990, i cili më vonë u shndërrua në Partinë Demokratike Shqiptare (PDSH). Kryetar është emëruar Ali Ahmeti, profesor i biologjisë në Qendrën Arsimore Skënderbeu në Preshevë. Për shkak të angazhimit të tij për të mbrojtur ndryshimin e emrit të kësaj qendre arsimore, Ahmeti u shkarkua një vit para se të vinte në krye të PDSH-së. Për shkak të veprimtarisë së tij, Ahmeti u sulmua nga regjimi i Millosheviqit, për këtë arsye u largua nga Presheva dhe shkoi në Gjermani.

Në Preshevë u themelua Partia për Veprim Demokratik (PDD) me në krye Riza Halimin deri në vitin 2018. Halimi dhe 10 profesorë të tjerë të nacionalitetit shqiptar humbën punën për shkak se kundërshtuan ndryshimin e emrit të Qendrës Arsimore “Skënderbeu”.

Edhe Ahmeti edhe Halimi ishin në komunikim të vazhdueshëm me akademikun Rexhep Qosja, Adem Demaçin dhe kryesinë

e Lidhjes Demokratike të Kosovës (zakonisht me Fehmi Aganin dhe Ali Aliun) për të “koordinuar veprimtarinë kombëtare me lëvizjen e përgjithshme kombëtare në ish-Jugosllavi”.²⁵²

Partia për Veprim Demokratik (PDD) u pranua gjerësisht si degë e Lidhjes Demokratike të Kosovës (LDK). Halimi thekson se PDD-ja “ka pasur bashkëpunim të drejtpërdrejtë me LDK-në që nga formimi i saj, por se janë përpjekur të krijojnë kontakte të ngushta edhe me subjektet tjera politike në Kosovë”.²⁵³ Riza Halimi paralajmëroi “se nuk duhet harruar se edhe ata janë pjesë e territorit ku shqiptarët janë autoktonë”!²⁵⁴ Partitë shqiptare në Serbinë jugore kërkuan të jenë pjesë e qeverisë së Kosovës, por LDK-ja nuk u pajtua.

Tensionet ndërshqiptare çuan në një përçarje midis dy partive shqiptare, veçanërisht në lidhje me zgjedhjet e para shumëpartiake në Serbi në dhjetor 1990. PDD shkoi në zgjedhje, ndërsa PDSH kundërshtoi daljen. PDD mori pushtetin lokal në Preshevë dhe siguroi një vend në Kuvendin e Serbisë. Behlul Nasufi u bë kështu i vetmi deputet shqiptar në nivel republikan që ka përfaqësuar shqiptarët deri në vitin 1997.

REFERENDUMI PËR AUTONOMINË

Pas dështimit të Konferencës së Hagës (1991), në të cilën Serbia hodhi poshtë një dokument që përmbushte kryesisht interesat e saj, Komisioni i Badinterit i shpalli kufijtë e republikave si ndërkombëtare. Vendosja e një kufiri “të fortë” ndërmjet Serbisë dhe Maqedonisë ka ndryshuar shumë statusin e shqiptarëve në komunën e Preshevës.²⁵⁵ Domethënë, Presheva dhe Bujanoci atëherë u bënë

252 Skënder Latifi, *Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshevës*, Prishtinë 2006 (u prevodu Putovanje po Preševskoj dolini).

253 Ibid.

254 Javorja, ZËRI, 15 janar 2005, Prishtinë

255 Me vendosjen e pikave kufitare, dy fshatrat e komunës së Preshevës, Miratoci i banuar me shqiptarë dhe Sllajeci i banuar me serb në atë kohë fituan “rëndësi” dhe u bënë dy vendbanimet më të njohura në këtë pjesë të Serbisë. Jeta e shqiptarëve në Miratoc u vështirësua, në radhë të parë për shkak të pamundësisë së lëvizjes së lirë, por edhe për shkak të pronës

nyje e rëndësishme gjeopolitike, por në të njëjtën kohë, me kufijtë ndërkombëtarë të sapokrijuar, shqiptarëve iu ndërpre integriteti territorial që kishin në Jugosllavinë federale. Shqiptarët nga jugu i Serbisë kanë humbur mbështetjen e drejtpërdrejtë edhe në Kosovë, ku është shpallur një lloj gjendje e jashtëzakonshme.

Në procesin e shpërbërjes së Jugosllavisë, shqiptarët në jug të Serbisë vendosën të organizojnë një referendum për autonominë politike territoriale të “Kosovës Lindore” (më vonë e zbutur si “Lugina e Preshevës”). Ali Ahmeti thekson se “ideja e autonomisë për tri komunat shqiptare ishte produkt i situatës politike dhe strategjisë politike të faktorit shqiptar në ish-Jugosllavi”. Këshilli Koordinues i partive politike shqiptare udhëhiqej nga Lidhja Demokratike e Kosovës (LDK), e udhëhequr nga Ibrahim Rugova. Ahmeti besonte se “çështja e autonomisë ishte paraparë si një fazë kalimtare në krijimin e identitetit politik të “Kosovës Lindore”, e cila përfundimisht do të përfundonte me ribashkimin e këtyre territoreve me Republikën e Kosovës”.²⁵⁶

Pas referendumit të 22 marsit 1992 është thirrur mbledhja për “transformimin e Kuvendit të Referendumit në Kuvend për Autonomi Politike dhe Territoriale me të drejtë bashkimi me Kosovën”. Por, PDD-ja e Riza Halimit nuk e ka pranuar Kuvendin për Autonomi.²⁵⁷ Halimi besonte se Kuvendi për Autonomi nuk do të kishte sukses si në Sanxhak dhe se organizatat paralele, si ato në Kosovë, do të kishin pasoja katastrofike, sepse do të kishte një spastrim të plotë të shqiptarëve nga jugu i Serbisë.²⁵⁸

Vullneti politik i shqiptarëve, i shprehur në referendumin e vitit 1992, mbeti kapital politik i përdorur nga aktorët politikë shqiptarë

që mbeti si pjesë e territorit të një shteti tjetër. Megjithatë, për serbët nga Sllajeci, kalimi i kufirit nuk ishte problem dhe fëmijët e tyre vazhduan të ndiqnin shkollën në fshatin Tatarinoc, i cili mbeti në Maqedoni.

256 Skënder Latifi, *Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshevës*, Prishtinë 2006

257 Ibid.

258 Ibid.

në çdo zgjedhje lokale në Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë, ndërsa Kuvendi për Autonomi u shpërbë.²⁵⁹

Përkundër pjesëmarrjes së shqiptarëve në jetën politike të Serbisë, funksionimi i vetëqeverisjeve lokale në Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë ishte i vështirë, sepse nuk mund të krijohesh bashkëpunim ndërmjet Qeverisë së Serbisë dhe vetëqeverisjes lokale.

Monopoli i pushtetit lokal në Luginën e Preshevës në vitet 1990 ishte në duart e dy-tre liderëve serbë. Ishte e pamendueshme që shqiptarët të merrnin pushtetin lokal në Bujanoc, edhe pse ata përbënin shumicën. Kjo pasi makineria elektorale krijoi mekanizma të tillë në atë komunë sa që kandidati shqiptar nuk mund të fitonte ulësen në Kuvend me disa mijëra vota, ndërsa kandidatët serbë fitonin me disa qindra vota.

PDD ka marrë pjesë gjithmonë në zgjedhje, ndërsa PDSH i ka qëndruar besnike bojkotit të zgjedhjeve republikane. Mirëpo, në zgjedhjet e vitit 1993, PDD-ja dhe PDSH-ja arritën të krijojnë një koalicion të përbashkët që doli “produktiv”, pasi shqiptarët e Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës arritën të sigurojnë dy deputetë shqiptarë në Kuvendin e Serbisë.

Mirëpo, qytetarët serbë në ato komuna, veçanërisht në Preshevë, u deklaruan “viktima” dhe bojkotuan zgjedhjet lokale të vitit 1993. Një këshilltar serb e shpjegoi këtë me argumentin e mëposhtëm: “Gjatë mandatit tonë të fundit shpesh pyesnim: pse jemi në këtë kuvend ku flitet një gjuhë e huaj, një gjuhë që nuk e kuptojmë!”²⁶⁰

Kreu i socialistëve vendas Rangjel Velković u shqua me antis-hqiptarizmin dhe ishte iniciatori i sulmit ndaj arsimit në gjuhën shqipe. Me ardhjen në krye të pushtetit lokal në vitet 1990, ai ndërmori një fushatë për dëbimin e pak shqiptarëve nga administrata komunale, por edhe nga organizatat e tjera ku shqiptarët ishin të punësuar në numër simbolik.

259 Halil Selimi, Skënder Latifi, Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshevës, Prishtinë 2006

260 Ibid.

Në ndërkohë, e majta e bashkuar jugosllave (JUL) emëroi si shef vendor Stojançe Arsiqin, një mjek nga Bujanoci, i cili ishte më i pranueshëm për këshilltarët shqiptarë, por edhe kishte një reputacion të mirë në Bujanoc. Udhëheqësit lokalë të PDD-së, duke përdorur përçarjet dhe mosmarrëveshjet mes partive serbe, kanë filluar të kërkojnë një rrugëdalje nga rrethi vicioz që shteti serb kishte krijuar në këtë komunë. Në zgjedhjet e janarit 1997 në Bujanoc, PDD-ja (Riza Halimi) me 10 këshilltarë dhe dega lokale e JUL-it me 13 këshilltarë konstituuan kuvendin lokal. Partia Socialiste e Serbisë mori 14 këshilltarë dhe aleanca e PDD-së dhe JUL-it ishte në shërbim të largimit të kandidatit jopopullor të SPS-së.

NDARJA SI OPSION QË NGA FILLIMI I SHPËRBËRJES SË JUGOSLAVISË

Qysh në vitet 1990 është fol dhe shkruar shumë për ndarjen e Kosovës, duke përfshirë mundësinë e shkëmbimit të territoreve. Informacioni për këtë temë u lëshua me kujdes. Shkrimtari dhe ideologu i nacionalizmit serb, Dobrica Qosiq, ishte i pari që foli për të. Ivan Mrkiq, i cili ishte shef i kabinetit të Qosiqit, tha se ish-presidenti i RFJ-së, Dobrica Qosiq, kishte rënë dakord me liderin shqiptar Ibrahim Rugova në vitin 1993 për ndarjen e Kosovës dhe Metohisë, por që Sllobodan Millosheviqi e kishte penguar këtë. Mrkiq zbuloi se pala serbe do të zotëronte rreth 30 për qind të Kosovës dhe një pjesë të Metohisë. Ai thekson: “Kur Qosiqi ishte president filloi të zhvillohej ideja për ndarjen e Kosovës dhe Metohisë. Qosiqi ka arritur të bëjë disa marrëveshje paraprake me Rugovën. Por statusi nuk u diskutua. Ai hulumtoi të gjitha mundësitë dhe më pas pati përparim. Rugova donte një marrëveshje, por gjithçka u pengua nga një përplasje politike mes Millosheviqit dhe Qosiqit”.²⁶¹

Dhe pastaj kryetari i SANU-së, Aleksandar Despiq (1996), doli me propozim për ndarje. Në ato vite peshkopi i Rashkës dhe i Prizrenit, Artemije, së bashku me Dushan Batakoviqin, vizituan kryeqytetet

261 <https://net.hr/danas/hrvatska/politika/dobrica-cosic-je-jos-1993-dogovorio-podelu-kosova>

botërore me harta të përpunuara për ndarjen e Kosovës dhe delimitimin e serbëve dhe shqiptarëve.

Megjithatë, shumica e udhëheqësve të Kosovës në atë kohë mbështetën publikisht autonominë e gjerë për jugun e Serbisë, duke shmangur komentet për shkëmbimin e territoreve. Mirëpo, Akademiku Rexhep Qosja e theu akullin me deklaratën: “Pse të mos përfshihet problemi i Kosovës Lindore në zgjidhjen e problemit të Kosovës? Pse të zgjidhet ndaras problemi i shqiptarëve në Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë? Jam i sigurt se do të ishte më mirë që vetë Serbia ta zgjidhë plotësisht këtë problem? Ju mund të mendoni se “çështja shqiptare në Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë nuk ekziston fare”.²⁶²

Nga ana tjetër, profesori Fehmi Agani, i cili ishte politikani më me ndikim që fliste në emër të Kosovës, në bisedimet diskrete me palën serbe, ishte i mendimit se “pala kosovare nuk po mendon për kufijtë përveç nëse Shqipëria, Serbia, Mali i Zi dhe Maqedonia dëshirojnë diçka të tillë, pastaj ndryshon edhe koncepti ynë për zgjidhjen e çështjes së shqiptarëve në Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë dhe territore tjera... ne e kemi përkrahur referendumin e shqiptarëve atje dhe sigurisht e përkrahim shkrirjen eventuale të atyre territoreve me Kosovën”.²⁶³

Në ndërkohë, politikanët shqiptarë në Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë kanë komentuar idenë e shkëmbimit të territoreve në mënyra të ndryshme. “Të gjitha këto ide në thelb janë çorientuese dhe sa më shumë që kalon koha aq më i madh është devijimi nga çështja kombëtare e çlirimit dhe bashkimi të pashmangshëm territorial të shqiptarëve etnikë”, ka thënë Halil Selimi në verën e vitit 1996.²⁶⁴

Ali Ahmeti, lideri i PDSH-së në atë kohë, shpresonte në një zgjidhje për statusin përfundimtar të Kosovës, me ç’rast “pavarësia e Kosovës do të çonte në ribashkimin e Preshevës, Bujanocit dhe

262 Skënder Latifi, *Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshevës*, Prishtinë 2006

263 Momcilo Petrović, *Pitao sam Albance (I kam pyetur shqiptarët)*, Beograd 1996, fq. 120.

264 Ibid, bisedë me Halil Selimin, 29 gusht 1996.

Medvegjës me Kosovën, gjë që automatikisht do të hiqte opsionin e shkëmbimit të territorit”²⁶⁵. Për kryetarin e Kuvendit për Autonomi, Ibrahim Kadriu, ideja e shkëmbimit të territoreve është e papranueshme: “Shkëmbimi i Preshevës dhe Bujanocit me Zubin Potokun dhe Leposaviqin është hipotezë e gabuar. Së pari Presheva dhe Bujanoci kanë rreth 80.000 banorë, ndërsa Zubin Potoku dhe Leposaviqi rreth 17.000 banorë!”²⁶⁶

Lideri i shqiptarëve vendas që nuk e hodhi poshtë idenë e shkëmbimit të territoreve ishte kryetari i Partisë Demokratike Shqiptare, Zeqirja Fazliu. “Për mendimin tim, ideja e shkëmbimit të territoreve. do të ishte e mundur dhe varet se si kuptohet. Nëse bëhet fjalë për dhënien Serbisë të Zubin Potokut dhe Leposaviqit për Preshevën, Bujanocin dhe Medvegjën, pa krijuar problemin e zhvendosjes së detyruar të popullsisë, atëherë ideja ndoshta do të ishte e mundshme dhe realiste”.²⁶⁷

Duke iu përgjigjur pyetjes për mundësinë e shkëmbimit të komunës së Leposaviqit dhe Zubin Potokut me komunën e Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës, presidenti i atëhershëm i Kosovës Ibrahim Rugova (vetëm shtatë muaj pas referendumit) tha: “Zgjidhja e çështjes shqiptare në Kosovën Lindore mbetet për të adhmen, pasi në këtë moment logjika e luftës. , logjika e forcës, dominon në Serbi. Ajo që serbët kërkojnë për popullin e tyre duke aplikuar standard të dyfishtë dhe nëse vlen për ta, do të vlejë edhe për ne. “Ekzistojnë opsione të ndryshme për ndarjen e Kosovës që po diskutohen në Beograd, por që ende nuk janë zyrtarizuar.”²⁶⁸

265 Skënder Latifi, *Rrugëtimi nëpër Luginë të Preshevës*, Prishtinë 2006.

266 Ibid.

267 Ibid.

268 Javorja “Jehona” tetor-nëntor, Trnovc, 1992.

NDËRHYRJA E NATO-S:
PERSEKUTIMET, VRASJET, DËMET

Gjatë ndërhyrjes së NATO-s u krye spastrimi etnik masiv i shqiptarëve (rreth një milion). Atmosfera antishqiptare është përshkallëzuar gjatë ndërhyrjes. Shqiptarët që jetonin në pjesë të tjera të Serbisë (Vojvodinë, Beograd, Serbinë jugore) iu nënshtruan abuzimit, frikësimit dhe dëbimit.

Në fillim të bombardimeve të NATO-s, shqiptarët në jug të Serbisë u gjendën në një situatë shumë të vështirë. Presheva dhe Bujanoci ende kanë mundur të mbajnë kontakte të ndërsjella, ndërsa lidhjet me Medvegjën janë ndërprerë. Në ditët e para të bombardimeve, shqiptarët nga Presheva dhe Bujanoci ndihmuan shqiptarët e Kosovës të iknin në Maqedoni përmes këtyre komunave.

Llogaritet se pas 24 marsit 1999, rreth 25.000 shqiptarë u larguan nga Bujanoci, Presheva dhe Medvegja dhe shkuan në Kosovë, Maqedoni dhe nëpërmjet Sanxhakut në BeH dhe Europën Perëndimore. Ushtria ishte veçanërisht aktive në Preshevë. Pronat e shqiptarëve u plaçkitën, u shkatërruan dhe u dogjën: 44 shtëpi dhe 20 ndërtesa të tjera u dogjën dhe shumë u plaçkitën. Është prishur shkolla fillore në Cervjak. Qendra lokale u dogj dhe pesë dyqane u shkatërruan dhe u vodhën në Ranatoc. Në mes të prillit, Ushtria Jugosllave (JA) i vuri zjarrin 16 nga gjithsej 18 shtëpi në fshatin Bujic. Xhamitë në fshatrat Miratoc dhe Tërnavë u shkatërruan dhe plaçkitën. Një numër i madh i shtëpive janë plaçkitur në fshatrat Tërnavë, Miratoc, Bustranjë dhe Norac. Me dhunë dhe ilegalisht kam konfiskuar një numër të madh të shtëpive private në Miratovac, Tërnavë, Bushtan dhe Norçë. Makinat janë konfiskuar edhe pa asnjë certifikatë ushtarake.²⁶⁹

Në fillim të pranverës së vitit 1999, forcat ushtarake serbe minuan një pjesë të madhe të rrugëve që lidhin komunat e Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës me Kosovën. Para intervenimit, pjesëtarët e njësisë të ndryshme të ushtrisë serbe ishin vendosur në shtëpitë

269 Ikja masive e shqiptarëve ka pasuar pas telefonatave, vrasjes së civilëve, konfiskimit të pronave, kufizimit të lirisë së lëvizjes, frikësimit dhe abuzimit.

bosh të qytetarëve shqiptarë, të cilët prej vitesh punojnë përkohësisht në vendet europiane.

Edhe pse shqiptarët në Serbinë jugore nuk rezistuan gjatë ndërhyrjes, forcat serbe dhe bandat parashtarake vranë 11 shqiptarë dhe i vunë zjarrin një numri fshatrash në Karadaku e Preshevës, përgjatë kufirit me Kosovën. Dëmet e shkaktuara në objektet private llogariten në rreth tre milionë euro. Para intervenimit të NATO-s në komunën e Medvegjës së bashku me fshatrat përreth kishte 5181 banorë, ndërsa pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Kumanovës më 12 qershor 1999 kishin mbetur vetëm 333 shqiptarë. Pas nënshkrimit të marrëveshjes, rreth 3000 qytetarë të Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës nuk kanë mundur të kthehen në shtëpitë e tyre.

Një numër i madh shkollash u shkatërruan plotësisht ose pjesërisht. Shumë shkolla kanë humbur nxënës. Shkolla në Zarbincë, e cila deri në mars të vitit 1999 kishte 360 nxënës, pas ndërhyrjes nuk kishte asnjë. Numri i nxënësve në Preshevë është reduktuar nga 240 para luftës në 45. Problem shtesë është mungesa e kuadrit profesional. Shqiptarët (30 prej tyre) që ishin të punësuar në sistemin shëndetësor të Preshevës u larguan, ose u pushuan nga puna gjatë luftës.

JUGU I SERBISË PAS NDËRHJRJES SË NATO-S

Pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Kumanovës ndërmjet Qeverisë së Serbisë dhe NATO-s (qershor 1999), ushtria serbe u tërhoq nga Kosova. Sipas Marrëveshjes, në territorin e Serbisë është formuar një zonë e demilitarizuar me gjerësi 5 km për të parandaluar incidente. Zona kufitare, e quajtur Zona e Sigurisë Tokësore (KZB), ishte e aksesueshme vetëm për policinë serbe me armatim të lehtë. Prania e njëjve ushtarake dhe policore në rajon ka çuar në rritjen e tensioneve dhe antagonizmave ndërmjet serbëve dhe shqiptarëve, si dhe një sërë incidentesh dhe shkelje të të drejtave të njeriut.

Fshatarët që zotëronin tokë, livadhe dhe pyje duhej të kishin leje të veçanta (të vlefshme vetëm për një ditë, të lëshuara nga AJ) për të kultivuar tokën e tyre. Grupe më të vogla ushtarësh bastisën pronat

dhe fshatrat. E gjithë kjo kufizoi lirinë e lëvizjes, dhe rrjedhimisht edhe kultivimin e tokës. Shqiptarët që jetonin në fshatrat e zonave kodrinore vazhduan të emigronin.

Kryengritja e shqiptarëve në Serbinë jugore (2000–2001) ishte një reagim ndaj represionit të ushtrisë dhe policisë serbe pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Kumanovës, si dhe përpjekjes së Ushtrisë Çlirimtare të Preshevës, Medvegjës dhe Bujanocit (UÇPMB)²⁷⁰ për të ndërkombëtarizuar situatën në Serbinë jugore. UÇPMB (që numëronte midis 700 dhe 1000 luftëtarë guerilë) operonte brenda Zonës së Sigurisë Tokësore (KZB) të krijuar nga Marrëveshja Ushtarako-Teknike e nënshkruar nga NATO dhe Beogradi në qershor 1999. Konflikti u përshkallëzua në pranverën e vitit 2001 pasi të dyja palët provokuan, kështu që kjo kërcënoi të përshkallëzohej në një konflikt të armatosur. Gjatë konfliktit 60 persona humben jetën (30 pjesëtarë të ushtrisë dhe policisë u vranë nga pala serbe, ndërsa 30 pjesëtarë të UÇPMB-së nga pala shqiptare).

Kryengritja e armatosur u ndal me sukses me një aksion të përbashkët të autoriteteve të atëhershme të Beogradit (kryeministri Zoran Djindjic dhe zëvendëskryeministri Nebojsa Covic, i cili ishte drejtpërdrejt në krye të operacionit) në bashkëpunim me UNMIK-un, KFOR-in, NATO-n dhe aktorë të tjerë ndërkombëtarë. Këto përpjekje u kurorëzuan me Deklaratën për Çmilitarizim (nënshkruar nga shqiptarët) ndërsa qeveria e RFJ-së dhe ajo serbe miratuan informacionin për hyrjen e Forcave të Përbashkëta të Sigurisë në Zonën e Sigurisë Tokësore, si dhe deklaratën publike “Amnistia është rrugëdalje”. Këto dy dokumente njihen kolektivisht si *Marrëveshja e Konçulit*.

270 Qëllimi i UÇPMB-së për futjen e Luginës së Preshevës në Kosovë ishte një reagim ndaj përpjekjes së serbëve nga veriu i Kosovës për të bërë ndarjen e Kosovës. Meqenëse shqiptarët nga Lugina e Preshevës gjithmonë kanë frikë se mos do të mënjanohej në bisedimet e ardhshme për statusin përfundimtar të Kosovës, ata kanë kërkuar të lidhin të ardhmen e luginës me një zgjidhje përfundimtare për Kosovën. Në të njëjtën kohë, ata gjithashtu luajtën një rol në balancimin e përpjekjeve serbe për të ndarë Kosovën.

Shqiptarët nga Lugina e Preshevës kishin frikë se do të përjash-toheshin nga bisedimet për statusin përfundimtar të Kosovës. Për-ballë faktit se opsioni i ndarjes dhe/ose shkëmbimit të territorit ishte në qarkullim gjatë gjithë kohës, popullata shqiptare e Serbisë jugo-re jetoi në një vakum politik deri në pavarësinë e Kosovës (2008). Meqenëse Beogradi as që mendoi të shkëmbejë territore, shqiptarët në Luginën e Preshevës u përpoqën ta imponojnë problemin e tyre si kundërpeshë ndaj përpjekjeve të Beogradit për të ndarë Kosovën. Shumica e incidenteve të armatosura që ndodhën në Luginën e Pre-shevës në vitet në vijim ishin pjesë e përpjekjeve të shqiptarëve për ta vendosur Preshevën në agjendën e negociatave për statusin përfundimtar të Kosovës.

Megjithatë, Beogradi ka vazhduar strategjinë e tij të ndar-jes së Kosovës. Kështu, në maj të vitit 2001²⁷¹, Nebojsa Çović, i cili udhëhoqi me mjeshhtëri negociatat në Serbinë jugore, përshkroi një plan për ta ndarë Kosovën në dy entitete: atë serb, i cili do të përfshi-nte shumicën e monumenteve historike, fetare dhe kulturore ser-be, dhe atë shqiptar, me shumicë popullsinë shqiptare. Entiteti serb do të ishte nën mbrojtjen e ushtrisë dhe policisë jugosllave. Entiteti shqiptar, i cili do të kishte shkallën më të lartë të autonomisë, do të qëndronte nën mbrojtjen e forcave ndërkombëtare. Trupat kufitare të forcave jugosllave dhe trupat kufitare të KFOR-it do ta përqendro-nin vëmendjen e tyre në parandalimin e inkursioneve nga një entitet në tjetrin. Ky propozim, siç thotë Çović, nënkupton “heqjen dorë nga kërkesat maksimaliste, gjegjësisht edhe pala shqiptare edhe ajo serbe të heqin dorë nga iluzioni se e gjithë Kosova është e tyre”.²⁷²

271 Në Konferencën Ndërkombëtare “Siguria në Europën Juglindore në prag të shekullit të 21-të” në Beograd.

272 Danas, 21. maj 2001.

JUGU I SERBISË NË OPTIKËN E SERBISË,
MAQEDONISË SË VERIUT DHE KOSOVËS

Serbia dhe Maqedonia e kanë parë konfliktin në Serbinë jugore dhe Maqedoni (2001) pothuajse ekskluzivisht si një vërs-him i dhunës nga Kosova dhe si pjesë e projektit Kosova/Shqipëria e Madhe. Zëvendëskryeministri serb dhe presidenti i Trupit Koordinues Federal dhe Republikan për Serbinë Jugore, Nebojsa Čović, tha në vitin 2001 se shqiptarët e Kosovës përbënin rreth 60 për qind të grupeve të armatosura në Serbinë jugore dhe ishin “ndoshta të fiksuar pas idesë së Shqipërisë së Madhe”.²⁷³

Mediat në përgjithësi theksuan se shqiptarët shfrytëzuan rastin historik për të inicuar realizimin e konceptit “të gjithë shqiptarët në një shtet”. Maqedonia theksoi se “situata e paqëndrueshme në Kosovë rezulton në eksportimin e terrorizmit... në shtetin maqedonas” dhe, “nëse bashkësia ndërkombëtare nuk e zgjidh krizën e Kosovës, nëse nuk ka goditje përfundimtare dhe vendimtare, ekstremizmi militant do të vazhdojë dhe Ballkani do të vazhdojë të përballët me faktorin destabilizues në Kosovë”.²⁷⁴

Liderët shqiptarë në Kosovë kishin një qasje të ndryshme ndaj krizës në Serbinë jugore dhe Maqedoni. Ata e panë atë si pasojë e represionit dhe diskriminimit ndaj shqiptarëve. Frustrimi i kahershëm për problemet e pazgjidhura të komuniteteve shqiptare në Serbi dhe Maqedoni, si dhe mungesa e vullnetit politik për zgjidhjen e tyre, kanë çuar tek dhuna si e vetmja mënyrë për të zgjidhur statusin e shqiptarëve. Udhëheqësit e Kosovës e dënuan dhunën, por i konsideruan kërkesat e shqiptarëve në Serbinë jugore dhe Maqedoni legjitime dhe përkrahjen një zgjidhje politike. Ata kundërshtuan ndryshimin e kufijve të Kosovës, Maqedonisë dhe Serbisë dhe kërkuan respektimin e integritetit territorial dhe sovranitetit të Serbisë dhe Maqedonisë. Ata kundërshtuan edhe autonominë territoriale të

273 NIN, 8. mars 2001.

274 Presidenti i Maqedonisë Boris Trajkovski në takimin e Sekretarëve të Mbrotjtjes së vendeve të Europës Juglindore, mbajtur më 5 prill 2001 në Shkup.

shqiptarëve në Serbi dhe federalizimin e Maqedonisë. Ata besonin se lobi antishqiptar kishte hedhur një tezë për Shqipërinë e Madhe dhe Kosovën, për të diskredituar shqiptarët dhe për të ndikuar kështu në statusin përfundimtar të Kosovës.

PROGRAMI I QEVERISË SERBE PËR
ZGJIDHJEN E KRIZËS ME MJETE
PAQESORE (“PLANI I ÇOVIQIT”)

Aktivitetet intensive të NATO-s dhe Shteteve të Bashkuara rezultuan me një marrëveshje paqeje ndërmjet shqiptarëve dhe serbëve, shpërbërjen e OÇPMB-së (Marrëveshja e Konçulit) dhe kthimin e forcave serbe të sigurisë në ZTS. Në të njëjtën kohë u miratua i ashtuquajti plan i Çoviqit²⁷⁵ (që kishte për qëllim zgjidhjen e krizës në komunat e Bujanocit, Preshevës dhe Medvegjës). Plan i filloi të zbatohet me pjesëmarrjen e bashkësisë ndërkombëtare, gjegjësisht organizatave ndërkombëtare (siç është OSBE) dhe qeverive individuale, veçanërisht qeverisë së SHBA-së.

Plani synonte të trajtonte diskriminimin institucional dhe të integronte shqiptarët në shtetin serb dhe t’i detyronte ata të heqin dorë nga “Kosova Lindore”. Katër dispozitat kryesore të planit ishin heqja e çdo kërcënimi për sovranitetin, sigurinë, lirinë e lëvizjes së Serbisë dhe të drejtën e shqiptarëve për t’u kthyer në Luginën e Preshevës me kusht që “terroristët” të çarmatoseshin dhe “çmilitarizonin rajonin”, duke zhvilluar shoqëri multikulturore dhe multikonfesionale dhe krijuar zhvillim ekonomik e social. Plan i parashikonte integrimin e shqiptarëve në jetën sociale, ekonomike dhe politike për një periudhë trevjeçare.

Qendra Koordinuese është themeluar për zbatimin e politikës së Qeverisë së Serbisë dhe strukturave të sigurisë. OSBE-ja luajti një rol të rëndësishëm në zbatimin e planit. Në fokus të veçantë ka qenë policia e cila prej vitesh shqetësonte popullatën shqiptare. Shteti

275 Çoviç e prezantoi planin e tij në një seminar të Komitetit të Helsinkit për të Drejtat e Njeriut dhe Institutit Amerikan për Paqe më 30 janar në Beograd.

ka mbajtur një prani në Serbinë jugore përmes administratës rajonale policore të ngarkuar me mbikëqyrjen e policisë multietnike, së bashku me ushtrinë serbe dhe forcat speciale të Ministrisë së Brendshme (MPB), d.m.th. Xhandarmërinë.

Plani fillimisht arriti progres në të tri komunat, veçanërisht në Bujanoc. U mbajtën zgjedhjet lokale dhe u krijua një kanal televiziv dhe media e shkruar në gjuhën shqipe. Progres është bërë edhe në integrimin e shqiptarëve në gjyqësor, policinë lokale dhe shërbime të tjera.

Megjithatë, policia multietnike vepronte nën hijen e Xhandarmërisë, e cila shfrytëzonte çdo mundësi (në varësi të situatës politike) për të arrestuar në mënyrë arbitrare shqiptarët, për t'i ndaluar me akuza të ndryshme dhe për t'i ngacmuar në mënyra të tjera. Nënkryetari i Trupit Koordinues, Sima Gazikaloviq, më pas pohoi se Xhandarmëria “ka qenë në konkurrencë” me forcat policore lokale në sektorin e sigurisë dhe se Qendra Koordinuese e Qeverisë së Serbisë nuk ka funksionuar. Sipas tij, “shteti serb nuk ka zgjidhur asnjë problem në jug të Serbisë në mënyrë sistematike... dhe po i bën të njëjtat gabime që ka bërë në Kosovë, gjegjësisht nuk po bën asgjë të dobishme në terren”. Si ilustrim, Gazikaloviq tha se asnjë shqiptar nga të tri komunat nuk ka marrë kredi nga Fondi Serb për Zhvillim dhe se asnjë shqiptar nuk mund të marrë pjesë në procesin e privatizimit.²⁷⁶

Pavarësisht *Planit të Çoviqit* dhe investimeve të bashkësisë ndërkombëtare, situata ekonomike në Serbinë jugore nuk është përmirësuar. Edhe pse ka pasur një sërë donacionesh ndërkombëtare për ndërtimin e institucioneve, shumë pak është bërë për të ringjallur ekonominë, e cila mbetet shkaku kryesor i të gjitha problemeve që mundojnë shqiptarët dhe serbët.

276 Ibid.

DËSHIRA E BEOGRADIT:
SHQIPËRIA E MADHE

Beogradi gjithmonë ka kërkuar të gjejë një partner në Shqipëri për ndarjen e Kosovës. Tezat për ambicien shqiptare për të krijuar një Kosovë/Shqipëri të Madhe kanë qenë gjithmonë në interes të Serbisë për të ruajtur aspiratat e veta ndaj fqinjëve. Në fillim të marsit 2001, media e shkruar serbe, në përpjekje për të portretizuar shqiptarët si një faktor kyç destabilizues në Ballkan, botoi një seri artikujsh mbi shfaqjen e grupeve të armatosura shqiptare në Mal të Zi dhe përfshirë Kosovën/Shqipërinë e Madhe që kanë mbuluar Malin e Zi lindor, Serbinë jugore, Kosovën, Maqedoninë Perëndimore dhe Shqipërinë.

Profesor Dr. Slavenko Terziq, ish-drejtor i Institutit Historik të Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve, tha se “mafia shqiptare, pas një faze paqësore të krijimit të Shqipërisë së Madhe me spastrimin etnik të serbëve nga Kosova dhe Metohia gjatë RSFJ-së, ka hyrë në një fazë të re, pas së cilës qëndrojnë SHBA-të dhe NATO, dhe lufta e armatosur tani po përhapet në pellgun e Vranjës, në pjesën perëndimore të Maqedonisë dhe në një të ardhme të parashikueshme ndoshta në Mal të Zi, e ndoshta edhe në Epirin grek.”²⁷⁷

Dobrica Qosiq prej kohësh ka mbrojtur idenë e ndarjes së Kosovës ndërmjet Serbisë dhe Shqipërisë. Ai e ka paraqitur qëndrimin e tij në disa raste, veçanërisht në bisedimet Beograd-Prishtinë për statusin e Kosovës. Qëndrimi i tij mund të përmbledhet si vijon: “Me pak fjalë: Unë e shoh zgjidhjen e antagonizmave shekullore ndërmjet serbëve dhe shqiptarëve në Kosovë e Metohi në një kompromis të së drejtës historike dhe etnike. Ai kompromis nënkupton të drejtën e shqiptarëve për t’u bashkuar me atdheun e tyre, Shqipërinë, me territoret ku ata janë shumicë. Ndarja territoriale e Kosovës dhe Metohisë dhe përcaktimi i kufijve të serbëve dhe shqiptarëve duhet të arrihet pa u përpjekur për territore etnikisht të pastra, dhe me reciprocitet në përmbajtjen dhe format e të drejtave të garantuara kombëtare dhe

277 Svedok, 3. april 2001.

qytetare për pakicat. Kosova në Serbi, e cila gjithashtu ka rënë biologjikisht dhe është në një depresion demografik, do ta kthente Serbinë në një federatë të dy kombeve me kundërshti të përhershme në dy dekada. Jeta në një shoqëri të tillë do të ishte e vështirë dhe përparimi do të ishte e ngadalë.”²⁷⁸

Gjatë vizitës së tij në Maqedoni (2012), Presidenti serb Tomislav Nikolic²⁷⁹ përsëriti tezën e tij mbi projektin e Shqipërisë së Madhe. Ai tha se “në territorin e Gadishullit Ballkanik po krijohet një shtet shqiptar, i cili nuk do jetë e rregulluar si Maqedonia dhe Serbia edhe për 30 vjet dhe në ato 30 vjet gjithçka do të ndodhë”. Ai paralajmëroi nikoqirët e tij maqedonas se “kur [shqiptarët] të ushtrojnë të drejtat e tyre brenda territorit të Serbisë, ata do t’i kërkojnë ato të drejta në të gjitha vendet e tjera. Si mund të thuhet se kanë të drejtën e shtetit të tyre në Kosovë, por jo në Maqedoni, si mund të thuhet se kanë të drejtën e një shteti në territorin e Kosovës, por jo të drejtën e autonomisë në Greqi apo Mali i Zi.”²⁸⁰

SFIDAT E SIGURISË NË SERBINË JUGORE

Komunat në jug të Serbisë (Preshevë, Medvegje, Bujanoc), kur është fjala për sigurinë e Serbisë, perceptohen si zonë e jostabilitetit, para së gjithash për shkak të mundësisë së derdhjes së jostabilitetit nga Kosova. Kriza e emigrantëve dhe konflikti në Kumanovë (2015)²⁸¹ forcuan frikën e Serbisë zyrtare se rajoni është kritik

278 Intervista e Dobrica Qosiq me Večernje Novosti, 20 mars 2008

279 Mandati presidencial 2012–2017

280 <http://arhiva.alo.rs/vesti/politika/nikolic-prave-albansku-drzavu-od-balkana/2307>.

281 Në vitin 2015, pati një konflikt të armatosur në qytetin e Kumanovës, midis një grupi të armatosur shqiptar dhe policisë, i konsideruar si incidenti më i përgjakshëm që nga konflikti i vitit 2001 midis forcave të sigurisë dhe rebelëve shqiptarë, por që nuk çoi në përleshje më të gjera me motive etnike. Shumë besojnë se qeveria pati gisht në këtë konflikt për të larguar vëmendjen nga goditja politike që i është bërë kryeministrit Nikolla Gruevski. Konflikti shpërtheu mes një krize politike të shkaktuar nga pretendimet e opozitës se Gruevski urdhëroi përgjimin e paligjshëm të rreth 20,000 qytetarëve.

për sigurinë. Sidomos për shkak se zona është e banuar nga shqiptarë të cilët gravitojnë drejt Kosovës në aspektin social, politik dhe ekonomik.

Pas konfliktit në Kumanovë (Maqedoni) në vitin 2015, çështja e sigurisë doli sërish në plan të parë. Beogradi ka reaguar me shpejtësi duke marrë anën e Maqedonisë zyrtare. Konflikti u përdor për të nisur edhe një herë tezën për krijimin e Shqipërisë së Madhe, të cilës media i kushtoi vëmendje të madhe. Mediat serbe raportuan në mënyrë të njëanshme për konfliktin, duke shmangur faktin se si maqedonasit ashtu edhe shqiptarët u rebeluan kundër qeverisë dhe se partia shqiptare ishte gjithashtu pjesëmarrëse në qeverinë aktuale. Teza të tilla ndikojnë edhe në trajtimin e shqiptarëve në të gjitha vendet e rajonit dhe vazhdimisht sugjerohet që ato të kenë një rol shkatërrues. Kjo vlen edhe për jugun e Serbisë.

Shumica e komenteve në mediat serbe kishin të bënin me mundësinë e përhapjes së konfliktit në Serbi përmes shqiptarëve në Kosovë dhe në jug të Serbisë, ndërsa shërbimet serbe të sigurisë informuan publikun se Serbia ishte e sigurt dhe se nuk kishte indikacione se kriza mund të përhapej nga Maqedonia në vend. Kryetari i Komitetit për Kosovën, Millovan Drecun, tha në atë kohë se ushtria në jug të vendit e kishte ngritur nivelin e gatishmërisë luftarake dhe ishte në gjendje të ruante stabilitetin. Ai ka vlerësuar se “formimi i grupeve të armatosura terroriste shqiptare në rajonin e Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës nuk është vërejtur dhe se shqiptarët janë sjellë me shumë përgjegjësi, se rreth 700 shqiptarë nga zona e Kumanovës ndodheshin në jug të Serbisë qendrore për një kohë dhe se nuk ka pasur asnjë incident”.²⁸²

Kriza e emigrantëve ka rritur më tej mbikëqyrjen e sigurisë në rajon. Sipas disa të dhënave, njëherësh përmes Preshevës në Serbi kanë hyrë nga 5000 deri në 7000 persona.

Baza ushtarake “Jug” afër Bujanocit është hapur në vitin 2009 dhe perceptohet si një pikë e rëndësishme për ruajtjen e sigurisë në

282 <http://rs.n1info.com/a60798/Vesti/Nema-prelivanja-krize-iz-Makedonije-na-jug-Srbije.html>

vetë Serbinë, veçanërisht në kuadër të “projektit shqiptaromadh”. Baza është ndërtuar në marrëveshje me Aleancën e Atlantikut të Veriut. Shqiptarët nga Presheva dhe Bujanoci dikur janë ankuar për ndërtimin e kësaj baze, me arsyetimin se mjetet e investuara në bazë do të ishin më fitimprurëse nëse do të investoheshin në ekonominë e rajonit. Në zonën e komunës së Preshevës, vijën e parë të mbrojtjes së vijës administrative e përbëjnë bazat: Cvorë, Muçibabë, Ukmet, Debelobërdë, Kozjak, Peçenobërdë dhe Madjerë. Në brendësi të tyre ndodhen stacionet e Livadhet e Shevarit dhe punktet policore Depcë, Oraovicë, Relan dhe Miratoc. Në territorin e Bujanocit: Çuka e Golemës, Dobrosinit, Çuka e Devojaçës dhe Çuka e Kadrovës, me Taslakin dhe Gurin e Madh në sfond dhe postbllloqet policore: Konçul, Dobrosin dhe Breznicë. Nga territori i Vranjës vija administrative mbrohet nga bazat: Ornicë, Jezerska Mahala, Debela glava, Trstena dhe Vrtogosh.

Në kuadër të bazës është hap Qendra për Simulime për Stërvitjen e Njësitve Shumëkombëshe në prani të gjeneral-lejtnant Frederick Ben Hodges, komandant i ushtrisë amerikane për Europë, i cili i dhuroi ushtrisë serbe pajisje në vlerë prej 2.1 milionë dollarë.²⁸³ Pjesëtarëve të forcave shumëkombëshe nga e gjithë Europa, të cilët janë trajnuar këtu për operacione komplekse në vende të ndryshme të botës, Qendra u mundëson që së pari të njihen me atë që i pret në terren nëpërmjet mjeteve simuluese në kabinete.²⁸⁴

Me vendim të NATO-s, Serbia nënshkroi edhe marrëveshjen për heqjen e zonës së ndalim-fluturimit në jug të Serbisë, duke rifituar kështu integritetin territorial mbi një pjesë të hapësirës së saj ajrore. Kjo do të thotë se Beogradi e shfrytëzon atë pjesë të hapësirës ajrore pa pëlqimin paraprak të KFOR-it, siç ishte deri vonë. Një vendim i tillë nënkupton patrullimin e aviacionit ushtarak dhe policor serb në monitorimin e zonës përgjatë kufirit me Maqedoninë e Veriut, Kosovën, si dhe kufijtë me Malin e Zi dhe Shqipërinë.

283 <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/otvoren-centar-za-simulacije-u-vojnoj-bazi-jug/lplsc94>

284 Isto.

JUGU I SERBISË STATUSI FINAL
DHE PAVARËSIA E KOSOVËS

Negociatat për statusin përfundimtar të Kosovës filluan në shkurt të vitit 2005. Pak para kësaj, 61 nga 66 anëtarët e Këshillit nga Bujanoci, Presheva dhe Medvegja miratuan një deklaratë “duke e përcaktuar Luginën e Preshevës si rajon kushtetues dhe territorial”. Në dokument kërkohet qartë decentralizim në fushat e qeverisjes vendore, arsimit, shëndetësisë, drejtësisë, kulturës dhe ekonomisë. Në të gjithashtu kërkohet tërheqja e ushtrisë dhe policisë serbe nga rajoni dhe përjashtimi nga shërbimi ushtarak në ushtrinë serbe. Këshilltarët kërkuar përfaqësim proporcional në pushtetin lokal, përdorimin e simboleve kombëtare dhe marrëdhënie të veçantë me Kosovën (përfshirë mundësinë e bashkimit me Kosovën sipas referendumit të vitit 1992). Mesazhi që përmban dokumenti ishte mjaft i qartë: nëse Serbia nuk ndërmerr asnjë veprim lidhur me kërkesat e tyre, të njëjtat kërkesa do t'i bëjnë edhe shqiptarët në jug të Serbisë në negociatat ndërmjet Beogradit dhe Prishtinës. Presidenti i atëhershëm i Serbisë, Boris Tadiq, e ka refuzuar këtë, pasi siç ka thënë ai, negociatat kanë të bëjnë vetëm me statusin e Kosovës.

Politikanët nga Prishtina dhe Presheva e kanë bërë shumë të qartë: “Kërkesat tona do të jenë më radikale nëse ndahet vetëm Kosova”. Koordinator i ekipit negociator të shqiptarëve të Kosovës, Blel Shala, ka thënë: “Nëse Kosova ndahet, kjo nënkupton aneksimin e pjesës veriore të saj nga Serbia”, Kosova lindore përkatësisht “Bujanoci dhe Presheva duhet t'i takojnë Kosovës”.

Pas shpalljes së pavarësisë, Kosova hyri në fazën e konsolidimit të shtetësisë së saj, të cilën Serbia donte ta pengonte me çdo kusht. Prandaj Beogradi i ka përqendruar përpjekjet e tij diplomatike në lobimin kundër njohjes së Kosovës. Vendimi për të kërkuar një opinion këshillues nga Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë në Hagë për vendimin e pavarësisë ishte pjesë e kësaj përpjekjeje.

Megjithatë, qëllimi i vërtetë i Beogradit ishte rifillimi i dialogut me Prishtinën, nën presionin për të ndarë Kosovën, duke lënë veriun e Kosovës në Serbi.

STRATEGJIA E INTEGRIMIT TË
VERIUT TË KOSOVËS VERIORE
KUNDËR NDARJES SË KOSOVËS

Pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës, qeveria e Kosovës së bashku me Zyrën Civile Ndërkombëtare bënë një plan për integrimin e pjesës veriore të Kosovës në institucionet e Republikës së Kosovës. Në dokumentin e titulluar “Strategjia për veriun e Kosovës”, ndër të tjera thuhet se decentralizimi, d.m.th. formimi i një komune të veçantë të Mitrovicës së Veriut, është hapi më i rëndësishëm në përpjekjet e Prishtinës për të marrë kontrollin e veriut. Synimi i autorit ishte t’u tregojë serbëve që jetojnë në atë pjesë të Kosovës se decentralizimi do të ishte në interesin më të mirë të tyre, gjegjësisht të theksonte “përfitimet praktike” të decentralizimit, për të tejkaluar problemin më të madh – ndjenjën se krijimi i një komune të re të Mitrovicës së Veriut nënkupton edhe pranimin e pavarësisë së Kosovës”.²⁸⁵

Refuzimi i Strategjisë së Integrimit të Kosovës nga Beogradi i inkurajoi shqiptarët në Serbinë jugore të përsërisin qëndrimin e tyre në fillim të vitit 2000. Kryetari i Kuvendit të Kosovës Jakup Krasniqi tha se nëse serbët duan të shkëputen, duhet të jenë të vetëdijshëm se shqiptarët në Preshevë dhe Bujanoc janë të gatshëm të bashkohen me Kosovë. Ai tha se shkëmbimi i territoreve “duhet të bëhet me marrëveshje të ndërsjellë dhe në bashkëpunim jo vetëm me serbët vendas, por edhe me politikanët në Beograd”. Deklarata tregon se Beogradi, i cili mban Serbinë jugore nën “mbikëqyrje”²⁸⁶ të vazhdueshme, mund të përballlet me presione të reja në territoret që i ka konsideruar gjithmonë me rëndësi strategjike.

285 https://www.slobodnaevropa.org/a/strategjia_sever_kosova_podrska/1941337.html.

286 www.B92.net, 10 shkurt 2010.

PROBLEMET REALE TË TRE KOMUNAVE

Në kërkimin e të drejtave të tyre qytetae, shqiptarët në jug të Serbisë mbështeten në Planin për Zgjidhjen Paqësore të Krizës në jug të Serbisë Qendrore, ose, siç e quajnë shqiptarët, e ashtuquajtura *'Marrëveshje e pajtimit'*²⁸⁷ (2001) me të cilën Qeveria Federale (RFJ) mori përsipër të realizojë të drejtat e shqiptarëve, pastaj marrëveshja e vitit 2007 për riorganizimin e Trupit Koordinues për Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë dhe integrimin e shqiptarëve në institucionet shtetërore dhe publike, pastaj *"Plani prej shtatë pikave"* nga viti 2013.

Situata në jug të Serbisë mund të jetë e qetë për momentin, por problemet që rrethojnë rajonin ende ekzistojnë dhe e bëjnë rajonin të paqëndrueshëm në plan afatgjatë.

Serbia është e para në Evropë për nga numri i qytetarëve të varfër; sipas normës mesatare të varfërisë prej 25 për qind diferenca janë të mëdha ndërmjet pjesëve të ndryshme të vendit. Harta e Varfërisë²⁸⁸, një botim me të njëjtin emër i prodhuar nga Banka Botërore në bashkëpunim me Entin e Statistikave të Republikës, tregon se varfëria është më e përhapur në rajonin e Serbisë Jugore dhe Lindore, si dhe tre nga katër rrethet më të varfra, me norma të varfërisë mbi 40 për qind, janë pikërisht në ato pjesë (rajonet Jabllanicë, Pcinjë dhe Toplicë).

Jugu i Serbisë është një nga rajonet më të pazhvilluara në Serbi, me infrastrukturë të dobët dhe perspektiva të ulëta për investime serioze që do të ringjallnin këtë rajon. Po ashtu, ato komuna, mbi të gjitha Bujanoci dhe Presheva, ku pjesa e popullsisë që punonte jashtë vendit në vitet 1981 dhe 1991, ishte dukshëm më e lartë se mesatarja kombëtare, janë ndër komunat më të varfra.

Si shqiptarët ashtu edhe serbët kërkojnë punë. Rajoni është gjithashtu i rënduar nga marrëdhëniet e pazgjidhura nga e kaluara. Tensionet mes shqiptarëve dhe Beogradit janë të vazhdueshme,

287 Është një deklaratë për demilitarizimin e nënshkruar vetëm nga UÇPMB.

288 Harta e varfërisë në Serbi. Metoda dhe gjetjet kryesore, 2016. Byroja e Statistikave të Republikës dhe Banka Botërore.

pavarësisht nga premtimet që vijnë nga Beogradi. Përveç kësaj, shqiptarët, si dhe serbët në veri të Kosovës, janë peng i marrëdhënieve të pazgjidhura mes Beogradit dhe Prishtinës. Edhe pse marrëveshja e Brukselit duhet të stabilizojë statusin e të dyjave, situata në terren po ndryshon shumë ngadalë ose aspak. Problemet jetësore me të cilat ballafaqohen shqiptarët (nostrifikimi i diplomave, teksteve etj.) tregojnë se ende nuk ka një normalizim substancial të marrëdhënieve ndërmjet Prishtinës dhe Beogradit.

Shqiptarët ankohen për arrestime të shpeshta sepse në festime ngrenë flamurin shqiptar. Arrestohen të rinjtë që festojnë fitoren e kombëtares shqiptare të futbollit. Ata ankohen se nuk kanë qasje në fondet e IPA-së, se emrat e tyre janë të shkruar me alfabet cirilik, të gjitha procedurat gjyqësore zhvillohen vetëm në gjuhën serbe, ndonëse ligji garanton edhe përdorimin e gjuhës shqipe. Ata kërkojnë që Serbia të fillojë të respektojë Kushtetutën e saj dhe të drejtat e njeriut të garantuara me akte evropiane dhe të tjera ndërkombëtare. Nën vëzhgim janë edhe shqiptarët nga jugu i Serbisë që punojnë në Kosovë, policia i mban në pikat kufitare për një kohë të gjatë ose i kthen në kufi.

Kryetari i Komunës së Preshevës, Ragmi Mustafa, thekson se në jug të Serbisë nga viti 2000 deri në vitin 2021, asnjë qeveri serbe nuk ka bërë asgjë për zgjidhjen e numrit më të madh të problemeve në atë zonë, veçanërisht ato politike, dhe sidomos kjo e tanishmja nuk e bën këtë gjë. Ai thotë se asnjë nga 13 pikat e marrëveshjes për ndaljen e konfliktit në jug të Serbisë nuk është zgjidhur.²⁸⁹

Pothuajse 20 vjet pas konfliktit, shqiptarët në Bujanoc dhe Preshevë nuk janë të kënaqur me pozitën e tyre në Serbi. Ata fajësojnë Beogradin zyrtar për integrimin e tyre të ngadaltë në institucionet shtetërore, problemet me ushtrimin e të drejtave kolektive të njeriut dhe prapambetjen ekonomike. Si kryetar i komunës së Bujanocit, Shaip Kamberi dikur ka theksuar se ndonjëherë “kam përshtypjen se

289 <http://www.naslovi.net/2015-12-16/akter/mustafa-ova-vlada-ne-resava-probleme/17718507>.

Beogradi na trajton si element të huaj, sikur jemi të padëshiruar në Serbi”.²⁹⁰

Në komunën e Preshevës shkalla e papunësisë e ka kaluar 60 për qind, ndërsa në Bujanoc ka kaluar 40 për qind. Numri i banorëve në këto dy komuna është në rënie që nga viti 1991 për shkak të largimit të popullsisë së aftë për punë në vendet e tjera dhe qytetet më të mëdha të Serbisë, por edhe për shkak të rritjes së ulët natyrore të popullsisë.

Nexhat Behluli, një biznesmen nga fshati Luçan, thotë se situata është e ngjashme edhe në fshatrat e tjera përgjatë kufirit me Kosovën. “Të rinjtë po largohen masivisht për në Europën Perëndimore, në radhë të parë në Gjermani. Më së shumti bëhet fjalë për shoferë, automekanikë, muratorë... Fillimisht marrin vizë për gjashtë muaj dhe më pas kthehen me 10 mijë euro kursime, që janë para që nuk i fitojnë dot në Serbi”.²⁹¹

Duke qenë se shumë probleme nuk janë zgjidhur, shqiptarët po i drejtohen gjithnjë e më shumë aktorëve ndërkombëtarë, BE-së dhe SHBA-ve, dhe kërkojnë që problemet e tyre të zgjidhen në kuadër të dialogut Beograd-Prishtinë. Ata besojnë se marrëdhëniet Beograd-Prishtinë nuk mund të normalizohen pa Luginën e Preshevës dhe se çështja shqiptare në Serbinë jugore është identike me çështjen serbe në veri të Kosovës.²⁹² Duke injoruar problemet e tyre, Beogradi i pengon ata të jenë qytetarë legjitimë të Serbisë.²⁹³ Bashkëbiseduesit e KH-së besojnë se “gjithçka është e bllokuar në jug të Serbisë sepse nuk dihet se çfarë do të ndodhë në dialogun ndërmjet Serbisë dhe Kosovës”.

Ambasadat perëndimore po monitorojnë situatën në Serbinë jugore, prandaj ka edhe vizita të shpeshta të përfaqësuesve të tyre në rajon. Gjatë vizitës së tij në këto komuna, ambasadori

290 <https://javno.rs/istrazivanje/srbi-i-albanci-na-putu-za-zapadnu-evropu>.

291 <https://javno.rs/istrazivanje/srbi-i-albanci-na-putu-za-zapadnu-evropu>.

292 <https://www.slobodnaevropa.org/a/mustafi-zloupotreba-zakona-u-srbiji-za-politi%C4%8Dki-progon-albanaca/31129112.html>.

293 Shqiprim Arifi, <https://www.slobodnaevropa.org/a/mustafi-zloupotreba-zakona-u-srbiji-za-politi%C4%8Dki-progon-albanaca/31129112.html>.

gjerman Thomas Schieb theksoi se gjendja e ekonomisë në to është e pakënaqshme, “ndryshe nga situata politike e cila është stabile”.²⁹⁴ Ai po ashtu ka treguar se do të bëjë gjithçka që të ofroj sa më shumë investitorë nga vendi i tij në jug të Serbisë dhe të mundësojë zbutjen e papunësisë, në radhë të parë të të rinjve, që është problemi më i vështirë në këtë zonë.²⁹⁵

Gjatë vizitës së tij në rajon, ambasadori amerikan Anthony Godfrey tha gjithashtu: “Ne këmbëngulim në përmirësimin e situatës ekonomike në Serbinë jugore dhe parandalimin e njerëzve që të largohen nga zona”.²⁹⁶

Qeveria e Kosovës njoftoi themelimin e Zyrës për Ndhimë Qytetarëve të Komunave të Bujanocit, Preshevës dhe Medvegjës në Prishtinë, e cila do të merrej me to. Këtë pritet ta realizoj kryeministri Albin Kurti. Një numër i madh i shqiptarëve të cilët janë larguar nga Presheva për në Kosovë pas vitit 2001 nuk janë kthyer, nuk janë të regjistruar dhe janë shtetas ligjërisht të padukshëm në Kosovë.

Zyra duhet t'i ndihmojë komunat e Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës, ashtu siç ka ndihmuar Qeveria e Kosovës me 500.000 euro gjatë pandemisë (200.000 euro kanë shkuar në Preshevë, 200.000 në Bujanoc dhe 100.000 në Medvegjë)²⁹⁷. Ata presin ndihmë edhe nga Qeveria e Serbisë. Pandemia tregoi nevojën për një spital. Ky projekt, si kërkesë e shqiptarëve, është në “Planin e Shtatë Pikave”, për të cilin është rënë dakord me Qeverinë e Serbisë. Bashkëbiseduesit e KH-së thonë se ekziston frika të shkohet në institucionet shëndetësore në Nish apo Beograd dhe se punëtorët shëndetësorë shpeshherë u thonë “pse nuk shkoni në Kosovë për mjekim”. Shumë shkojnë për mjekim në Gjilan, ku paguajnë për shërbimet shëndetësore. Përkatesisht,

294 <https://www.infovranjske.rs/info/ambasador-nema%C4%8Dke-te%C5%A1ka-ekonomska-situacija-na-jugu-srbije>.

295 Ibid.

296 <https://www.infovranjske.rs/info/godfri-zaustaviti-iseljavanje-sa-juga?fbclid=IwAR1-ncAjvA143ky5RLePoZgNGIFw9TQlqEXKepVd7ntzQBfE4kdQNssgWCA#.XilpI83oiPo.facebook>.

297 <https://www.juznevesti.com/Ekonomija/Kosovska-Vlada-uplatila-pola-miliona-evra-za-Presevsku-dolinu.sr.html>.

pika e shtatë ka të bëjë me organizimin e sistemit sekondar shëndetësor për qytetarët e Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës. Në vitin 2015 në Preshevë është hapur materniteti i paraparë me “planin e Çoviqit”. Në maternitet janë të punësuar mjekë serbë, ndërsa shqiptarëve që kanë përfunduar studimet në Maqedoni duhet t’u vërtetohen diplomat dhe procedura zgjat shumë.

Fushata e përditshme e mediave serbe kundër Kosovës dhe shqiptarëve të Kosovës është reflektuar edhe në situatën në Serbinë jugore. Shaip Kamberi vlerëson se fushata, e cila shpesh herë udhëhiqet nga media dhe zyrtarë shtetërorë drejt Kosovës, prek edhe shqiptarët në Serbi.²⁹⁸ Distanca etnike në Serbi është më e madhja ndaj shqiptarëve dhe kështu është me dekada. Kamberi tregon se asgjë nuk është bërë për këtë çështje: “Ne jetojmë këtu, përpiqemi që të drejtat tona t’i ushtrojmë brenda institucioneve të sistemit. Kemi tentuar disa herë të marrim pjesë në dialog me Qeverinë, por zgjidhjet politike mund të gjendet vetëm nëse në Beograd ka vullnet politik. Nuk kemi parë kurrë deri më tani një vullnet të tillë”.²⁹⁹

JETA POLITIKE

Skena politike në jug është konsoliduar vitet e fundit. Shqiprim Arifi, ish-kryetar i Preshevës, thekson se lidhshipi i ri është forcuar jo vetëm në Preshevë, por ka ndihmuar në kristalizimin e spektrit politik, kështu që nga viti 2015 numri i partive është përgjysmuar dhe tani kemi vetëm katër. Ky nuk është vetëm një sukses i madh për sistemin politik, por edhe për popullatën që ka votuar për ato parti dhe ka kontribuar për një bashkëpunim më të mirë mes partive. Dhe ne e dimë se është gjithmonë një sfidë të bashkëpunojmë dhe të punojmë së bashku”.³⁰⁰ Ai thekson gjithashtu se “si

298 <https://rs.n1info.com/vesti/a547948-kamberi-poruku-srpske-desnice-u-bujanovcu-shvatio-sam-kao-poruku-vucica/>

299 Ibid.

300 <https://www.slobodnaevropa.org/a/%C5%A1%C4%87iprim-arifi-politika-brisanja-prebivali%C5%A1ta-albancima-u-srbiji-moralni-zlo%C4%8Din/31069346.html>.

pakicë në parlament me vetëm tre përfaqësues nuk mund të arrijmë ndonjë ndikim të rëndësishëm, megjithëse deri tani kemi bërë një punë vërtet të mirë”.³⁰¹

Në përbërjen aktuale të Asamblesë Kombëtare të Serbisë, tre deputetë shqiptarë me përfaqësues të pakicës boshnjake përbëjnë klubin parlamentar, i cili është edhe opozita e vetme në parlamentin pothuajse njëpartiak (shumica e partive opozitare nuk morën pjesë në zgjedhjet e 2020). Shaip Kamberi, deputet i Alternativës Demokratike të Shqiptarëve – Lugina e Bashkuar (DAAUD), pati disa fjalime shumë të rëndësishme, në njërin ku bëri thirrje për “përballimin me krimet e luftës”, por u paralajmërua gjatë fjalimit që të mos përdorë një fjalor që, siç tha Kryetari i Kuvendit Ivica Daçiq, “nuk është me vend”.³⁰²

Kamberi vlerëson se norma minimale është që shteti të ketë obligim moral dhe politik për të ndriçuar rastet e varrezave masive në procesin e integritimeve evropiane dhe për të krijuar një qasje civilizuese ndaj kësaj çështjeje.

Fjalimi i tij në Kuvendin e Serbisë, më 28 tetor 2020, shkaktoi një numër të madh reagimesh në opinion dhe në rrjetet sociale. Në të, ai theksoi se as Sllobodan Millosheviqi nuk mund të krijojte një parlament të tillë dhe vlerësoi se kjo është e trishtueshme për demokracinë. Ai e filloi me fjalët “Mirëdita, dobar dan!” në mënyrë që, siç tha ai, t’i kujtojë kryeministres Ana Brnabiq kërcënimet e të djathtëve ndaj organizatorëve të festivalit me të njëjtin emër dhe në atë mënyrë t’i jepet mbështetje festivalit.³⁰³ Me atë rast ai vuri në dukje edhe “gjuhën e përditshme të urrejtjes, seksizmin dhe denigrimin e opozitës”.³⁰⁴

301 <https://www.slobodnaevropa.org/a/%C5%A1%C4%87iprim-arifi-politika-brisanja-prebivali%C5%A1ta-albancima-u-srbiji-moralni-zlo%C4%8Din/31069346.html>.

302 <https://www.slobodnaevropa.org/a/30925752.html>.

303 Ibid.

304 Ibid.

Kamberi në mënyrë shumë bindëse i vuri në dukje të gjitha dobësitë e regjimit dhe theksoi se presidenti Vuçiq ka qenë dy herë në Bujanoc, një herë kur ishte kryeministër, një herë si president dhe nuk e kishte vizituar asnjëherë vetëqeverisjen lokale. Ai kishte vetëm një takim me njerëzit nga SNS në një kafene. Nuk ka mbledhur shqiptarët, nuk ka ardhur në vetëqeverisjen lokale për të dëgjuar nga personat kyç problemet me të cilat po ballafaqohet popullata e asaj komune. Kamberi thotë se nuk “beson se pozita e shqiptarëve do të përmirësohet nëse një shqiptar bëhet ministër”. “Besoj se pozita e shqiptarëve do të përmirësohet kur ky shtet të vendosë të punësojë shqiptarë në institucionet shtetërore në raport me numrin e popullsisë në këto komuna”.

Në zgjedhjet e fundit lokale, shqiptarët formuan qeverinë në Bujanoc dhe Preshevë, ndërsa në Medvegjë kryetari i komunës është serb. Pas zgjedhjeve të fundit, shqiptarët për herë të parë fituan shumicën në Bujanoc dhe marrin të vetëm pjesë në qeveri, ndërsa në Medvegjë për herë të parë në qeveri janë vetëm serbët. Serbët në Bujanoc po bojkotojnë të gjitha komisionet e kuvendit për shkak se nuk janë në pushtet lokal.³⁰⁵

Nuk kishte marrëveshje për përbërjen multietnike të pushtetit komunal, sepse Beogradi nuk e respekton obligimin e tij për integritetin e shqiptarëve në institucionet shtetërore dhe publike. Shqiptarët vendas në të tri komunat nuk kanë probleme në marrëdhëniet me serbët vendas. Këto marrëdhënie janë korrekte dhe miqësore, por policia vendase dhe institucionet shtetërore ndjekin politikën diskriminuese të Beogradit ndaj shqiptarëve.³⁰⁶

RIMËKËMBJA EKONOMIKE

Nuk ka pasur rimëkëmbje apo zhvillim të rëndësishëm ekonomik gjatë dy dekadave të fundit në këto tri komuna. Shumica e ndërmarrjeve shtetërore/shoqërore janë mbyllur. Privatizimi

305 <https://www.slobodnaevropa.org/a/30925752.html>.

306 Intervistë e Komitetit të Helsinkit me qytetarët në Medvegjë, Bujanoc dhe Preshevë.

i disa prej tyre nuk dha rezultatet e pritura. Duke qenë se këto kompani janë në proces likuidimi prej vitesh, ato tashmë po shkatërrohen. Kompania Gumoplastika në Bujanoc, për shembull, ka 20 vjet që është në procedurë falimentimi. Industria e duhanit u shit, por u ndal edhe prodhimi i duhanit, i cili rrezikoi rreth 300 familje që jetonin prej tij. U mbyll edhe fabrika e përpunimit të mishit JUGKOP.

Prej kohësh flitet për turizmin e banjave termale dhe potenci- alet e mëdha, por shumë banja dhe qendra rehabilitimi kanë dështuar vitet e fundit, ka mbirë bari, janë mbyllur për turistët dhe paci- entët, sepse mes shtetit dhe Fondit të Pensionit, i cili ndau para për ndërtimi i tyre në dekadat e mëparshme, ka patur mosmarrëveshje. Në listë për t'u shitur është edhe Spitali Special Gejzeri, gjegjësisht Banja e Sijarinës afër Medvegjës. Në nivel vjetor ky institucion pret disa mijëra turistë, dhe është një nga banjat që ka më shumë burime dhe gejzerë natyrorë.

Shqiptarët nuk kishin akses në privatizim. Ata jetojnë nga remi- tancat e diasporës, e cila ende tregon solidaritet të madh. Shqiptarët nga diaspora do të investonin në këto komuna, por ata janë shumë mosbesues për shkak të kufizimeve dhe diskriminimeve të ndryshme. Pasivizimi i vendbanimit është gjithashtu një faktor kufizues.

Muharrem Salihu (shih fotografinë në faqe 285), biznesmen nga fshati Tupallë i komunës së Medvegjës, i cili jeton dhe punon në Ita- li, bleu një fabrikë të vjetër të cilën e rinovoi dhe e cila do të vihet në funksion për prodhimin e çorapeve në qershor të vitit 2021.³⁰⁷ Fabri- ka do të punësojë si shqiptarë ashtu edhe serbë, gjithsej 400 punëtorë. Makineritë tashmë janë instaluar dhe trajnimi i punëtorëve ka përfunduar. Kryetari i komunës së Medvegjës asnjëherë nuk e ka vizi- tuar këtë fabrikë. Salihu bleu disa shtëpi në Banjë të Sijarinës dhe planifikoi të blinte një kompleks hotelesh në Banjë të Sijarinës dhe minierën e Leçes. Megjithatë, disa media serbe po bëjnë fushatë kundër Salihut, për të cilin thonë se është përgjegjës për zbatimin e planeve shqiptare në Medvegjë.

307 Nuk mund ta blinte fabrikën në proces privatizimi, por e ka blerë tashmë nga një pronar i ri.

Një nga bashkëbiseduesit e KH-së tha se të krijohet përshtypja se qeveria qendrore në Serbi e kontrollon ekonominë në jug të Serbisë dhe se ajo “e ka vendosur që të mos prodhohet asgjë në jug”.³⁰⁸

Infrastruktura, pra lidhja e këtij rajoni me Serbinë qendrore dhe Kosovën, do të kontribuonte dukshëm në interesimin e investitorëve të huaj, veçanërisht nga Gjermania. Kryetarja e Preshevës, Ardita Sinani thotë se shteti nuk i subvencionon bizneset e vogla dhe të mesme në Preshevë, edhe pse komuna është në një lokacion shumë të favorshëm – në Korridorin 10, në kufi me Maqedoninë e Veriut dhe Kosovën, dhe ka një stacion hekurudhor.³⁰⁹

Shqiptarët merren me bujqësi, blegtori dhe tregti, por kanë vështirësi për të hyrë në treg, si në Kosovë ashtu edhe në Serbi. Pasojë e përhapjes së gjuhës së urrejtjes, paragjytimeve dhe stereotipeve ndaj shqiptarëve janë blerja e paktë e produkteve me etiketë në gjuhën shqipe, për këtë arsye prodhuesit Preshevar nuk dalin në treg në qytetet e tjera të Serbisë.

Punësimi i shqiptarëve në ndërmarrjet dhe institucionet publike mbetet shumë i ulët. Veçanërisht vërehet se në Ndërmarrjen Publike “Rrugët e Serbisë” nuk është i punësuar asnjë shqiptar. Qytetarët e Nishit dhe të qyteteve të tjera të Serbisë janë duke e punuar në mbledhjen e pagesës në Bujanoc dhe nuk ka asnjë shqiptar nga Bujanoci. Në kadastër në Bujanoc nuk punon asnjë shqiptar dhe as në atë institucion nuk flitet shqip. Në Bujanoc janë 3 gjyqtarë shqiptarë, nga gjithsej 15 gjyqtarë dhe dy zëvendësprokurorë dhe vetëm një noter. Në stacionin policor në Bujanoc vetëm një shqiptar është zëvendëskomandant dhe nuk ka asnjë inspektor me origjinë shqiptare. Gjykata e Preshevës është zhvendosur në Vranjë dhe vetëm seancat mund të mbahen në Preshevë.³¹⁰

308 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

309 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

310 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

KËSHILLI KOMBËTAR I
MINORITETIT SHQIPTAR

Në vitin 2009 janë miratuar dy ligjet më të rëndësishme për ushtrimin e të drejtave të pakicave: Ligji kundër Diskriminimit dhe Ligji për Këshillat e Pakicave Kombëtare. Ligji i parë është vendimtar për vendosjen e barazisë qytetare dhe i dyti krijon bazën për kapërcimin e vakumit ligjor me të cilin përballen këshillat kombëtare pas skadimit të shumicës së mandateve të tyre. Ligji për ndalimin e diskriminimit ishte gjithashtu një nga parakushtet për futjen e Serbisë në listën e bardhë të Shengenit, ndërsa Ligji për Këshillat Nacionale mundëson zbatimin e vetëqeverisjes së pakicave lokale.

Këshilli Kombëtar Shqiptar u krijua në vitin 2010. Lista e Riza Halimit fitoi shumicën e votave për Këshillin Kombëtar. Disa politikanë shqiptarë besojnë se këshillat kombëtare nuk mund të zgjidhin problemet. Megjithatë, të tjerë mendojnë se një këshill kombëtar i zgjedhur drejtpërdrejt siguron legjitimitet më të madh dhe mund të kontribuojë në një zgjidhje më efikase të shumë problemeve në bisedimet me qeverinë. Ata e shohin rolin e këshillit kombëtar kryesisht në ruajtjen e identitetit të minoritetit shqiptar.

Këshilli Kombëtar i Shqiptarëve financohet nga Qeveria e Serbisë. Duke qenë se shqiptarët bojkotuan regjistrimin e vitit 2011, qeveria serbe e financon këtë këshill, duke marrë parasysh shifrën prej 5800 banorëve, që i përgjigjet numrit të shqiptarëve që kanë dalë në regjistrimin e popullsisë. Këshilli Kombëtar i Shqiptarëve ka paraqitur një padi në Gjykatën Administrative, duke kërkuar anulimin e vendimit për përcaktimin e mjeteve për punën e atij Këshilli për vitin 2017, duke thënë se atyre iu mohohen fondet që i takojnë me ligj. Drejtoresha e Zyrës për të Drejtat e Njeriut dhe Minoriteteve Suzana Paunoviq më pas ka rikujtuar se Dekreti i Qeverisë për procedurën e shpërndarjes së mjeteve nga buxheti i Serbisë për financimin dhe punën e këshillave nacionale, i cili është aplikuar që nga viti 2010, përcakton se në procedurën e shpërndarjes të mjeteve buxhetore për

pakicat, numri i pjesëtarëve të një pakice kombëtare të përcaktohet në bazë të rezultateve të regjistrimit të fundit.³¹¹

Qëndrimi i ngurtë i Qeverisë ndaj financimit të Këshillit i kufizon shumë aktivitetet e tij. Buxheti reduktohet kryesisht për pagat e punonjësve. Në anën tjetër, qeveria e Shqipërisë ka vendosur të “financojë rregullisht Këshillin Kombëtar Shqiptar”, duke demonstruar gatishmërinë e saj për të ndihmuar shqiptarët.³¹²

Ministrja për të drejtat e njeriut dhe të pakicave dhe dialogun social Gordana Qomiq tha se qëllimi i ministrisë është përmirësimi i të drejtave të pakicave kombëtare, të cilat sipas saj do të jenë të dukshme në heqjen e vlerësimeve të këqija nga raportet përkatëse ndër-kombëtare dhe, më e rëndësishmja, në pranimin e vërejtjeve kritike të këshillave kombëtare të pakicave mbi atë se çfarë është e detyruar të bëjë ministria për të funksionuar normalisht”.³¹³

Të gjitha këshillat e pakicave kombëtare kanë reaguar ndaj mundësisë së uljes së buxhetit për këshillat kombëtare në masën 20 përqind.³¹⁴ Ragmi Mustafa theksoi se këshillat kombëtare marrin mjete nga shteti për realizimin e aktiviteteve programore dhe shpenzimet, por problemi është se këto mjete janë të pamjaftueshme dhe të parregullta, për këtë arsye është nisur iniciativa për dyfishimin e tyre vitin e ardhshëm.³¹⁵

Shqiptarët në Serbinë jugore kanë probleme me shfaqjen e simboleve kombëtare. Kryetari i Këshillit Kombëtar, Ragmi Mustafa, tregon se presioni ligjor i Qeverisë ndaj shqiptarëve po rritet dita-ditës.

311 <https://rs-lat.sputniknews.com/politika/201705161111191927-albanci-savet-srbija-tuzba/>

312 <https://beta.rs/politika/112014-mustafa-nacionalni-savet-albanaca-ce-se-finansirati-i-iz-budzeta-albanije>.

313 <https://www.slobodnaevropa.org/a/finansije-zajedni%C4%8Dki-problem-nacionalnih-saveta-u-srbiji/30968206.html>.

314 Sipas kryetares së Këshillit Kombëtar të Pakicës Kombëtare Kroate, Jasna Vojniq, Serbia ndan 2.1 milionë euro për 908.297 pjesëtarë të pakicave kombëtare, ndërsa Kroacia ndan 5.7 milionë euro për 328.738 pjesëtarë të pakicave kombëtare.

315 Ibid.

Ai është thirrur në seancë në Gjykatën për Kundërvajtje në Vranjë, pasi akuzohet për shkelje të ligjit për flamurin e Serbisë – më saktë, neni që ndalon vendosjen e flamurit të një shteti të huaj, përveç nëse nuk shoqërohet nga flamuri i Serbisë. Përkatësisht, më 28 nëntor 2020, sikurse edhe viteve të kaluara, në Ditën e Flamurit Shqiptar (festa kombëtare e pavarësisë së Shqipërisë), flamuri shqiptar u ekspozua në selinë e Këshillit Kombëtar të Shqiptarëve në Bujanoc.³¹⁶

Këshilli mori vendim që ky flamur (flamuri i Shqipërisë) të jetë flamuri i shqiptarëve, të cilin ata e shfaqin çdo 28 nëntor. Mustafa beson se kjo nuk është në kundërshtim me Ligjin për paraqitjen dhe përdorimin e stemës, flamurit dhe himnit të Serbisë. Ajo që është e diskutueshme, siç shprehet ai, është se “është një përndjekje e motivuar politikisht nëpërmjet atij ligji, pra nëpërmjet atij neni të ligjit”.³¹⁷ Ai vëren se Kushtetuta e Serbisë në nenin 79 përcakton se pakicat kombëtare i përcaktojnë simbolet e tyre dhe kanë të drejtë t’i shfaqin ato.³¹⁸

Mustafa po ashtu thekson se vetëm ai ka marrë ftesë në gjykatën për kundërvajtje, para së gjithash për shkak se ka bërë ankesë në Gjykatën e Lartë në Beograd kundër ministrit të Policisë, Aleksandar Vulin, për gjuhën e urrejtjes dhe diskriminim për shkak të përdorimit të fjalës “shiptar”. Gjykata e hodhi poshtë këtë.³¹⁹

Gjashtë vjet e gjysmë më parë, Komisionerja për Mbrojtjen e Barazisë në Serbi, Brankica Janković, doli në mendimin se një fjalim i tillë drejtuar pjesëtarëve të popullit shqiptar ishte fyes dhe vendimi i parë i formës së prerë i gjykatës në të cilin fjala “shiptar” u karakterizua si gjuhë e urrejtjes u morr në vitin 2018. Janë tre vendime gjyqësore (Gjykata e Lartë në Beograd), sipas të cilave fjala “shiptar” është fyese, e cila nxit diskriminimin ndaj pakicës kombëtare shqiptare.³²⁰

316 <https://www.slobodnaevropa.org/a/mustafi-zloupotreba-zakona-u-srbiji-za-politi%C4%8Dki-progon-albanaca/31129112.html>.

317 Ibid.

318 Ibid.

319 Ibid.

320 Ibid.

Me rastin e deklaratës së Vulinit, Shaip Kamberi, deputet në Kuvendin Popullor të Serbisë dhe kryetar (PDD), vlerësoi se sistemi gjyqësor serb është i politizuar, sepse i ka dhënë fuqi ligjore dhe institucionale gjuhës së urrejtjes, intolerancës dhe ksenofobisë ndaj shqiptarëve në përgjithësi. , sidomos atyre që jetojnë në Serbi.³²¹

Por, nuk bëhet fjalë vetëm për ministrin e policisë, por edhe për shumicën e deputetëve, por edhe për mediat. Është e habitshme të injorosh problemet e shqiptarëve në përgjithësi. Shqiptarët në çdo rast theksojnë problemet dhe nevojën për zgjidhjen e problemeve jetësore të shqiptarëve në Serbi, veçanërisht në Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë.

Ragmi Mustafi beson se “shqiptarët e Luginës së Preshevës mbi të gjitha presin integrim në institucionet e sistemit dhe përfaqësim proporcional në organet shtetërore në raport me numrin e banorëve në rajon, por edhe zgjidhjen e problemit të ngritjes së flamurit kombëtar. përdorimi i gjuhës amtare në institucionet shtetërore, fushat e informacionit, arsimit dhe kulturës”.³²²

Ragmi Mustafa tregon se “Lugina e Preshevës” është ende peng e marrëdhënieve mes Beogradit dhe Prishtinës. Këtë më së miri e tregojnë masat dhe kundërmassat e marra nga Republika e Kosovës si dhe nga Republika e Serbisë, të cilat më së shumti i dëmtojnë shqiptarët e Luginës së Preshevës. Centralizimi ekstrem i pushtetit, thotë ai, rezulton natyrshëm në shpërbërjen institucionale dhe shoqërore. Të gjithë drejtorët e shkollave në gjuhën shqipe, qendrave për punë sociale, kadastër, tatime dhe të gjitha institucioneve të tjera që duhet të japin llogari para qytetarëve, janë të detyruar të favorizojnë pushtetin qendror. Sepse vendimet për shkarkimin dhe emërimin i marrin ministrat e linjës, pa asnjë konsultim me pushtetin vendor dhe asnjë parti politike.³²³

321 <https://www.slobodnaevropa.org/a/31092398.html>.

322 Ibid.

323 Ragmi Mustafa, intervistë për Danas, 24 maj 2021, “Albanci na jugu i dalje taoci odnosa Beograda i Prištine”. (“Shqiptarët në jug ende peng të marrëdhënieve Beograd-Prishtinë”)

Këshilli Kombëtar në strategjinë e tij të punës për vitet 2020–2025 ndër të tjera parashikon shtypjen e katalogëve të emrave dhe mbiemrave më të zakonshëm shqiptarë, shtypjen e emrave të institucioneve dhe rrugëve në dy gjuhë dhe përdorimin e gjuhës shqipe në institucionet publike, përmirësimin e informimit të minoritetit shqiptar duke mbështetur publikimet e mediave në gjuhën shqipe dhe profesionalizimin e punonjësve të mediave. Në segmentin e arsimit u veçuan tri tema – sigurimi i teksteve shkollore për shkollat fillore dhe të mesme, zhvillimi profesional dhe ngritja profesionale e mësimdhënësve që japin mësim në gjuhën shqipe dhe njohja e diplomave. Në fushën e kulturës u veçuan këto tema: ndërtimi i platformës së internetit “Muzeu dixhital”, plotësimi i fondit të librave në gjuhën shqipe në bibliotekat publike në tri komunat dhe ngritja e një instituti kulturor.³²⁴

Katalogu ndërkaq është kompletuar dhe përmban 3134 emra shqip dhe 530 mbiemra shqiptar që janë shkruar saktë në shqip dhe serbisht edhe me alfabet cirilik. Ai është përgatitur nga Ministria e Administratës Shtetërore dhe Vetëqeverisjes Lokale në bashkëpunim me Trupin Koordinues të Qeverisë së Republikës së Serbisë për komunat Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë, Këshillin Nacional të Pakicës Kombëtare Shqiptare dhe Misionin e OSBE-së në Serbi. Katalogu do të ndihmojë punonjësit në spitale, maternitete dhe zyrat e gjendjes civile, të cilët janë në kontakt të drejtpërdrejtë me përfaqësues të komunitetit shqiptar, në shkrimin e saktë të emrave të tyre personale në dokumentet zyrtare në shqip dhe serbisht, gjë që do të kontribuojë në zbatimin më efektiv të së drejtës mbi emër personal dhe shtypjen e tyre në gjuhën e pakicës kombëtare.³²⁵

Këshilli Kombëtar vlerëson se ligji i ri për këshillat kombëtare nuk e ka përcaktuar qartë rolin dhe mandatin e tyre. Ata ankohen

324 <https://www.slobodnaevropa.org/a/mediji-manjina-ka-propagandno-orudje/30837638.html>.

<https://www.srbija.gov.rs/vest/424833/nacionalni-savet-albanske-nacionalne-manjine-predstavio-nacrt-strategije-rada.php>.

325 <https://www.osce.org/sr/mission-to-serbia/444103>.

gjithashtu se nuk merret parasysh mendimi i tyre, për shembull kur emërohen drejtorë shkollash. Nga 23 këshilla në Serbi, vetëm katër nuk janë nën kontrollin e SNS-së.

Bashkëbiseduesit nga Këshilli Kombëtar theksojnë edhe faktin se një numër i madh i vrasjeve, zhdukjeve me forcë, dëmtimit të pronës dhe torturave, të kryera nga pjesëtarët e policisë së MPB-së serbe dhe së Ushtrisë Jugosllave, si dhe nga formacionet paraushtarake, në periudhën para krizës. në Serbinë jugore (1999–2000) ka mbetur i pazgjidhur deri më tani, gjë që vlen edhe për shkeljet e të drejtave të njeriut nga të dyja palët në konfliktin e vitit 2000 deri në vitin 2001. Komisioni për të Drejtat e Njeriut në Bujanoc dhe Fondi për të Drejtën Humanitare kanë punuar në dokumentimin e shkeljeve të të drejtave të njeriut, si në periudhën gjatë vitit 2000 (para konfliktit), gjatë konfliktit (2000–2001) dhe në periudhën pas 31 majit 2001. (pas konfliktit).

Autoritetet gjyqësore të Republikës së Serbisë nuk kanë ndjekur penalisht asnjë rast të shkeljes së të drejtave të njeriut që kanë ndodhur gjatë konfliktit të armatosur në Serbinë jugore. Kjo ka lënë pasojë të thella sa i përket besimit të gjykatat dhe prokuroria. Gjithashtu, nuk është mundur dialogu social për shkaqet dhe pasojat e konfliktit të armatosur dhe as nuk është bërë mjaftueshëm për riintegrimin e ish-luftëtarëve të UÇPMB-së në shoqëri. Edhe 20 vjet pas konfliktit, nuk ka iniciativa për zgjidhjen e marrëdhënieve të ndër-sjella, që është një nga arsyet e shfaqjes së idesë së përcaktimit të ri të kufirit.

ARSIMI, KULTURA DHE MEDIAT

MEDIA NË GJUHËN SHQIPE

Edhe pse shqiptarët tradicionalisht përbënin shumicën e popullsisë, para ndërhyrjes nuk kishte media në gjuhën shqipe në këto tri komuna. Në fillim të vitit 1997, u kërkuar një licencë frekuencash për televizionin lokal, e cila u dha vetëm pas Marrëveshjes së Konçulit. Në atë kohë ishte e ndaluar shpërndarja e mediave shqiptare, lejoheshin vetëm mediat e kontrolluara nga shteti.

Marrëveshja për riorganizimin e mediave lokale (2002) mundësoi themelimin e redaksisë në gjuhën shqipe në kuadër të Radio Bujanocit tashmë ekzistues dhe menjëherë pas kësaj u formua TV Bujanoci, po ashtu sipas modelit të dy redaksive. U formua Radio-Televizioni Presheva (ka edhe redaksi në gjuhën serbe) dhe Radio Medvegja, ku në vitin 2004 u krijua redaksia në gjuhën shqipe. Në radion e Medvegjës transmetohen çdo ditë 5 minuta programe në gjuhën shqipe dhe një emision njëorësh në javë.

Mediat në gjuhët e pakicave kombëtare në Serbi përballen me një sërë problemesh, ndër të cilat më të spikaturat janë ato që lidhen me financimin, presionet politike dhe ndikimin e Këshilliaive të Pakicave Kombëtare në politikën e tyre editoriale. Këtë e dëshmon hulumtimi i paraqitur nga Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Europë (OSBE) në Serbi. Sipas një studimi të titulluar “Media në gjuhët e pakicave kombëtare – Hulumtim dhe analizë”, partitë politike të pakicave kombëtare ende nuk e kuptojnë median si një mjet për informimin e qytetarëve të komuniteteve pakicë, por si një mjet për veten e tyre, për propagandë.³²⁶

Në analizë theksohet se mediat në gjuhën shqipe në komunën e Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës janë në gjendje jashtëzakonisht të vështirë financiare, kadrovike dhe programore dhe se nuk i plotësojnë nevojat e shqiptarëve. Në të njëjtën kohë, presionet ekonomike dhe politike kanë çuar në mbylljen e pothuajse të gjitha

326 <https://www.osce.org/sr/mission-to-serbia/444103>

mediave të pavarura dhe privatizimi i kryer pesë vjet më parë nuk dha rezultatet e pritura në drejtim të pavarësisë ekonomike dhe politike³²⁷

Ragmi Mustafa thekson se procesi i privatizimit, i cili premtoi përmirësim të imazhit dhe programacionit mediatik në mediat në gjuhën shqipe, nuk ka sjellë ndonjë përmirësim. “Tani është më e vështirë dhe më keq se atëherë, dhe përmbajtja e programit është në minus si nga ana sasiore ashtu edhe nga ajo cilësore”.³²⁸

Në komunën e Bujanocit dhe Preshevës janë privatizuar të gjitha mediat, por raporti mes mediave dhe qeverisë nuk ka ndryshuar. Nexhat Beluli, pronar i televizionit privat në gjuhën shqipe Spektri në Bujanoc, thotë se politikat e tyre editoriale varen drejtpërdrejt nga komuna, Trupi Koordinues për Serbinë Jugore ose një ministri. Portalet këtu drejtohen kryesisht nga njerëz të afërt me autoritetet lokale. Për shembull, në komunën e Bujanocit, pronarë të pesë portaleve janë njerëz të vetëqeverisjes lokale.³²⁹

Jeton Ismaili, pronar i portalit Folonline nga Presheva, thekson problemin e diskriminimit të mediave në gjuhën shqipe në konkursset e Ministrisë së Kulturës dhe Informimit, si dhe diskriminimin në konkursset mediatike të shpallura nga vetëqeverisja lokale.³³⁰

Nga gjithsej 80 projekte që kaluan në konkursin e Ministrisë së Medias në Gjuhët e Minoriteteve, gjashtë janë në gjuhën shqipe. Një organizatë nga Medvegja, katër nga Bujanoci dhe një nga Beogradi kanë marrë gjithsej tre milionë e 300.000 dinarë (rreth 28.000 euro). Megjithatë, sipas Jeton Ismailit³³¹, një pjesë e përgjegjësisë për

327 Ibid.

328 Ibid.

329 Ibid.

330 Ibid.

331 Sipas nenit 19 të Ligjit për Vetëqeverisjen Lokale, Këshilli Kombëtar mund të themelojë institucione dhe kompani për të ushtruar të drejtën e informimit publik në gjuhën e pakicës kombëtare. Ky nen u jep këshillave kombëtare të drejtën për të emëruar një anëtar të Këshillit të Organit Rregullator për Mediat Elektronike. Në nenin 21 të të njëjtit ligj thuhet se Këshilli Kombëtar do të miratojë një strategji për zhvillimin e

situatën në mediat në gjuhën shqipe i takon edhe Këshillit Kombëtar, në komisionet informative të të cilit nuk janë profesionistë të medias.³³² Në anën tjetër, Ragmi Mustafa, kryetar i KKSH-së, thekson se organi nuk ka mjete financiare për të ndihmuar mediat.³³³

Shqiptarët në jug të Serbisë janë të pakënaqur edhe me programin në gjuhën shqipe, i cili transmetohet në një program tjetër të RTS-së një herë në javë dhe në Radio Beograd, sepse nuk përmban asnjë lajm për komunitetin shqiptar. Ragmi Mustafa sugjeron që programi për RTS të përgatitet nga një shtëpi mediatike nga Lugina e Preshevës.³³⁴

Në Preshevë nuk shitet asnjë gazetë ditore apo javore në gjuhën shqipe, pasi nuk ka interes për shtypin. Mediat e shkruara serbe mund të merren vetëm në pjesën e komunës ku jetojnë serbët (afër stacionit hekurudhor).³³⁵

NJOHJA E DIPLOMAVE

Edhe pse në dialog me Prishtinën është arritur marrëveshja për njohjen e diplomave universitare të marra në Kosovë, ajo nuk po zbatohet, në Universitetin e Prishtinës studiojnë rreth 1000 të rinj shqiptarë nga Bujanoci, Presheva dhe Medvegja, të cilët dëshirojnë të qëndrojnë në këto tri komuna. Mosnjohja e diplomave e pengon punësimin e tyre në administratën shtetërore, shërbimin shëndetësor dhe gjyqësor, që është edhe një nga arsytet e largimit

informacionit në gjuhën e pakicës kombëtare, në përputhje me strategjinë në fushën e informimit publik të Serbisë. Këshilli bën propozim për ndarjen e fondeve për projekte, si dhe propozime dhe rekomandime për bordet drejtuese dhe këshillat programore të shërbimeve publike mediatike lidhur me programet në gjuhët e pakicave kombëtare. Këshilli jep mendim edhe për kandidatët për kryeredaktorë të programeve në gjuhën e pakicave në shërbimet e mediave publike.

332 Ibid.

333 Ibid.

334 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

335 Ibid.

të të rinjve shqiptarë drejt vendeve të Europës Perëndimore.³³⁶ Përveç në Universitetin e Prishtinës, shqiptarët nga jugu i Serbisë studiojnë në Shqipëri dhe në Universitetin e Tetovës në Maqedoninë e Veriut. Pa pjesëtarët e tij të rinj e të arsimuar, komuniteti shqiptar kërcënohet me marginalizim dhe zhdukje.

Politikanët shqiptarë fajësojnë autoritetet për shpërfilljen e problemeve dhe mosplotësimin e nevojave arsimore të komunitetit shqiptar. Gjatë protestës së dhjetorit 2010 në Preshevë, studentët shqiptarë kërkuan që Brukseli të ndërmjetësojë mes Beogradit dhe Prishtinës, për të përshpejtuar zgjidhjen e problemit të diplomave. Në protestën e organizuar nga Këshilli për të Drejtat e Njeriut morën pjesë rreth 3000 studentë dhe përfundoi pa asnjë incident.³³⁷

Kryetari i Këshilit për të Drejtat e Njeriut në Preshevë, Belgzim Kamberi, në atë kohë tha se qëllimi i protestës ishte të vihet në dukje problemi i diplomave: “Qeveria po i shkel të drejtat e njeriut në Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë... ne konsiderojnë” thotë Kamberi, “që nuk duhet të mbahemi peng i politikës ndaj Kosovës dhe marrëdhënieve mes Serbisë dhe Kosovës”.³³⁸ Kërkesat e të rinjve shqiptarë u mbështetën nga 37 organizata joqeveritare nga Serbia, të cilat në deklaratën e tyre theksuan se “zgjidhja e problemit të diplomave duhet të jetë prioritet i Qeverisë së Serbisë, pavarësisht negociatave ndërmjet Beogradit dhe Prishtinës, sepse e drejta e arsimit nuk është çështje politike. Është një e drejtë themelore e njeriut dhe

336 Sipas Riza Halimit, “numri i shqiptarëve në tri komunat në jug të Serbisë është pothuajse përgjysmuar që nga viti 2001 dhe shumë fshatra në Zonën e Sigurisë Tokësore përgjatë vijës me Kosovën janë shkretuar plotësisht”. Ai tha se rreth 25,000 deri në 30,000 shqiptarë kishin emigruar nga tre komunat. Halimi vlerëson se papunësia shkon deri në 70 për qind.

337 Gjatë protestës, pjesëmarrësit e saj kaluan pranë tabelave të mëdha ku tregohej “diploma” e ministrit të Vetëqeverisjes Lokale dhe kreut të Trupit Koordinues Milan Marković, dhe ku shkruhej se ai ka përfunduar studimet duke shkelur të drejtat e njeriut në Universitet nga 5 tetori me notën (10).

338 “Albanci traže da im Vlada Srbije prizna diplome” (“Shqiptarët kërkojnë që qeveria serbe t’ua njohë diplomat”), Kurir, 10 dhjetor 2010.

një nga të drejtat e pakicave të garantuara me Kushtetutën e Serbisë dhe standardet ndërkombëtare”³³⁹

Rrethet akademike në Serbi shpesh kundërshtojnë zbatimin e marrëveshjes për njohjen e diplomave. Serbia gjithmonë i ka nënvlerësuar diplomatat e marra në Prishtinë dhe profesorët kosovarë i ka parë si të paafte. Dekani i Fakultetit Juridik të Beogradit, Mirko Vasiljevic, tha se Serbia nuk do të përfitojë nga njohja e diplomave. “Mendimi dhe bindja ime e përgjithshme është se cilësia e punës në Universitetin e Prishtinës është shumë nën nivelin e praktikuar në universitetet në Serbi”, tha ai. Profesorja e Universitetit të Kragujevcit, Mileta Poskurica, e politizon çështjen dhe pretendon se Serbia nuk duhet t’i njohë diplomatat e Universitetit të Prishtinës, duke shpjeguar se “një akt i tillë i kapitullimit do të çonte në lëvizjen e radhës që mund të arrinte në njohjen përfundimtare të Republikës së Kosovës dhe mendoj që shteti nuk duhet t’i hyjë kësaj”.³⁴⁰

Njohja e diplomave ishte gjithashtu pjesë e Marrëveshjes së Uashingtonit (2020), si dhe e nismës për të ashtuquajturin “Mini Shengen”. Këshilli Kombëtar Shqiptar (KSHK) përshëndeti nënshkrimin e marrëveshjes, veçanërisht pjesën për njohjen e diplomave të Kosovës, gjegjësisht pikën 6 të Marrëveshjes, ku thuhet se “të dyja palët do t’i njohin diplomatat dhe certifikatat profesionale”.³⁴¹ Me rastin e marrëveshjes nga Uashingtoni, ministri i Arsimit Mladen Sharčević deklaroi se problemi i diplomave është tejkaluar dhe se kjo do të nënkuptojë nënshkrimin e protokolleve të ndryshme. Megjithatë, siç theksoi ai, “ne nuk do të lejojmë të vihet në dyshim kompetenca jonë për pjesën arsimore që na takon”.³⁴² Bëhet fjalë për Universitetin e

339 OJQ-të kërkojnë njohjen e diplomave, www.jugpress.com..

340 http://www.politika.co.rs/sr/clanak/183907/Najvise-koristi-ce-imati-Albanci-iz-Preseva-i-Bujanovca?_

341 <https://bujanovacke.co.rs/2020/09/04/nsa-srbija-u-vasingtonu-priznala-kosovske-diplome/>.

342 <https://www.vesti.rs/Va%20C5%A1ington/Sarcevic-Priznavanje-diploma-dobra-vest-i-za-Srbe-i-Albance.html>

Prishtinës, i cili u zhvendos në Mitrovicë të Kosovës dhe të cilin Prishtina nuk e njeh.

Kryeministrja Ana Brnabić duke u përgjigjur në pyetje për diplomat në Kuvendin e Serbisë ndër të tjera tha se “sapo Serbia të ketë një bashkëbisedues adekuat në institucionet e përkohshme në Prishtinë, i cili është i gatshëm të flasë seriozisht për këtë, të bëjë kompromise, për të arritur një zgjidhje do të jetë në interes të të rinjve”. Ajo gjithashtu theksoi se “bashkësia e komunave serbe është parakusht për bisedime më të mira”.³⁴³

PROBLEMI I TEKSTEVE SHKOLLORE

Problemi me tekstet shkollore janë shfaqur kur Kosova shpalli pavarësinë dhe Serbia ndaloi importin e teksteve në gjuhën shqipe, kështu që fëmijët në ato zona nuk mund të shkonin në shkollë në gjuhën e tyre amtare. Kjo kryesisht i referohet kurrikulave për gjeografi dhe histori. Milan Marković, një nga ish-ministrat e arsimit, tha në vitin 2011 se shqiptarët ishin të frustruar me të drejtë me tekstet shkollore për shkollat fillore dhe të mesme dhe se sistemi arsimor ishte hallka më e dobët në politikën shtetërore në Bujanoc dhe Preshevë, sepse “fëmijët shqiptarë” për pothuajse 20 vjet mësojnë nga skenarë, tekste të paligjshme që devijojnë nga programi mësimor apo nga shënimet që marrin”.³⁴⁴ Dhe se “është koha që Ministria e Arsimit të marrë një qasje më serioze për zgjidhjen e këtij problemi në përputhje me ligjet e Serbisë dhe praktikën që vlen për pakicat e tjera kombëtare”. Nxënësit e shkollave fillore kanë marrë abetare dhe fletore pune në gjuhën shqipe në vitin 2011, që është në përputhje me ligjin për tekstet shkollore të Republikës së Serbisë. Tekstet shkollore janë importuar nga Shqipëria me miratimin e Ministrisë së Arsimit dhe Shkencës dhe me rekomandimin e Këshillit Kombëtar Shqiptar. Janë shtypur në Serbi me mbështetjen e OSBE-së.

343 <https://www.tvmost.info/post/brnabic-priznavanje-diploma-sa-kim-cekamo-sagovornika-iz-pristinki>

344 https://www.slobodnaevropa.org/a/albanci_trazili_udzbenike_na_maternjem_i_priznavanje_diploma/24327328.html

Ky problem në thelb ka filluar të zgjidhet vetëm kohët e fundit. Nxënësit e shkollave fillore në Bujanoc, Preshevë dhe Medvegjë, të cilët vijojnë mësimin në gjuhën shqipe, pas 20 viteve, vitin shkollor 2020 e kanë filluar me tekstet e reja shkollore. Ragmi Mustafa, kryetar i Këshillit Kombëtar Shqiptar, theksoi se nxënësit (gjithsej 4052) do të mund të mësojnë nga të njëjtat libra me bashkëmoshatarët e tyre nga Tirana, Shkodra dhe Vlora. Përveç Ministrisë së Arsimit të Shqipërisë, prej nga kanë ardhur librat, edhe autoritetet kosovare kanë ndarë rreth 140 mijë euro për tekste shkollore. Tekstet shkollore ofrohen pa pagesë.³⁴⁵

Teksti më i diskutueshëm është ai i historisë, sepse në të, ndër të tjera, lideri i Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, Adem Jashari, cilësohet si një hero që ka luftuar kundër shërbimeve të sigurisë së Serbisë. Më shumë se 100 mijë tekste shkollore të dërguara nga Ministria e Arsimit të Kosovës në Serbi janë ndaluar nga doganat serbe. Shqiptarët në atë kohë kërkuan edhe ndihmë nga kryeministri i atëhershëm Aleksandar Vuçiq, por ai u bë i shurdhër ndaj kësaj kërke.

Pedagogët shqiptarë thonë se “mësimet zhvillohen duke përdorur tekste të miratuara nga ministria dhe të përkthyer në shqip”. Ata mendojnë se problemi nuk është i tanishëm dhe se kërkon një koordinim të plotë ndërmjet autoriteteve arsimore të Serbisë dhe Këshillit Kombëtar Shqiptar, që merret me arsimin, në mënyrë që të harmonizohet përmbajtja e teksteve shkollore, para së gjithash në shkenecat shoqërore. Problemi shfaqet edhe gjatë përkthimit të teksteve shkollore. Domethënë, tekstet shkollore duhet të përkthehen nga shqipja në serbisht, e më pas të përkthehen sërish në shqip. Përkthimi në shqip është shumë i keq dhe shpesh ndodhin gabime absurde.

Pas miratimit të Ligjit për tekstet shkollore në vitin 2018, Ministria e Arsimit vlerëson se është bërë përparim i madh në sigurinë e teksteve në gjuhët e pakicave kombëtare. Të gjitha tekstet dhe kompletet e miratuara të teksteve janë në Katalogun e teksteve në gjuhët e pakicave kombëtare për vitin shkollor 2020/21 dhe janë të

345 <https://bujanovacke.co.rs/2020/09/08/albanski-osnovci-prvi-put-posle-20-godina-imaju-udzbenike/>.

disponueshme në faqen e internetit të Ministrisë.³⁴⁶ Gjithsej 86 tekste shkollore janë në dispozicion të nxënësve që ndjekin mësimin në gjuhën shqipe, 46 prej të cilëve janë në kurrikulën e re. Komisioni ka miratuar 31 tekste për klasat 1–8. Nga ky numër, Komisioni ka shqyrtuar dhe miratuar 24 tekste të reja në gjuhën shqipe të botuara në katalogun e ri për vitin shkollor 2021/22 në gjuhët e pakicave.³⁴⁷

Profesorët në Preshevë theksojnë se shteti nuk po përpaket që nxënësit të mësojnë serbisht, edhe pse ka nevojë që shqiptarët ta dinë këtë gjuhë. Shkollat në Preshevë nuk kanë ditar elektronik dhe tash e dy vjet nuk kanë ditar të shtypur në gjuhën shqipe. Inspektor të Arsimit nuk ka që shtatë vjet, prandaj shumë mësimdhënës punojnë pa licencë.³⁴⁸ E gjithë kjo flet për kushtet në të cilat punojnë mësimdhënësit.

FAKULTETI EKONOMIK NË BUJANOC

Nisur nga fakti se arsimi mund të luajë një rol kyç në parandalimin e konflikteve, menjëherë pas vitit 2000, Komisioneri i Lartë për Pakicat Kombëtare bëri përpjekje të konsiderueshme për përmirësimin e statusit të minoriteteve, përfshirë arsimimin e tyre. Kjo pasi arsimi mund të nxisë një ndjenjë mundësie dhe përkatësie, të përshtatë diversitetin dhe gjuhët dhe të mundësojë më shumë pikëpamje të ndryshme mbi historinë. Këto ishin motivet kryesore të Komisionerit të Lartë për Pakica Kombëtare për të mbështetur hapjen e Fakultetit Ekonomik në Bujanoc.

Fakulteti Ekonomik në Suboticë hapi një degë në Bujanoc në vitin 2011, ndërsa në objektin e ri u vendos në vitin 2015, kur në hapje mori pjesë edhe kryeministri i atëhershëm Aleksandar Vuçiq. Ky projekt u mbështet nga BE-ja, Zvicra dhe Misioni i OSBE-së. Ndërtimi i objektit të fakultetit ka kushtuar afër një milion euro, nga të cilat

346 <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/06/KATALOG-UD%C5%BDBENIKA-NA-JEZICIMA-NACIONALNIH-MANJINA-2020-21.pdf>.

347 <http://www.mpn.gov.rs/novi-udzbenici-na-albanskom-jeziku/>.

348 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

Bashkimi Evropian ka ndarë 615 mijë euro, qeveria zvicerane 185 mijë euro, ndërsa qeveria e Republikës së Serbisë ka dhënë gjithsej 208 mijë euro për pjesëmarrjen dhe pajisjen e objektit. Ky projekt u mbështet nga Komisioneri i Lartë për Pakicat Kombëtare (KLPK). Dega në Bujanoc është institucioni i parë vërtetë shumëgjuhësor dhe multietnik i arsimit të lartë në jug të Serbisë. Studentët e parë u diplomuan në nëntor të vitit 2015.

Mësimi mbahet në gjuhën serbe dhe shqipe, sipërfaqja e objektit është 2350 metra dhe përfshin amfiteatër, klasë moderne, dhoma për parlamentin studentor, bibliotekë, sallë leximi dhe internet kafe. Profesorët në Fakultetin Ekonomik mbajnë leksione në gjuhën serbe, ndërsa profesorët nga Universiteti i Tetovës në Maqedoninë veriore japin mësim në gjuhën shqipe.

Iniciativa për hapjen e Degës së Albanologjisë në Bujanoc është iniciuar nga kryetari i Këshillit Kombëtar Ragmi Mustafa, i cili iu drejtua rektoratit pas konsultimeve me udhëheqësen e Degës së Albanologjisë në Fakultetin Filologjik në Beograd, profesoreshën Naile Imami dhe kanë ardhë, sipas Mustafës, deri tek përfundimi i përbas-hkët që kjo do të ishte “më se e dëshirueshme”. Kërkesa arsyetohet me faktin se të rinjtë shqiptarë nga tri komunat nga jugu i Serbisë do të dëshironin të studionin albanologjinë, por që për arsye të shumta nuk duan ta bëjnë këtë në Beograd, para së gjithash për shkak të largësisë.

Megjithatë, Fakulteti Ekonomik nuk i përmbushi pritshmëritë e të rinjve shqiptarë. Gjithnjë e më pak janë ata që studiojnë atje. Edhe mësimi në gjuhën shqipe ka pësuar rënie. Përveç kësaj, punësimi i shqiptarëve edhe me atë diplomë është problematik.³⁴⁹ Në dhjetë vitet e ekzistencës së tij, Fakulteti nuk ka marrë asnjë asistent nga jugu i Serbisë. Mësimi në gjuhën shqipe mbulon më pak se 30 për qind të përmbajtjes.³⁵⁰

349 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

350 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

KULTURA

Aktivitetet kulturore përfshijnë mbrojtjen e të mirave kulturore, zhvillimin e aktiviteteve dhe institucioneve kulturore (bibliotekat, qendrat kulturore, teatrot, kinematë, etj.), festivaleve, krijimtarisë letrare, përdorimin e teknologjive të reja. Korniza ligjore për këtë fushë është Kushtetuta e Republikës së Serbisë, neni 79, ku thuhet se “pjesëtarët e pakicave kombëtare kanë të drejtë të shprehin, ruajnë, promovojnë, zhvillojnë dhe shprehin publikisht tiparet kombëtare, etnike, kulturore dhe fetare”.

Konventa Kuadër e Këshillit të Europës për Mbrojtjen e Pakicave Kombëtare (neni 5, paragrafi 1) “detyron shtetet të përmirësojnë kushtet e nevojshme për personat që u përkasin pakicave kombëtare për të ruajtur dhe zhvilluar kulturën e tyre dhe për të ruajtur elementë të rëndësishëm të identitetit të tyre dhe trashëgimisë kulturore”.

Këshilli Kombëtar është një institucion që ka për mandat këtë fushë, i cili përcaktohet në planin e tij strategjik të punës. Megjithatë, kryetari i Këshillit Kombëtar, Ragmi Mustafa, thotë se institucioni nuk ka asnjë ndikim në zgjedhjen e drejtorëve të institucioneve kulturore në Serbinë jugore.³⁵¹

Bashkëbiseduesit e Komitetit të Helsinkit theksuan se kapacitetet ekzistuese janë të vjetruara (teknike dhe programore) dhe nuk i plotësojnë nevojat moderne të popullatës, veçanërisht të të rinjve. Ka shumë pak ngjarje kulturore për shkak të burimeve të kufizuara financiare. Mjetet e ndara nga ministria kompetente janë simbolike.³⁵²

Ndër manifestimet më domethënëse janë “Vera Kulturore në Bujanoc”, “Festivali i Komedisë Shqiptare”, “Kolonja e Pikturës në Pre-shevë”, si dhe aktivitetet e Qendrës për Avancimin e Rinisë.

Institucionet më të rëndësishme kulturore në këtë rajon janë Shtëpia e Kulturës “Vuk Karaxhiq” në Bujanoc, Biblioteka në Bujanoc (ka rreth 10.000 libra në gjuhën shqipe), Shtëpia e Kulturës në

351 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

352 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

Preshevë, Biblioteka “Ibrahim Kelmendi” në Preshevë dhe Biblioteka në Medvegjë (nga 40.000 libra, 3000 janë në gjuhën shqipe).

Çështja e së drejtës për të shprehur identitetin kombëtar më së shpeshti përmendet në lidhje me vendosjen e flamurit shqiptar. “Gjithçka është në rregull derisa të deklarohesh si shqiptar”, thotë një nga bashkëbiseduesit e KH.

KOMUNIKIMI MES TË RINJVE SERBË DHE SHQIPTARË

Të rinjtë shqiptarë marrin pjesë në projekte multietnike, por pas përfundimit të projekteve komunikimi është kryesisht privat dhe larg syrit të publikut. Ata kanë komunikim më të mirë me Beogradin dhe qytetet e tjera sesa me serbët vendas. OJQ *Gradanske inicijative* (*Inicijativat Qytetare*) nga Beogradi kanë zbatuar projekte prej vitesh që synojnë ngritjen e kapaciteteve të OJQ-ve lokale (në radhë të parë shkrimin e projekteve) dhe integrimin e të rinjve. Një kohë kanë pasur edhe zyrë të përhershme në Bujanoc (deri në vitin 2016). Të rinjtë janë mbledhur rreth disa OJQ-ve lokale, por pa mundësi për veprim të vazhdueshëm për shkak të fondeve të vogla.³⁵³ Në Preshevë, komuna ka edhe Zyrën për Rini, aktivitetet e së cilës kanë të bëjnë me arsimin, kulturën dhe artin. Megjithatë, të rinjtë nuk shohin perspektivë për mbijetesën e tyre, para së gjithash për shkak të diskriminimit, mosnjohjes së diplomave, kushteve ekonomike dhe standardeve të dobëta të jetesës.³⁵⁴

Të rinjtë aktivë shqiptarë nuk kanë bashkëpunuar me organizata serbe në nivel lokal, por marrin pjesë në projekte nga Nishi dhe qytete të tjera. Fatkeqësisht, siç theksojnë ata, këtyre projekteve multietnike u mungon qëndrueshmëria. Të rinjtë shqiptarë dhe serbë nuk rrinë

353 Përtej, Tërnovc i Madh Çag, Qendra për Avancimin e Rinisë dhe Grave Bujanoc, Alvet, The Future, Livrit, BeActiv... këto organizata organizojnë aktivitete kulturore, asistencë për shtresat vulnerabël, kurse të gjuhës serbe dhe shqipe...

354 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

nëpër kafene, sepse secili ka të vetin. Shqiptarët janë më të hapur për të kaluar “vijën etnike”, gjë që disa prej tyre edhe e bëjnë.³⁵⁵

Shkollat janë dygjuhëshe (nën një çati, por për shkak të incidenteve kanë orare të ndryshme, kështu që nuk takohen, por nuk ka më as incidente). Një numër i vogël i tyre studiojnë në Novi Sad me bursa nga Trupi Koordinues.

“PASIVIZIMI” I SHQIPTARËVE ME PUNË JASHTË VENDIT

Një nga problemet serioze që shqiptarët kanë vënë në dukje prej vitesh dhe për të cilin raportohet edhe nga organizatat ndërkombëtare, është pasivizimi masiv dhe selektiv i lejeqëndrimet (praktikisht, anulimi i adresave). Më shumë se katër mijë shqiptarëve në Medvegjë³⁵⁶ janë pasivizuar dhe pasivizimi në atë komunë bëri që numri i shqiptarëve të zvogëlohej në 400 deri në 500 persona. Kohëve të fundit është intensifikuar pasivizimi në Bujanoc (rreth një mijë kanë mbetur pa adresë³⁵⁷) dhe në Preshevë. Kjo jo vetëm që pezullon të drejtat qytetare të shqiptarëve, por është një masë shumë specifike e spastrimit etnik administrativ.

Një nga shpjegimet e pasivizimit që theksojnë autoritetet është se këta shqiptarë nuk kanë kushte të mira jetese, që kjo është një lloj marrje e kompetencave të Qendrës për Punë Sociale. Dhe, në disa raste, kjo është absurde, sepse KH ka biseduar edhe me familje që jo vetëm kanë kushtet, por janë edhe të gatshme të investojnë në këtë fushë. Gjithashtu, kontrollet e ngjashme për kushtet e jetesës nuk kryhen tek joshqiptarët. Procedura e ndryshimit të emrit të rrugëve

355 Ibid.

356 Shqiprim Arifi, ish-kryetar i komunës së Preshevës, thekson se “që nga viti 2011 në Medvegjë janë anuluar 4700 adresa banimi, që është një numër shumë i madh, dhe se tani, siç pohon ai, llogaritet se janë vetëm 600 shqiptarë. edhe pse nuk ka statistika zyrtare. (<https://www.blic.rs/vesti/politika/osmani-optuzila-srbiju-za-etnicko-ciscenje-albanaca-u-medvedu-bujanovcu-i-presevu/rre3r9j>)

357 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

përdoret edhe për pasivizim. Disa qytetarë kanë kërkuar shpjegim nga Enti Gjeodezik Republikan, si dhe që të dorëzohet vendimi për riemërtimin e rrugëve, pasi një gjë të tillë vetëqeverisja lokale nuk e ka. Mirëpo qytetarët e prekur i shmangen ankesave, pasi kanë frikë se do t'i nënshtrohen hakmarrjes dhe kështu dëmi do të jetë edhe më i madh.³⁵⁸

Ish-kryetari i Komunës së Preshevës, Shqiprim Arifi, thotë se adresat e shqiptarëve janë fshirë sistematikisht që nga viti 2011 dhe se ky proces është në vazhdim e sipër. “Në Medvegjë është arritur pika kritike, sepse kemi shumë pak shqiptarë adresat e të cilëve janë të regjistruara në atë komunë. Nëse krahasohen të dhënat statistikore për popullsinë që jeton në komunat në Luginën e Preshevës dhe rrethinën e saj, shihet se kemi numër më të madh të adresave të pasivizuara se në të gjitha fshatrat dhe qytetet e tjera në tërë Serbinë. Kjo tregon se kjo zonë është në shënjestër të Ministrisë së Punëve të Brendshme dhe se politika e fshirjes së adresave është e drejtuar kundër popullatës, e cila nuk qëndron në shtëpitë e saj gjatë javës sepse punon në Kosovë”.³⁵⁹ Arifi thekson se për këtë problem dinë të gjithë – edhe Qeveria edhe Bashkësia Ndërkombëtare edhe Qeveria e Kosovës edhe BE-ja – sepse këtë problem ua kanë paraqitur të gjithëve, por, siç thekson ai, “duhet gjetur një zgjidhje”. dhe pret që ky problem të jetë në tryezën e bisedimeve”.³⁶⁰

Dr. Flora Ferati Sachsenmaier, hulumtuese në Institutin Mak Planck për Studimin e Diversitetit Fetar dhe Etnik, tha se “ky largim është sistematik, i motivuar politikisht dhe është arritur përmes keqpërdorimit të Ligjit për Lejeqëndrimin e Qytetarëve, të cilin Serbia e ka miratuar në vitin 2011”. E njohur edhe si “pasivizimi i adresave të banimit”, kjo masë diskriminuese zbatohet proporcionalisht ndaj

358 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

359 <https://www.slobodnaevropa.org/a/%C5%A1%C4%87iprim-arifi-politika-brisanja-prebivali%C5%A1ta-albancima-u-srbiji-moralni-zlo%C4%8Din/31069346.html>.

360 Ibid.

pakicës shqiptare në Serbi, veçanërisht në tri komunat ku shqiptarët janë dukshëm më shumë se serbët etnikë”.³⁶¹

Sipas Ligjit për Lejeqëndrimin e Qytetarëve në Serbi, neni 18 ofron bazën ligjore për Ministrinë e Brendshme të Serbisë për të kontrolluar nëse një qytetar jeton në adresën e shënuar zyrtarisht të vendbanimit. Ligji është disi i paqartë në lidhje me justifikimin e kontrollit të vendbanimit të përhershëm, por pasojat janë të qarta nëse qytetari nuk provon se jeton në adresën e regjistruar. Vizitat e punonjësve të policisë për verifikimin e adresave të banimit zakonisht janë të paparalajmëruara dhe nëse gjatë vizitave të tilla konstatojnë se qytetari nuk jeton më aty, automatikisht e “pasivizojnë” atë adresë. Ka raste pasivimi, pa asnjë kontroll në terren, por kjo trajtohet në mënyrë arbitrare. Kështu, është e mundur që të pasivizohen banesat e qytetarëve që jetojnë në adresat e dhëna.³⁶²

Kur adresa e përhershme e banimit “pasivohet” dhe hiqet nga libri amzë në Serbi, ai person praktikisht ka pushuar së ekzistuari. Ai nuk mund të rinovojë kartën e identitetit ose pasaportën e skaduar, të regjistrojë një makinë, të ketë akses në shërbime mjekësore ose asistencë sociale, të blejë ose shesë pronë ose të votojë në zgjedhjet lokale ose të përgjithshme. Fshati Tupallë, për shembull, është zona më e madhe elektorale në komunën e Medvegjës. Në vitin 2015 aty kishte 1086 votues, ndërsa në zgjedhjet e 2019 ky numër u zvogëlua në 307.³⁶³

Pasi “pasivizohet” adresa e përhershme dhe të dhënat futen në librin amzë, qytetarët e “pasivizuar” konsiderohen që nuk jetojnë më në Serbi. Më pas libri amzë ia përcjell këtë informacion Komisionit Zgjedhor të Republikës së Serbisë, institucionit përgjegjës për gjenerimin e listave zgjedhore, i cili përfundimisht fshin të gjithë “shqiptarët e pasivizuar” nga listat zgjedhore. Ky hap përfundon procesin e transformimit të shtetasve shqiptarë vendas në shtetas të huaj.

361 <https://exit.al/en/2020/05/10/serbia-is-depopulating-albanians-in-the-presevo-valley-at-alarming-levels/>

362 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

363 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

Ministria e Brendshme nuk jep vendim me shkrim se shqiptarëve u është çaktivizuar adresa. Në shumicën e rasteve, informacioni jepet gojarisht, ose vendoset në një tabelë, gjë që e bën praktikisht të pamundur për shqiptarët fillimin e procedimeve ligjore. Afati i ankimit është 8 ditë. Shumica mësojnë pa paralajmërim se janë të “pasivizuar”, zakonisht kur kanë nevojë për kujdes mjekësor, kur rinovojnë kartën e identitetit apo pasaportën, apo kur paguajnë taksën e pronës. Qytetarët e “pasivizuar” kanë mundësi të ankohen në Drejtorinë e Policisë – Administrata për Çështje Administrative në Beograd. Ndodh, megjithatë, që Drejtoria i përgjigjet pozitivisht ankesës, por policia vendore shmang zbatimin e vendimit për regjistrimin e vendbanimit. (Bashkëbiseduesit e KH në Medvegje).³⁶⁴

Bashkëbiseduesit e KH pohojnë gjithashtu se qytetarët e “pasivuar” kanë probleme me Interpolin. Përkatësisht, Ministria e Punëve të Brendshme të Serbisë i dërgon Interpolit informacione për dokumente të pavlefshme, gjë që i pengon qytetarët të vijnë në Serbi, por Interpoli i deporton në Kosovë. Problemi është se shqiptarët, adresa e të cilëve është pasivuar, nuk janë informuar për këtë dhe zakonisht vetëm në kufi e marrin vesh se dokumentet e tyre janë të pavlefshme.

Rrëfimi i një shqiptari nga Medvegja që ka regjistruar (AFEDS)³⁶⁵ është tipik për shumë raste:

Kam filluar të rinovoj shtëpinë time këtë vit. Më kanë hequr rrymën 10 vjet më parë dhe nuk po vijnë ta instalojnë më. Kur shkoj të ankojem, më duhet të merrem me të gjithë procesin e “pasivizimit”. Meqenëse nuk kam më dokumente të vlefshme dhe një adresë të përhershme aktive, nuk mund të bëj asgjë për këtë. Jemi nën presion të vazhdueshëm.

Gruaja ime është shqiptare nga Kosova dhe të trija vajzat e mia kanë lindur në Prishtinë. Unë punoj atje në ditë të caktuara të javës, sepse nuk mund të

364 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

365 Forumi Shqiptar për Zhvillim Ekonomik në Serbi (AFEDS). Anketa me Shqiptarët e Pasivizuar në Serbi: Rasti i Medvegjës 2020–2021.

gjeja punë në Serbi. Megjithatë, asnjëherë nuk kam arritur të marr ndonjë dokument për gruan time shqiptare nga Kosova dhe tri vajzat e mia. Si pasojë e pasivizimit jam detyruar të gjej një vendbanim tjetër në Kosovë (më saktë në Fushë Kosovë). Ai po ashtu thekson se nuk ka asnjë institucion ku mund të bëhet ankesë. Asnjë nuk merr parasysh ankesat shqiptare. I gjithë aparati shtetëror po punon së bashku për të larguar shqiptarët e fundit të mbetur në Serbi, nga zona ku kanë jetuar me shekuj. Familja ime vjen që nga stërgjyshi është nga Medvegja dhe sot nuk jam i sigurt nëse vajzat e mia do të mund të kërkojnë pronën time në Medvegjë.

Edhe një dëshmi tjetër është indikative: Kam pasur takim me mjekun tim në klinikën kryesore në Medvegjë. Më duhej të bëja një analizë gjaku atë ditë, që do të thotë se kam caktuar një takim paraprakisht. Më vonë, kur u ktheva në shtëpi, fqinji im më njoftoi se teksa isha për vizitë te mjeku, erdhi policia dhe u interesua për mua. Dua të theksoj se në atë kohë kisha ende letërnjoftim dhe pasaportë të vlefshme. Pasi më pasivizuan, autoritetet shtetërore serbe më fshinë nga lista zgjedhore. Pra, ma hoqën të drejtën bazë politike, të drejtën e votës. Ndërkohë, pasaporta më skadoi dhe autoritetet nuk pranuan të më lëshonin një të re. Ata refuzuan të më lëshonin një dokument udhëtimi në këtë moshë. Unë jam 75 vjeç dhe me shëndet të dobët. Kam frikë se nëse nuk mund të rinovoj letërnjoftimin; nëse kjo ndodh, nuk do të mund të marr pension në të ardhmen. Pa letërnjoftim të vlefshëm, nuk mund të merrni pension në institucionet përkatëse në Serbi.³⁶⁶

Dëshmia e tretë:

*E mora vesh se isha i pasivizuar kur personalisht shko-
va në Zyrën e MPB-së së Serbisë në Medvegjë për të
rinovuar pasaportën. Më thanë “adresa jote është
pasive”, por nuk pranuan të më jepnin asnjë dekla-
ratë me shkrim, megjithëse unë insistova. Nga (kkk
2019 deri në kkk 2019), periudha kur e dija me siguri
që isha i pasivizuar, kam paraqitur kërkesë për riak-
tivizimin e adresës sime të përhershme. Shefi i polici-
së Sasha Jakshiq këmbënguli se kishte vetëm një rrugë:
në vend që të paraqes një ankesë, ai tha që unë duhet
të plotësoj një formular dhe të paguaj një taksë të cak-
tuar dhe ata do të ma kthejnë adresën pas zgjedhje-
ve lokale. Po të njëjtën gjë më tha edhe polici i qarkut
Danilo Doderoviq. Më vonë ai foli me kolegun e tij Sas-
ha Jakshiq dhe meqë të dy më njihnin mirë persona-
lisht dhe profesionalisht, donin vetëm të tregonin vull-
net të mirë ose të gjenin një mënyrë për t’u larguar nga
zyra e tyre. Nuk dola nga zyra e tyre derisa mora një
përgjigje. Pikërisht atëherë nisa procedurat ligjore. Në
kuadër të ankesës sime kam dorëzuar kërkesë për riak-
tivizimin e adresës, dëshminë e trashëgimisë në emrin
e babait tim, vërtetimin e pagesës së rregullt të energji-
së elektrike, vërtetimin e vendbanimit në Zvicër dhe
se më kanë lëshuar dy herë pasaportën në ambasadën
e Serbisë në Bernë-Zvicër. Ministria e Punëve të Bren-
dshme të Serbisë më ka kërkuar që të qëndroj 4 javë
në shtëpi, gjoja për të kontrolluar nëse vërtet jetoj në
atë adresë. E bëra këtë nga korriku deri në gusht 2019
(izolimi që shkaktoj shpenzime financiare, profesiona-
le dhe familjare), vetëm që të mund të ktheja adresën
time të përhershme. Unë kam një kartë identiteti të*

*vlefshme që skadon në 2025, por nuk kam më pasaportë për shkak të pasivizimit.*³⁶⁷

Dëshmia e katërt:

*Shkova për të rinovuar pasaportën në Medvegje dhe një oficer që punonte në komisariatin lokal më tha se adresa ime ishte e pasivizuar. Nuk mund të bëja asgjë sepse nuk më thanë se çfarë të bëja për të aktivizuar adresën time. Pasivizimi i adresës paraqet mbi të gjitha diskriminim selektiv dhe kolektiv të minoritetit shqiptar në Serbi. Në këtë kontekst, kjo cenon të drejtat dhe liritë tona themelore, si e drejta për të patur qasje dhe marrë shërbime publike, barazia me popullsinë shumicë, e drejta për të ruajtur identitetin dhe për të mbajtur lidhje me trashëgiminë kulturore dhe shpirtërore, e drejta për të patur qasje dhe përdorur pronën, etj. Në të njëjtën kohë, pasivizimi i një adrese të përhershme më heq lirinë e lëvizjes në vendin ku kam lindur dhe jam rritur dhe ku sot janë varret e të parëve të mi. Përveç kësaj, pasivizimi më hoqi të drejtën e votës dhe bashkë me të edhe të drejtën për të zgjedhur përfaqësuesit e mi politikë në nivel lokal dhe parlamentar/shtetëror. Si rezultat, askush nuk mund të përfaqësojë interesat e mia si anëtar i pakicës vendase në kuvendet komunale dhe parlamentare.*³⁶⁸

Dëshmitë e tilla janë të shumta dhe tregojnë për diskriminim sistematik ndaj shqiptarëve për të reduktuar numrin e tyre në Serbinë jugore. Kjo formë e diskriminimit ndaj shqiptarëve në Medvegje ka çuar në një krizë të thellë në komunitetin shqiptar: të gjitha këto rrisin ndjenjën e pasigurisë personale. Një nga pasojat e pasivizimit mund të jetë humbja e së drejtës për dygjuhësi në komunë, nëse numri i shqiptarëve që jetojnë në të bie nën 15 për qind. Pasivizimi

³⁶⁷ Ibid.

³⁶⁸ Ibid.

është intensifikuar që nga viti 2016, kur u imponua tema e ndarjes së Kosovës, pra shkëmbimit të territoreve.³⁶⁹

Indikative është sjellja e policisë, e cila, sipas qytetarëve të Medvegjës, me urdhër të Ministrisë së Punëve të Brendshme (MPB) të Serbisë, gjithnjë e më shumë dërgon thirrje për biseda informative me qytetarë të nacionalitetit shqiptar. Në këtë mënyrë Ministria e Brendshme kontrollon lejeqëndrimin e atyre që punojnë përkohësisht jashtë vendit. Sipas informacionit të përcjellë tek KH, rreth 1000 qytetarë janë ftuar për intervistim dhe të gjithë janë urdhëruar të regjistrojnë adresën brenda tetë ditëve.³⁷⁰ Këto veprime të MPB-së ndodhin në prag të zgjedhjeve, çka ngre dyshime për manipulime të mundshme të listave zgjedhore. Shqiptarët ankohen gjithashtu se Ministria e Brendshme, në bazë të një vlerësimi subjektiv, përcakton nëse pala ka ndërmend të jetojë në një adresë të caktuar.

Shqiptarët që punojnë në Medvegjë nuk duan të thonë se adresat e tyre janë pasvizuar, sepse kanë frikë se do të humbasin punën.

Gjatë zgjedhjeve të mëparshme, shumë shqiptarëve iu ndalua hyrja në vend dhe kështu iu mohua e drejta e votës. Më 23 korrik 2015, Ramadan Jakupi, banor i Medvegjës me kombësi shqiptare, ka shkuar në stacionin policor vendor për të marrë një letërnjoftim të ri. Më pas mësoi se, sipas të dhënave të policisë, në fakt nuk jeton në adresën ku ka kaluar pjesën më të madhe të jetës dhe ku jeton edhe sot.³⁷¹

Sipas dëshmisë së vetë Jakupit, oficerët e stacionit policor të Medvegjës i kanë thënë se nga këqyrja e evidencave qendrore të atij stacioni policor është konstatuar se adresa në letërnjoftim të vjetër gjoja ishte fiktive, për këtë i është hequr lejeqëndrimi dhe nuk i është dhënë letërnjoftimi i ri. Në pyetjen se si ka mundur t'i privohet vendbanimi në adresën ku ka jetuar gjithë jetën dhe nga e cila nuk është shpërngulur asnjëherë, qoftë edhe përkohësisht, policët nga

369 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

370 Nga biseda e Komitetit të Helsinkit.

371 <http://www.e-novine.com/srbija/vesti/124612-Nastavak-terora-odmetnutih-dravnih-struktura.html>.

Medvegja janë përgjigjur se ka mundësi të ketë qenë gabim, por që barrën e vërtetimit të atij gabimi e ka megjithatë ai si i dëmtuar.³⁷²

Zeqir Sinani (78) nga fshati Tupallë i komunës së Medvegjës është vetëvrarë pasi me arbitraritetin e policisë vendore i është hequr shtetësia serbe në mënyrë të paligjshme, e me këtë edhe e drejta e pensionit që ka fituar në Serbi. Përmes aktit të tij dëshpërues, Sinani edhe një herë ka tërhequr vëmendjen për problemin e qytetarëve shqiptarë të fshirë të Medvegjës, të cilëve iu është hequr lejeqëndrimi dhe shtetësia pasi forcat e sigurisë së regjimit të Millosheviqit i dëbuan nga ajo zonë në verën e vitit 1999.³⁷³

Lejeqëndrimi dhe shtetësia Sinanit iu hoqën gjatë trajtimit të tij të fundit afatshkurtër në spital në Prishtinë, ku djemtë e tij, të cilët gjithashtu u larguan nga Medvegja për shkak të terrorit të forcave të sigurisë së Millosheviqit pas përfundimit të luftës së vitit 1999 dhe tërheqjes së policisë ushtarake nga Kosova, u vendosën.

Duke pasur parasysh se heqja e shtetësisë ka sjellë pezullimin e së drejtës për pension të realizuar në Serbi, Sinani gjeti alternativën e vetme duke privuar veten nga jeta.³⁷⁴

Regjimi ka bërë gjithçka për t'u siguruar që Partia Progresive Serbe (SNS) të merr fitore bindëse në zgjedhjet lokale në 2019 në Medvegje. Kështu, Nebojsha Stefanoviq, asokohe ministër i Punëve të Brendshme, pas shpalljes së rezultateve të zgjedhjeve, tha: "Doli që Medvegja është komunë serbe, se është në Serbi dhe se interesat kombëtare serbe janë të mbrojtura".³⁷⁵ Rëndësia që iu dha zgjedhjeve lokale në Medvegje shihet edhe nga fakti se presidenti Vuçiq mori pjesë personalisht në tubimin parazgjedhor kur tha: "Kjo ishte dhe do të jetë Serbi" dhe paralajmëroi se do të investonte shumë para në infrastrukturë, ndërtim të ujësjellës-kanalizimeve, si dhe të rrugëve

372 Ibid.

373 <http://www.e-novine.com/srbija/vesti/122628-smrt-zbog-oduzetog-dravljanstva.html>.

374 Ibid.

375 <https://www.kurir.rs/vesti/srbija/1930779/lokalni-izbori-sns-ubedljiv-u-medvedi>.

lokale.³⁷⁶ Bashkëbiseduesit e KH-së thonë gjithashtu se presidenti i Serbisë nuk është i interesuar për shqiptarët në Medvegje dhe se i përmend vetëm shqiptarët në Bujanoc.

Lëvizja për Zhvillimin e Medvegjes ka kërkuar anulimin e zgjedhjeve, sepse qytetarët dëshmojnë se kanë qarkulluar xhipa të zinj dhe vetura pa targa, gjë që e ka konfirmuar edhe deputeti Dragan Shormaz, i cili tha se këta ishin zyrtarë të SNS-së që punojnë si maki-neri dhe prandaj “bluajnë opozitën”.³⁷⁷

Vjosa Osmani, presidentja aktuale e Kosovës, në vitin 2020 ka thënë se “zvogëlimi sistematik i popullsisë shqiptare në Medvegje nuk është i rastësishëm” dhe se për shkak të mohimit të të drejtave themelore të njeriut për gjuhë, arsimim, të drejtë për punë dhe pre-sionin e vazhdueshëm nga regjimit serb, e pa të drejta për ankimim”, shqiptarët kanë të detyruar të kërkojnë kushte më të mira jetese për familjet e tyre.³⁷⁸

Kryetari i Këshillit Kombëtar Shqiptar (KSHK) Ragmi Musta-fa, pas takimit me ministrin e Brendshëm të Kosovës, Xhelal Sveçla, tha se Kosova duhet të marrë përgjegjësi dhe kujdes institucional për shqiptarët në Luginën e Preshevës.³⁷⁹

Deputeti i Kuvendit Popullor nga Bujanoci, Nenad Mitrovic, përgjegjësinë për pasivizimin e banesave në Bujanoc, Preshevë dhe Medvegje ua kalon shqiptarëve, sepse ata nuk kanë dashur të marrin pjesë në regjistrimin e rregullt të vitit 2011.³⁸⁰ Ai tha se ekspertët ndërkombëtarë vlerësojnë se në Bujanoc jetojnë 38.300, në Preshevë

376 <https://www.srbijadanas.com/vesti/info/uzivo-video-vucic-stigao-u-leskovac-na-stadionu-ga-sacekao-ogroman-transparent-2019-09-03>.

377 <https://www.juznevesti.com/Politika/Konacni-rezultati-u-Medvedji-Koalicija-oko-SNS-moze-sama-da-formira-vlast.sr.html>.

378 <https://www.blic.rs/vesti/politika/osmani-optuzila-srbiju-za-etnicko-ciscenje-albanaca-u-medvedi-bujanovcu-i-presevu/rre3r9j>.

379 <https://bujanovacke.co.rs/2021/04/08/mustafa-kosovo-treba-da-brine-o-nama/>

380 <https://bujanovacke.co.rs/2021/03/31/mitrovic-u-skupstini-albanci-bojkotovali-popis-a-sada-se-zale-na-pasivizaciju-adresa/>

28.000 dhe në Medvegjë 7.800 banorë. “Në të njëjtën kohë në komunën e Bujanocit kemi të regjistruar 43,000, në Preshevë 41,000 votues në listat zgjedhore”.³⁸¹

Pala serbe përmes mediave lokale pretendon se shqiptarët me vite të tëra po përpiqen të fitojnë pronësinë e tokës në Serbinë jugore, në mënyrë që të zbatojnë më lehtë ideologjitë e tyre “shfarosëse” dhe të kenë primatin ndaj popullatës serbe në rajon. Theksohet se popullata serbe është e prekur nga emigrantët shqiptarë, të cilët po përpiqen t’i kthejnë ato vende në “mahala” dhe qendra të tyre përmes të cilave do të përhapin idenë e “Shqipërisë së Madhe”.³⁸²

Këshilltari i opozitës në parlamentin e Leskocit, Nenad Zdravković, shprehu frikën e tij se shqiptarët do të fillojnë shpejt të blejnë prona dhe të ndërtojnë shtëpi në Huruglicë, një fshat në territorin e Leskocit afër kufirit me Kosovën: “Do të na ndërtojnë shtëpi në kufi në Huruglicë...! Dhe për këtë arsye buxheti i Leskocit duhet të mendojë gjithmonë sistematikisht për këtë çështje, sepse jemi në një problem serioz”.³⁸³ Goran Cvetanović, nga ana tjetër, thekson se shqiptarët nga Kosova tashmë po marrin parcela në kufirin mes Medvegjës dhe Lebanës, për të ndërtuar xhami mbi to.³⁸⁴ Deklaratat e tilla të politikanëve serbë, të cilat përhapin frikë për gjoja blerjen e tokave nga shqiptarët, ndikojnë në krijimin e armiqësisë ndaj komunitetit shqiptar në Serbi.

VEPRIMTARIA E SË DJATHTËS SERBE (SRPSKA DESNICA)

E djathhta serbe, partia e Misha Vaciqit, befas u aktivizua në jug të Serbisë pas caktimit të zgjedhjeve lokale në Medvegjë (2019). Ajo u fut në pushtet në disa komuna në jug të Serbisë, si në

381 Ibid.

382 <https://www.srbijadanas.com/vesti/info/jug-srbije-na-vecitom-udaru-albanaca-vijore-se-zastave-grad-dzamiya-i-sve-pred-vratima-srpskog-2020-08-28>.

383 <https://jugmedia.rs/o-kosovu-i-u-leskovackoj-skupstini-mi-smo-sledec-i-albanci-vec-kupuju-parcele-u-lebanu-da-grade-dzamiye/>

384 Ibid.

Medvegjë, Vranjë dhe Banjë të Nishit, dhe përveç Bujanocit, kjo parti formoi komitete edhe në komunat e Lebanës, Bojnikut, Svrligut dhe komunat brenda Nishit, Pantelej, Mediana dhe Kryqi i Kuq.

Për më shumë se dhjetë vjet, emri i Misha Vaciqit është lidhur me organizata të ndryshme ekstremiste, aktivitetet e të cilave kufizohen me fashizmin. Që nga kthimi në Serbi nga Gjermania “për arsye patriotike” në vitin 2004, Vaciq shpesh ka hasur në probleme me ligjin, për të cilat edhe është dënuar.³⁸⁵

Retorika e Misha Vaciqit, liderit të së djathtës serbe, në fushatën zgjedhore kishte për qëllim frikësimin e shqiptarëve në këtë rajon. Vaciq sjell trazira tek qytetarët e Serbisë jugore, siç thekson Shaip Kamberi, dhe ka frikë nga mundësia që pas këtij esktrimisti të djathtë qëndron shteti.³⁸⁶ Vaciq kërcënoi se do t'i dëbonte serbët vendas në pushtet në Bujanoc, e ka shpallur veten “ilaç për tradhtarët” në Svrilig dhe ka folur në Shabac për ngulfatjen e kundërshtarëve politikë.³⁸⁷ Ai i ka quajtur antiserbe mediat që e kanë transmetuar deklaratën e Kamberit, i ka cilësuar disa qytetarë serbë si antishovinistë dhe ka thënë që Kamberin e mbështesin disa shqiptarë që kanë veshur uniformat e OÇPMB-së “terroriste”. Ka patur edhe një cilësim për Kamberin – se është shovinist shqiptar i rangut më të ulët. Ai shtoi se manipulimeve të tyre mund t'i besojë vetëm një mercenar politik mendjengushtë serb, ndërsa të djathtën serbe do ta kenë armiq të përjetshëm. Dhe kur të fitojmë një pjesë të pushtetit, siç tha, do të

385 Në vitin 2013, Vaciq u dënua me një vit burgim me kusht për tri vepra penale: përhapja e diskriminimit ndaj popullatës LGBT, armëmbajtje pa leje dhe pengimi i një zyrtari në kryerjen e detyrave zyrtare. Ndonëse nuk i ka skaduar dënimi me kusht, qeveria serbe i ka ofruar punë në Zyrën për Kosovë e Metohi. Publiku mësoi për këtë informacion gjatë vitit 2017, kur Misha krenar ishte në mesin e pasagjerëve në trenin e pikturuar me ikona dhe kur u shpërndau kartëvizita shoqëruesve dhe gazetarëve të tij duke deklaruar se ishte i punësuar si këshilltar në Zyrën për Kosovë dhe Metohija.

386 <https://www.juznevesti.com/Politika/Strah-na-jugu-da-je-Vacic-projekat-drzave-SNS-negira-vezu-sa-Srpskom-desnicom.sr.html>.

387 Ibid.

luftojmë për shkatërrimin e terrorizmit ndërkombëtar islamik deri në fund, së bashku me aleatët tanë nga Lindja dhe Perëndimi.³⁸⁸

Prokuroria në Vrajë, për shkak të deklaratave të tij nxitëse, ka iniciuar procedurë kundër tij, të cilën Vaçiq e ka cilësuar si “imbecile”, dhe e ka quajtur presion politik ndaj tij dhe popullit serb në Bujanoc, por edhe në Serbi.³⁸⁹

Shaip Kamberi thekson se dërgimi i ekstremistëve, edhe pse janë politikisht margjinalë, është i dirigjuar nga pushteti. “Ky është një mesazh i keq që po dërgohet për të gjithë qytetarët e Bujanocit. Siç thotë ai, mesazhin e së djathtës serbe e ka kuptuar si mesazh të Aleksandër Vuçiqit. “Po përpiqen aty ku nuk SNS nuk ka pushtet, pa zgjedhur mjetet, edhe përmes krijimit të një konflikti të ri ndërmjet serbëve dhe shqiptarëve këtu – të vijnë në pushtet”.³⁹⁰

REGJISTRIMI I POPULLSISË

Sjellja e Qeverisë së Serbisë ndaj shqiptarëve në jug të Serbisë (para së gjithash për shkak të pasivizimit të adresa) e vë në pikëpyetje pjesëmarrjen e tyre në regjistrimin e ardhshëm, dhe rrjedhimisht vlefshmërinë e tij. Bashkëbiseduesit e KH-së thonë se nëse vazhdon kështu nuk do të marrin pjesë në regjistrim.

Shqiptarët nuk morën pjesë në regjistrimin e vitit 1991. Megjithatë, komuniteti shqiptar iu përgjigj regjistrimit të vitit 2002, i cili u mundësoi shqiptarëve të integrohen proporcionalisht në strukturat e pushtetit lokal në Bujanoc. Komuniteti shqiptar bojkotoi sërish regjistrimin e vitit 2011. Sipas regjistrimit të vitit 2011, zyrtarisht në të tri komunat numërohen 5805 shqiptarë.

³⁸⁸ Ibid.

³⁸⁹ <https://www.juznevesti.com/Hronika/Tuzilastvo-trazi-od-policije-da-obavi-razgovor-sa-Vacicem-zbog-pretnji-u-Bujanovcu.sr.html>.

³⁹⁰ <https://rs.n1info.com/vesti/a547948-kamberi-poruku-srpske-desnice-u-bujanovcu-shvatio-sam-kao-poruku-vucica/>.

Sipas kryetarit të Këshillit Kombëtar, Ragmi Mustafa, komuniteti shqiptar ka marrë buxhet për një numër rreth 5000 shqiptarësh, ndërsa llogaritet se janë 52.000.³⁹¹

Pas vlerësimit të popullsisë, pas regjistrimit të popullsisë në vitin 2011, ekspertët ndërkombëtarë dolën me statistika që përcaktojnë numrin e qytetarëve në jug të Serbisë. Sipas këtyre të dhënave, në Bujanoc jetojnë 38.300, në Preshevë 29.650 dhe në Medvegjë 7442 banorë. Kryetari i Trupit Koordinues, Zoran Stanković, thekson se këto shifra janë shumë afër vlerësimeve të autoriteteve shtetërore të Serbisë. Shqiptarët besojnë se shifrat janë më të larta dhe se ka rreth 25 mijë më shumë banorë.

ASOCIACIONI I KOMUNAVE SHQIPTARE

Gjatë zgjedhjeve në të, Këshilli Kombëtar Shqiptar ka njoftuar se do të avokonte për krijimin e një asociacioni të komunave shqiptare. Shqiptarët në Serbinë jugore po kërkojnë të njëjtat të drejta si serbët në Kosovë. Kjo nismë nuk fitoj miratimin e Beogradit. Shpallja e Asociacionit të Komunave Shqiptare nuk u përkrah nga të gjithë shqiptarët apo të gjitha partitë shqiptare.

Situata e keqe ekonomike, mbikëqyrja e vazhdueshme policore e popullatës shqiptare, pamundësia për të shfaqur simbolet kombëtare, përdorimi i paligjshëm i gjuhës shqipe në gjyqësor dhe në institucionet tjera në nivel shtetëror, janë të gjitha arsyet, sipas Nagip Arifit, kryetar i komunës së Bujanocit, pse këshilltarët shqiptarë nga Presheva, Medvegja dhe Bujanoci morën vendim për formimin e Asociacionit të Komunave të Banuara me Shqiptarë në Luginën e Preshevës. Ata po kërkojnë vetëm reciprocitet, pra “të njëjtën gjë që kanë serbët që jetojnë në Kosovë dhe atë për çfarë është dakorduar në Bruksel”.³⁹²

Jonuz Musliu, ish-kryetar i Bujanocit dhe Ragmi Mustafa, kryetar i komunës së Preshevës, thonë se kanë mbështetjen e “Tiranës

³⁹¹ Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

³⁹² <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/albanci-presevske-doline-zrtve-pristine-i-beograda>.

dhe Prishtinës” për këtë gjë. As Prishtina dhe as Tirana nuk e kanë mohuar këtë. Gjatë vizitës së tij në Serbi, duke kaluar nëpër Bujanoc dhe Preshevë (2014), Edi Rama, kryeministri i Shqipërisë, deklaroi se shqiptarët në Luginën e Preshevës duhet të kenë të njëjtat të drejta si serbët në Kosovë dhe Metohi, duke përfshirë kornizën politike të Asociacionit të Komunave Serbe e cila është krijuar përmes Marrëveshjes së Brukselit.³⁹³ Komuniteti perëndimor gjithashtu nuk ka reaguar ende.

Beogradi ka frikë se ky mund të jetë presion shtesë gjeopolitik për zgjidhjen përfundimtare të çështjes së Kosovës në vijën e pranimi të plotë të “realitetit”, pra si kusht për njohjen përfundimtare të kufijve të Serbisë. Kryetari i Komisionit parlamentar për Kosovë dhe Metohi, Millovan Drecun, konsideron se formimi i bashkësisë së komunave shqiptare është ekstrem dhe i papranueshëm dhe se nuk mund të bëhet paralele me Bashkimin e Komunave Serbe. Ai tregon se qëllimi kryesor është zbatimi i Marrëveshjes së Brukselit. Sa ishte ministër i Punëve të Jashtme, Ivica Daçiç i paralajmëroi shqiptarët në Preshevë që të mos bëjnë paralele me Bashkimin e Komunave Serbe në Kosovë e Metohi dhe të mos luajnë me zjarrin dhe të respektojnë Kushtetutën dhe rendin e Republikës së Kosovës. Serbisë.

Beogradi ka frikë se ky mund të jetë presion shtesë gjeopolitik për zgjidhjen përfundimtare të çështjes së Kosovës në vazhden e pranimi të plotë të “realitetit”, pra si kusht për njohjen përfundimtare të kufijve të Serbisë.³⁹⁴ Kryetari i Komisionit parlamentar për Kosovë dhe Metohi, Millovan Drecun, konsideron se formimi i asociacionit të komunave shqiptare është ekstrem dhe i papranueshëm dhe se nuk mund të bëhet paralele me Asociacionin e Komunave Serbe. Ai tregon se qëllimi kryesor është zbatimi i Marrëveshjes së Brukselit.³⁹⁵ Sa ishte ministër i Punëve të Jashtme, Ivica Daçiç i paralajmëroi shqiptarët në Preshevë që të mos bëjnë paralele me

393 <http://www.politika.rs/scc/clanak/338540/Zasto-Zapad-cuti-o-ZAO>.

394 Ibid.

395 <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/2034557/Drecun%3A+Neprihvatljivo+formiranje+zajednice+albanskih+op%C5%A1tina+.html>.

Asociacionin e Komunave Serbe në Kosovë e Metohi dhe të mos luajnë me zjarrin dhe të respektojnë Kushtetutën dhe rendin e Republikës së Serbisë.³⁹⁶

BASHKËSIA ISLAME

Me shpërbërjen e RSF të Jugosllavisë, bashkësia dikur e bashkuar islame në Jugosllavi u nda në disa bashkësi të pavarura islame. Meshihati i Bashkësisë Islame në Serbi përbëhet nga katër njësi organizative: Myftinia e Sanxhakut (Novi Pazar, Tutin, Sjenicë, Rozhajë, Bijelo Pole, Prijepole, Priboj, Nova Varosh, Petnjicë dhe Berane, Plavë, Guci) Myftinia e Preshevës (Preshevë, Bujanoc, Medvegjë), Myftinia e Beogradit (Zemun, Nish, Smederevë, Loznicë, Krupanj, Kostolac) dhe Myftinia e Novi Sadit (Novi Sad, Beocin, Subotić, Zrenjanin).

Myslimanët në komunat e Bujanocit, Preshevës dhe Medvegjës, në mesin e të cilëve ka një komunitet të konsiderueshëm rom, përveç shumicës shqiptare, që nga viti 1971 organizohen si Këshillë i Bashkësisë Islame të Kosovës për Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë. Mirëpo, në vitin 2003 u themelua Bashkësia Islame e pavarur e Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës, e cila funksionon në mënyrë të pavarur nga Meshihati i Bashkësisë Islame të Kosovës dhe është e regjistruar në Ministrinë e Fesë të Republikës së Serbisë. Këshilli i Bashkësisë Islame të Kosovës për Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë iu bashkua Bashkësisë Islame në Serbi me seli në Novi Pazar, ndërsa Meshihati i Bashkësisë Islame të Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës është pjesë e Bashkësisë Islame të Serbisë me seli në Beograd.³⁹⁷

Ndikimi në 60 xhami me rreth 70 imamë në Bujanoc, Preshevë dhe Medvegjë është i ndarë ndërmjet Prishtinës, Novi Pazarit, Beogradit dhe Riadit. Kështu, ndikimi i bashkësisë islame është shumë i

396 <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/2034433/Da%C4%BDi%C4%87%3A+Upozoravam+Albance+sa+juga+da+se+ne+igraju+vatom.html>.

397 https://ifdt.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2008/09/Srdjan_Barasic-2-2008.pdf.

kufizuar dhe i parëndësishëm. Pavarësisht se shqiptarët nuk “eksportin terrorizëm” në Serbi gjatë apo para krizës së Kosovës, çdo rritje e tensioneve në rajon u shoqërua me spekulime për “kërcënim terrorist”.

Disa komentues ushtarakë dhe ekspertë të sigurisë flasin më së shumti për “rrezikun terrorist”, duke krijuar kështu një stereotip për terroristët dhe anëtarët e mafias shqiptarë. Në thelb, kjo justifikon vazhdimisht represionin e shtetit ndaj shqiptarëve para ndërhyrjes dhe tregon se ata janë ende në rrezik. Kjo është veçanërisht e vërtetë për periudhën kur vehabistët filluan të shfaqen në rajon dhe disa prej tyre u larguan në frontin e Sirisë. Në front shkuan edhe disa të rinj nga këto tri komuna. Shqiptarët hezitojnë të flasin për këtë dhe besohet se celulat vehabiste nuk ekzistojnë më dhe se policia ka një pasqyrë të mirë në këtë drejtim.³⁹⁸

Kur vizitojnë rajonin, politikanët serbë si Nebiojsha Stefanoviq, ish-ministri i Brendshëm, shpesh theksojnë se, “duke pasur parasysh mjedisin kompleks multietnik, rajoni është në rrezik të ekstremizmit të mundshëm dhe krimit të organizuar, dhe ka gjithmonë kërcënime të mundshme nga “terrorizmi dhe ekstremizmi”.³⁹⁹

Është duke u ndërtuar kompleksi memorial për Ridvan Qazimin, i njohur më mirë si kapiten Lleshi, një nga komandantët e Ushtrisë Çlirimtare të Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës (i vrarë në vitin 2001). Iniciatorët e ndërtimit të kompleksit janë familja dhe Shoqata e Veteranëve të Luftës së Ushtrisë Çlirimtare të Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës. Tashmë në Tërnoc të Madh ka një dhomë – muze brenda stadiumit lokal kushtuar Qazimit, dhe varri ndodhet në vendin e vdekjes së tij, ku mbledhen ish anëtarët e UÇPMB-së në përvjetorin e vrasjes në kuadër të “Ditëve të kapiteni Lleshit”.⁴⁰⁰ Nenad Mitrovic, këshilltar në Kuvendin e Komunës së Bujanocit dhe

398 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

399 <https://bujanovacke.co.rs/2019/09/28/ministar-stefanovic-jug-srbije-je-stalno-izlozen-pretnjama-od-terorizma/>.

400 <https://www.alo.rs/vesti/drustvo/u-srbiji-dizu-spomениk-vodi-ovk-terorista/404611/vest>.

deputet në Kuvendin e Serbisë, thotë se ndërtimi i këtij kompleksi është një provokim i qëllimshëm i shqiptarëve nga jugu i Serbisë, i cili ka për qëllim ngritjen e tensioneve.⁴⁰¹

TËRNOVCI I MADH

Tërnovci i Madh përmendet shpesh si vend “famëkeq” pa prova bindëse, por ushqen stereotipin e shqiptarëve si mafia që kontrollon krimin e organizuar në rajon. Vite më parë, mediat serbe raportuan se Tërnovci i Madh ishte qendra kryesore e shpërndarjes së drogës në të gjithë Ballkanin. Sipas mediave, dyshohet se në këtë vend në trafik droge janë të paktën 6 mijë shqiptarë, të cilët në çdo moment kanë në “kamp” nga 1.5 deri në tre tonë marijuanë dhe heroinë. Sipas të njëjtave përlogaritje, ata shesin deri në 60 tonë drogë në vit. Me sa duket e gjithë policia e botës e di se çfarë po ndodh në këtë vend, por nuk mund të veprojnë.⁴⁰²

Dragan Marković Palma, duke aluduar në këtë stereotip, i tha Kuvendit Popullor të Serbisë më 11 shkurt 2021: “Tërnovcin le ta kryej policia”. Shaip Kamberi, i cili kërkoi të drejtën e përgjigjes, por nuk e mori fjalën, i dërgoi një letër kryetarit të Kuvendit Popullor, ku theksoi “një tentativë për kriminalizimin e rreth 10 mijë banorëve të Tërnocit të Madh”.⁴⁰³

Është e dukshme prania e vazhdueshme e policisë dhe ushtrisë në Tërnoc. Shumë bashkëbisedues theksojnë se nuk ka të dhëna për “probleme të rëndësishme” që ndryshojnë nga çdo vend tjetër. Gjithashtu, prokurorët që mbulojnë këto komuna nuk kanë raste të rëndësishme të lidhura me krimin e organizuar. Pretendimi se ka depo droge është joreal duke pasur parasysh praninë e policisë. Është

401 Ibid.

402 <https://www.telegraf.rs/vesti/860564-narko-raj-usred-srbije-zasto-je-veliki-trnovac-decenijama-drzava-u-drzavi>.

403 Komiteti i Helsinkit ka patur një pasqyrë të letrës së Shaip Kamberit, të cilën ai ia dërgoi Kuvendit Popullor më 11 shkurt 2021.

e mundur, siç pretendojnë ata, të ketë transit, por kjo nuk nënkupton kriminalitetin e banorëve të Tërnocit.⁴⁰⁴

Ballkani Perëndimor, sipas Iniciativës Globale kundër Krimit të Organizuar Transnacional, është një udhëkryq i tregtisë së shumë mallrave të paligjshme dhe një qendër gjeografike për kontrabandimin e emigrantëve që përpiqen të hyjnë në Europën Perëndimore.⁴⁰⁵ Bëhet fjalë kryesisht për tranzit. Mirëpo, bashkëbiseduesit e Komitetit të Helsinkit theksojnë se prokurorët dhe gjyqtarët (gjykata për kundërvajtje) në këtë rajon nuk kanë një numër të konsiderueshëm të lëndëve – përveç atyre që kanë të bëjnë me autostradën E75 dhe kufijtë. Kjo i referohet edhe raporteve të mediave të ndryshme në Serbi, të cilat rregullisht dhe sistematikisht rrisin shkallën e krimit të organizuar në këtë rajon. Nuk është raportuar asnjë rast i të shtënave ndaj policisë nga bandat e drogës apo kontrabandistët (të cilët sigurisht mbahen larg autoriteteve dhe policisë). Një rast është raportuar, por jo në komunat shqiptare por në rrethin fqinj.⁴⁰⁶

Instituti për Ekonomi dhe Paqe (Institute for Economics & Peace – IEP) në raportin e tij “Indeksi Global i Terrorizmit 2020: Matja e Ndikimit të Terrorizmit” thekson se Kroacia, Kosova dhe Sllovenia, së bashku me Islandën, Portugalinë dhe Rumaninë, janë vendet më së miri të renditura në Europë dhe ndër tjera janë vendet më të sigurta në botë ku ndikimi i terrorizmit është minimal. Pas tyre vijnë Serbia, Maqedonia e Veriut, Mali i Zi dhe Shqipëria.⁴⁰⁷

404 Nga biseda me Komitetin Helsinkit.

405

406 Intervistë e Komitetit të Helsinkit.

407 <https://www.slobodnaevropa.org/a/u-bih-najve%C4%87i-pad-teroristi%C4%8Dkog-utjecaja-kosovo-me%C4%91u-najsigurnijim-na-svijetu/30980157.html>.

PODRUČJE KONTROLISANIH TENZIJA

Sandžak je pogranična i prekogranična oblast Srbije i Crne Gore koja se oslanja na sever Kosova i Republiku Srpsku, odnosno Bosnu i Hercegovinu. Prostire se na 8409 kvadratnih kilometara od čega se u Srbiji nalazi 4504, a u Crnoj Gori 3905.

Novopazarski sandžak bio je administrativna jedinica Osman-skog carstva, čije je sedište bio Novi Pazar. Otuda je Sandžak i dobio ime. Sandžak je bio dio Bosanskog ejaleta/vilajeta do Austro-Ugarske okupacije 1878. godine. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine (1908) je ponovno predat na upravu Osmanskom carstvu. Četiri godine kasnije (1912), Sandžak su tokom Prvog balkanskog rata zauzeli Kraljevina Srbija (1882–1918) i Kraljevina Crna Gora (1910–1918), a potom ga podelili između sebe.

Elizabet Roberts i Kenet Morison autori knjige “Sandžak – historija” smatraju da je Sandžak stekao veliki politički i diplomatski značaj. Jer, kako navode, od Berlinskog kongresa 1878, do Balkanskih ratova (1912–1913) imao je centralno mesto na Balkanu, jer se nalazi između Srbije i Crne Gore, sa jedne strane, i Bosne i puta za Istanbul, sa druge.⁴⁰⁸

Za vreme Kraljevine Jugoslavije Sandžak je administrativno pripadao Zetskoj banovini. Za vreme Drugog svjetskog rata je bio deo Kraljevine Crne Gore/Nezavisne Države Crne Gore (1941–1944) pod

408 K. Morrison-E.Roberts, The Sandžak: a history, New York:Oxford Univiveristy Press 2013.

italijanskom okupacijom, a manji deo je pripojen Albaniji. Po završetku rata, stare granice Srbije i Crne Gore su postale granice dveju republika SFR Jugoslavije, a nakon maja 2006, međunarodne granice. Istorijski centar Sandžaka je grad Novi Pazar, koga je osnovao Isa-beg Isaković, koji je bio i osnivač Sarajeva.

Međutim, u okviru Jugoslavije taj region je uvek bio neuralgična tačka zbog odnosa prema Muslimanima. Između dva svetska rata Sandžak je bio jedno od najnerazvijenijih područja. Postojao je veoma mali broj obrazovnih institucija, još uvek je bio područje zaraznih bolesti i epidemija. Za vreme Kraljevine Jugoslavije Bošnjaci u Sandžaku bili su podvrgnuti teroru i nasilju, a za vreme Drugog svet-skog rata ono je poprimilo razmere genocida.⁴⁰⁹ Nakon rata, 1945, Sandžak je podeljen između Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine. Jedna istorijska celina je podeljena na tri dela, što je najviše pogodilo deo koji je pripao Srbiji. Opštine u sastavu Srbije su ubrajane u razvi-jenije tako da nisu mogle koristiti fondove za nerazvijene. To se pro-menilo tek šezdesetih godina kad se formiraju fondovi za nerazvije-ne delove Republike Srbije. Od tada to područje počinje da se razvija. Deo Sandžaka u Srbiji je administrativno podeljen, neke opštine su vezane za Užice, a druge za Kraljevo, kako bi se izbeglo da muslima-ni budu većina.⁴¹⁰

Iseljavanje u Tursku pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka je jedna od traumatičnih tema iz prošlosti Sandžaka. Muslimani su se iseljavali, ne samo zbog ekonomskih razloga već i zbog osećaja nesigurnosti. Pedesetih godina, iz Novog Pazara, Sjenice i Tutina ise-lilo se oko 15.000 Muslimana. Iseljavanje se odvijalo u nekoliko tala-sa, masovno do 1970. godine; država je podržavala iseljavanje. Pošto bi se odrekli jugoslovenskog državljanstva, dobili bi pasoš za jedno-kratnu upotrebu. Rasprodavali su imovinu u bescenje, a Jugoslaviju su mogli posetiti tek nakon navršenih pet godina boravka u Turskoj. S obzirom da Turska nije obezbeđivala najpovoljnije uslove za život i

409 R. Crnišaniin, Političko-istorijska percepcija Sandžaka u modernoj Srbiji, u Sandžak: identitet u procepu starog i novog, Beograd, 2008, 53–54.

410 Idim.

egzistenciju, mnogi su se želeli vratiti, ali im to nije dozvoljavano. Tek posle Brionskog plenuma (1966) dozvoljen im je povratak⁴¹¹.

ODNOS PREMA MUSLIMANIMA NA BALKANU

Položaj Bošnjaka u Sandžaku ne može se razumeti bez uzimanja u obzir šireg konteksta koji podrazumeva odnos prema muslimanima Balkana. Sudbina muslimana na Balkanu tesno je povezana sa percepcijom “drugih” balkanskih nacionalnih elita o njima. Istorija muslimana na Balkanu nakon raspada Osmanskog carstva protiče u znaku progona, otvorene ili skrivene diskriminacije, genocida i ratova. Povremeni periodi relativnog mira bili su samo uvod u nove represije i stradanja. Raspadom Osmanskog carstva, otvoreno je tzv. “istočno pitanje” koje se ponovo aktuelizovalo u novim međunarodnim okolnostima nakon raspada Jugoslavije.

Raspad Jugoslavije je generisao proces stvaranja novih država. Taj proces bio je praćen novim masovnim progonima, zločinima i genocidom nad Muslimanima. Propaganda protiv jugoslovenskih Muslimana počela je poznatim stereotipima o njihovoj “iskvarenosti”, “lenjosti” i “prevrtljivosti”. Već početkom osamdesetih, počinje propaganda protiv Muslimana u srbijanskim medijima, uz korišćenje govora iz prošlosti, s upotrebom termina poput “Turci”, “janičari”, “fundamentalisti”, “džihadisti”.

Ogromna većina muslimana Balkana bili su muslimani suniti. Njihova koncentracija bila je na nekoliko područja – od kojih su neka od geostrateškog značaja – što je uticalo na ponašanje balkanskih vlada. Uglavnom su ih percipirali kao potencijalni izvor problema. Beograd je imao izuzetno diskriminatorski stav prema albanskim muslimanima na Kosovu i muslimanima u Sandžaku. Na njih je vršen pritisak, Srpska pravoslavna crkva (SPC) je najčešće bila nosilac širenja antialbanske i antimuslimanske propagande.

411 Intervju Ramiza Crnišanina u “Ramiz Crnišnin: Čovjek i vrijeme”, Dobra knjiga, Sarajevo, 2021

Bosanski muslimani su se opirali pritiscima, a kao rezultat liberalnijih kretanja tokom sedamdesetih dolazi i do afirmacije nacionalnih osobenosti svih naroda i narodnosti. Muslimanima je tada priznata nacionalna posebnost, odnosno status naroda. Političkim priznavanjem Muslimana sedamdesetih, nije se automatski ostvarila i nacionalna ravnopravnost. Posebno su srpski nacionalisti bili nezadovoljni i tvrdili da je konstituisanje muslimanske nacije direktno ugrozilo Srbe u Bosni i Hercegovini, te da je to “vešatčka nacija čiji je identitet pronađen u verskoj posebnosti”.

Na Muslimane u Sandžaku, kako piše istoričar Branko Petranović, u Srbiji se gledalo kao na grupu koja nije imala svojstvo naroda, nacije, ali je načinom života, istorijskim uslovima u kojima se razvijala, mentalitetom, psihologijom, religijom, činila specifičnu etničku grupu, a da se narod “ne može inaugurisati aktom ili dekretom”.⁴¹² Pokušaj da se Muslimani “nacionalno osveste”, da postanu “Srbi muslimanske vere” nije uspeo. U pripremi za rat devedesetih, ova teza je dobila na značaju, jer se tvrdilo da su muslimani “Srbi muslimanske vere”, odnosno da su Srbi i Muslimani narod jednog jezika i istog porekla, ili, kako je tada isticao Vuk Drašković, jedan narod.

Šezdesetih godina prošlog veka kad je počeo ekonomski razvoj izgrađeno je nekoliko industrijskih objekata, počela je izgradnja komunalne infrastrukture (saobraćajnice, vodovod, kanalizacija, dalekovodi, elektrifikacija). Veća pažnja je posvećivana prosveti, zdravstvu, trgovini, ugostiteljstvu i turizmu. Obrazovni sistem je podignut na viši nivo – izgrađeno je na destine novih školskih zgrada, otvorene su nove srednje škole. Izgrađeni su stanovi, a priliv obrazovanih kadrova podigao je nivo celog područja. Formirane su ustanove kulture što je dodatno doprinelo razvoju Sandžaka.

Sandžaklije su pokazale visok stepen preduzetništva tokom režima Slobodana Miloševića, kad je uništeno takoreći sve što je do tada bilo izgrađeno. U to vreme Novopazarci razvijaju privatni biznis, pokreću proizvodnju konfekcije, obuće, oživljavaju trgovinu i sl.

412 B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993, 114.

Međutim, u to vreme prolaze i kroz ogromne pritiske režima koji prema njima usmerava intenzivnu represiju, propagandu i satanizaciju. Kvalifikuju se kao remetilački faktor kome vera naređuje na ruše državu, da vrši nasilje nad Srbima koje primoravaju na iseljavanje, da su fundamentalisti, fanatici, separatisti povezani sa “zele-
nom transverzalom”, da su tupi, da se sa njima i Hrvatima ne može više živeti. Propaganda je pripremila teren i opravdanje za nasilja, masakre, otmice, pljačke, ne samo u Bosni, već i u Sandžaku. Uvedena je totalna informativna blokada Sandžaka, čak su bili zabranjeni i onemogućeni i radio-amateri.⁴¹³ Srbijanska vlada, nacionalisti, dominantni mediji i Srpska pravoslavna crkva promovisali su otvoreno neprijateljsko raspoloženje prema islamu. Takav odnos prema svim muslimanima opravdavan je argumentom da muslimani nisu evropski narod.

U procesu raspada Jugoslavije i nastanka veoma fragilnih novih državnih tvorevina sa tendencijom ka etnonacionalnim državama, i Sandžak je tražio autonomiju. U oktobru 1991. godine održan je nezvanični referendum o tome, koga je podržalo više od 90 posto izašlih, ali ga je Srbija proglasila neustavnim i zbog toga je podigla optužnice protiv organizatora referenduma. Sulejman Ugljanin kao glavni organizator je zbog toga otišao u Tursku, gde je bio sve do 1996. Nakon njegovog povratka optužnica više nije bila pominjana.

SANDŽAK DEVEDESETIH

Sandžačko pitanje se aktuelizovao u procesu raspada Jugoslavije, vezujući se isključivo za Bošnjake, odnosno muslimane. Režim u Srbiji je tokom tih godina sprovodio hajku protiv Bošnjaka, između ostalog, zastrašivanjem stanovništva koje je vršeno stalnim pretragama kuća u potrazi za navodnim oružjem, kao i policijskom torturom i vojnim granatiranjem sela. To je bio period represije u

413 Ramiz Crnišanin, intervju, “Ramiz Crbašanin – svjedok i vrijeme, Dobra knjiga, sarajevo 2021.

Sandžaku i masovnih iseljavanja u evropske zemlje (Nemačka, Skandinavija, Turska). Oko 70.000⁴¹⁴ ljudi se iselilo pred terorom.

Mada Sandžak nije bio direktno zahvaćen ratnim sukobima devedesetih, od 1991–1995, sve vreme je bio pod opsadom i represijom. Semiha Kačar, predsednica Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda, ističe da to vreme karakteriše ozbiljno kršenje ljudskih prava: ubistva, otmice (Štrpci, Sjeverin), zastrašivanja, masovne policijske torture, politički motivisani sudski procesi, razni diskriminacioni postupci. Pošto režim nikada nije napravio potpun i odlučan raskid i otklon od tadašnje politike koja je dovela do dubokih trauma bošnjačke zajednice i njene nesigurnosti, Semiha Kačar ističe da to opstruiše integraciju Bošnjaka u srbijansko društvo. Jer, trauma i nepoverenje u institucije, kako ističe, otežava integraciju zajednice koja strahuje da se traumatično iskustvo ne ponovi.⁴¹⁵

Pod konstruisanom optužbom nasilnog stvaranja “države Sandžak”, početkom 1994. godine, započeli su maratonski montirani sudski procesi u Novom Pazaru i Bijelom Polju koji su imali za cilj dodatno zastrašivanje sandžačkih Bošnjaka. Procesu su poslužili i kao obračun sa Strankom demokratske akcije Sandžaka i njenim rukovodstvom.⁴¹⁶

Svi oblici terora doveli su do masovnog iseljavanja sandžačkih Bošnjaka u periodu od 1992–1995/96, prevashodno u Tursku, Nemačku, Holandiju, Švedsku i druge evropske zemlje, a kasnije i u BiH.⁴¹⁷

Značajan broj žrtava tužio je državu Srbiju zbog torture, nezakonitog pritvora, otmica, ubistava i drugih kršenja ljudskih prava, ali je veliki broj slučajeva odbačen zbog neadekvatnog tumačenja odredbe o zastarelosti potraživanja naknade štete. U retkim slučajevima, kad

414 Informator br 1, Udruženje povratnika Reintegracija, Novi Pazar, 2006, str. 6.

415 “Srbija mora da se suoči sa zločinima počinjenim na njenoj teritoriji”, *Danas*, 27.8.2019, dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/srbija-mora-da-se-suoci-sa-zlocinima-pocinjenim-na-njenoj-teritoriji/>.

416 Muhedin Fijuljanin, Sandžački Bošnjaci, Centar za bošnjačke studije (CBS) 2010.

417 Ibid.

je pravo na naknadu štete ostvareno, iznosi koji su dodeljeni žrtvama bili su ponižavajuće niski.

Nijedan režim u Beogradu nije se distancirao od politike državnog terora koju je sprovodio Slobodan Milošević, niti adresirao njegove posledice po građane Srbije bošnjačke nacionalnosti koji žive u Sandžaku, zbog čega se većina Sandžaklija oseća odbačenim i marginalizovanim. U glavnim medijima Sandžak se uvek pominje u negativnom kontekstu. Tenzije su bile visoke i jer su se interesi tri lidera (Rasim Ljajić, Sulejman Ugljanin, Muamer Zukorlić) stalno sukobljavali što je uzrokovalo i brojne obračune. Sva pitanja koja se odnose na status Bošnjaka i Sandžaka kao regije još su otvorena. U administrativnim službama, policiji i sudstvu u Sandžaku i dalje dominiraju Srbi, što nije u skladu sa demografskom slikom, ali i zakonima koji garantuju manjinama zastupljenost u institucijama.

GEOSTRATEŠKI I BEZBEDNOSNI IZAZOVI

Srpski geostratezi percipiraju Sandžak kao zonu geopolitičke kontrole Srbije. Za srpske interese, kako kažu, najveći problem predstavljaju dešavanja u Novom Pazaru, kao najvećoj urbanoj sredini. S obzirom da je Novi Pazar mali prema srpskim parametrima, ističe se da je njega moguće potpuno geopolitički izolovati.⁴¹⁸ S obzirom da se Sandžak nalazi na trasi saobraćajnice Beograd-Južni Jadran, i, ističe se, mora biti aktivna u povezivanju centralne Srbije i jadranskog priobalja modernom drumskom i železničkom saobraćajnicom i pratećim nizom projekata.⁴¹⁹ Raznim najavljenim projektima, koji bi obuhvatili područja gde su Srbi većina, Novi Pazar kao neuralgična tačka srpske geopolitike bio bi izolovan sa svih strana, onemogućen da se sa svojim političko-institucionalnim,

418 Dušan Proroković, *Gepolitika Srbije*, Službeni glasnik, Beograd 2018, str. 879.

419 Ibid.

infrastrukturnim i demografskim potencijalom iskoristi za formiranje “zelene transverzale”.⁴²⁰

Sandžak je dobio na strateškom značaju u procesu raspada Jugoslavije, jer je deo tzv. “Zelene transverzale” (povezuje Tursku i Kosovo sa Sarajevom), a upravo je to bilo na udaru srpskih propagandista devedesetih. Srpski orijentalisti (Darko Tanasković, Miroljub Jevtić, Nada Todorov) su od osamdesetih bili važan front antiislamskog pokreta i značajno su svojom propagandom, čiji su stavovi postali opšteprihvaćeni, doprineli genocidu protiv muslimana u Bosni i Hercegovini.

Taj odnos prema Sandžaku nije suštinski promenjen ni 25 godina nakon rata u Bosni. Naprotiv, dobio je na snazi i tumačen je naknadnim kontekstima – terorističkim napadom na SAD (2001) i pojavom ISIL na Bliskom istoku 2011. Sandžak kao teritorijalno kompaktna teritorija na kojoj žive Muslimani (Bošnjaci) je zato kontinuirano u fokusu beogradskih stratega. Indikativno je da se “zelena transverzala” i dalje tretira kao opasnost, ne samo za Srbiju nego i Evropu. Tako je, na primer, Dnevni list Politika 14. jula 2019. godine objavio feljton Srđe Trifkovića pod nazivom “Zelena transverzala: balkanski koridor nestabilnosti”, što je svojevrsna reafirmacija srpskog nacionalističkog narativa iz osamdesetih, potencira se “islamska opasnost”, a Albanci i Bošnjaci profilisu kao deo pan-islamske mreže koja ima za cilj da pobedi Evropu. Feljton je počeo da se objavljuje u nedelji kada Bošnjaci u Srebrenici 11. jula obeležavaju kao da sećanja na genocid.⁴²¹

Pojavom selafista na Balkanu, Sandžak se dodatno našao u fokusu bezbednosnih institucija, kako u zemlji, tako i iz inostranstva. Nakon što se mali broj mlađih ljudi pridružio ISIS na bliskoističnom ratištu, Sandžak je tretiran kao rizično područje. Ipak nije došlo do masovne radikalizacije, niti je bilo incidenata koji iz toga proizilaze. Lokalna policija je uvek imala pod kontrolom sve one koji su bili sumnjivi po bilo kom osnovu.

420 Ibid.

421 Harun Karčić i mIvan Ejub Kostić, Media Discourse on Islam in the Western Balkans, CNS, Sarajevo 2020.p. 72

U svetlu aktuelnih događanja u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, na delu su pokušaji Beograda da radikalizuje situaciju u dvema susednim zemljama, kako bi se osporila njihova nezavisnost i granice i ishodovalo rekonponovanje Balkana.

Srpski stratezi često ističu naklonost Bošnjaka kosovskim Albancima, čiju su nezavisnost “pozdravili” i ističu da su sva tri aktuelna lidera u Sandžaku poreklom Albanci. A pošto “Bošnjaci i Albanci imaju tradicionalno dobre historijske, prijateljske i porodične odnose vijekovima” implicira se da za Sandžaklije važi: dobro došli u “Kosovo”!⁴²²

BOŠNJAČKA POLITIČKA SCENA SANDŽAKA, PROŠLOST, SADAŠNJOST I BUDUĆNOST

POLITIČKA PROŠLOST TRI SANDŽAČKA LIDERA

Iako su sada u različitim političkim strankama, a često i ljuti politički protivnici, Ugljanin, Ljajić i počivši Zukorlić su političku karijeru počeli u istoj partiji – Stranci demokratske akcije (SDA). U maju 1990. godine, u Sarajevu je osnovana Stranka demokratske akcije čiji je zadatak bio okupljanje Bošnjaka-Muslimana na prostorima tadašnje SFRJ, pa je formirala svoje ogranke po tadašnjim jugoslovenskim republikama. Ogranak za Srbiju, koji faktički još uvek predstavlja sandžačku SDA, osnovan je 29. jula 1990. godine u Novom Pazaru, na velikom mitingu održanom na fudbalskom stadionu. Mitingu je prisustvovao i lider SDA Alija Izetbegović. Za predsednika SDA za Srbiju izabran je stomatolog Sulejman Ugljanin, uz Vuka Draškovića jedini stranački lider koji od ponovnog uspostavljanja višestranačja devedesetih godina XX veka sve do sada predvodi

422 <https://sveosrpskoj.com/komentari/velikobosanske-i-velikoalbanske-pretenzije-na-sandzak-zasto-se-samo-srbi-prave-da-se-nista-ne-dogadja/?script=lat>.

istu političku partiju. Drugi čovek stranke postao je generalni sekretar Rasim Ljajić, lekar iz Novog Pazara. Najmlađi od njih Zukorlić bio je omladinski aktivista SDA.

Na prvim višestranačkim izborima u Srbiji 1991, Bošnjaci, tada pod zvaničnim nacionalnim imenom Muslimani, gotovo plebiscitarno glasaju za SDA, a Ugljanin na predsedničkim izborima osvaja četvrto mesto sa blizu 110.000 glasova. U Novom Pazaru je u maju 1991. godine osnovano Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka (MNVS), koje je kasnije promenilo naziv u Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka. Ugljanin je bio predsednik i ovog veća, koje je trebalo da predstavlja neku vrstu skupštine, a Rasim Ljajić je izabran za predsednika Izvršnog odbora MNVS. U oktobru 1991. godine SDA i MNVS organizuju referendum na kome je, kako tvrde, glasalo oko 185.000 građana. Glasali su uglavnom Bošnjaci, a 98 odsto njih se izjasnilo za “punu političku i teritorijalnu autonomiju” Sandžaka, a u slučaju raspada SFRJ pravo priključenja regije nekoj jugoslovenskoj republici. Zvanični Beograd odbio je da prizna ovaj referendum, kvalifikujući ga kao pokušaj rušenja države.

U leto 1992. godine MNVS usvaja Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka, koga je država zabranila i proglasila za separatistički dokument. Memorandum je tražio široku autonomiju za Sandžak, zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast. Naredne godine, država Srbija je podila optužnicu za terorizam, ugrožavanje teritorijalnog integriteta zemlje i pokušaj stvaranja “Republike Sandžak”, protiv 24 Bošnjaka, članova i simpatizera SDA. U Bijelom Polju je pokrenut istovetni proces protiv čelnika crnogorskog dela SDA. Prvooptuženi u novopazarskom slučaju, Sulejman Ugljanin neposredno pre podizanja optužnice odlazi “na službeni put” u Tursku i vraća se tek 1996. Na suđenju koje je počelo 1994, u Novom Pazaru većina biva osuđena na dugogodišnje zatvorske kazne. Usledile su žalbe, ponavljanje procesa, nekoliko osuđenih je preminulo, a Vrhovni sud sud Srbije je, zbog zastarelosti, 2013. doneo odluku o prekidu sudskog postupka. Po povratku u zemlju, Ugljanin, iako je protiv njega zvanično proces još

bio vođen, biva izabran za poslanika u Saveznoj skupštini, a kasnije postaje i gradonačelnik Novog Pazara.

Tokom višegodišnjeg odsustva Sulejmana Ugljanina, deo stranke oko Rasima Ljajića kreće drugačijim političkim pravcem, što dovodi do njihovog potpunog razmimoilaženja. Još u vreme Miloševićeve vlasti, Ljajić uspostavlja dijalog sa zvaničnim Beogradom. Prvi zvanični razgovori između SDA i Vlade Srbije održani su u maju 1995. godine, u njima su učestvovali Rasim Ljajić, koji je tada predvodio ovu partiju i Svetozar Krstić, funkcioner Nove demokratije i tadašnji potpredsednik republičke vlade.

Ljajićeva Sandžačka demokratska partija (SDP) je nastala 1994, izdvajanjem iz SDA, najpre pod nazivom “Koalicija za Sandžak”, a od 2000. godine kao Sandžačka demokratska partija. Pre petooktobarskih promena, Ljajić je imao nesumnjivo bolje odnose sa tadašnjom srpskom opozicijom. Bio je član Predsedništva Demokratske opozicije Srbije (DOS), ali je mesto u tadašnjem saveznom parlamentu na listi DOS dobio Esad Džudžević, tada iz Ugljaninove SDA. Pokazalo se da je to bio dogovor dela DOS, tačnije Zorana Đinđića sa Ugljaninom, a Ljajić je dobio “utešno” mesto saveznog ministra za ljudska i manjinska prava. Kasnije postaje i šef Koordinacionog tela za jug Srbije i Nacionalnog saveta za saradnju sa Haškim tribunalom, te se činilo da je Ljajić glavni “igrač” Beograda u Sandžaku i “omiljeni” bošnjački političar. Na vlasti i u raznim ministarskim foteljama ostaje i u vreme premijera Koštunice, kasnijih vlada Demokratske stranke (DS), ali i nakon što je Srpska napredna stranka (SNS) osvojila vlast 2012. Povukao se tek nakon izbora 2020, ali je ostao ministar sa najdužim stažom u Srbiji. Iako više nije ministar, njegove obe stranke su deo vladajuće koalicije koju predvodi Srpska napredna stranka Aleksandra Vučića.

Početkom devedesetih, najmlađi od trojice sandžačkih lidera, Muamer Zukorlić nije bio politički aktivan, pošto je pohađao islamske studije u Alžiru i u Libanu (diplomirao je 1993). Naredne godine biva izabran za prvog predsednika Mešihata Islamske zajednice Sandžaka. Postaje i glavni muftija. Njegov izbor svakako nije bio moguć

bez “aminovanja” Ugljanina, ali su njih dvojica došla u sukob desetak godina kasnije. Sukob je doveo do podele verske organizacije muslimana i formiranja dve islamske zajednice: Islamske zajednice u Srbiji, koju je najpre predvodio Zukorlić i Islamsku zajednicu Srbije, za koju se smatra da je pod uticajem SDA. Podela nije zasnovana na verskim, već na političkim razlozima. Ugljanin je tražio bezrezervnu podršku Islamske zajednice, a u Zukorliću se pobudila ambicija da od verskog postane politički lider.

ZAJEDNO U VLADI

Sukobi, svađe smenjivale su se s mirenjima, a čudnom političkom kombinatorikom, u vladi premijera Mirka Cvetkovića i prvoj vladi Ivice Dačića kao ministri su se našli i Ljajić i Ugljanin, tada ljuti politički protivnici. Beogradu se činilo da su svi problemi u Sandžaku rešeni ulaskom dva vodeća političara i dve glavne bošnjačke stranke u republičku vlast, ali je nezadovoljstvo Bošnjaka, izazvano pre svega katastrofalnom ekonomskom situacijom, tinjalo. Nezadovoljstvo Sandžaklija podudarilo se sa nezadovoljstvom muftije Zukorlića koji je na izborima 2008, podržao Borisa Tadića, Rasima Ljajića i jedinstvenu listu “Za evropsku Srbiju”. Prema Zukorlićevim rečima, Tadić i Demokratska stranka (DS) su izneverili predizborna obećanja pre svega, kad je reč o zalaganju za jedinstvenu islamsku zajednicu, što je bio dovoljan razlog da muftija postane oštar kritičar vlade DS. Ubrzo, uspostavlja kontakt sa tada tek formiranom SNS i na iznenađenje cele srpske javnosti početkom oktobra 2011. godine, u Novom Pazaru se sreće sa tadašnjim liderom opozicije, predsednikom Srpske napredne stranke i kasnijim predsednikom Srbije Tomislavom Nikolićem. Zukorlić i Nikolić su poručili da je njihovim prvim susretom u Novom Pazaru “otvorena nova stranica”,⁴²³ da je probleme Bošnjaka moguće rešiti dijalogom i u interesu svih građana. Tvrdili su da nisu razgovarali o politici niti o bilo kakvim koalicijama

423 https://rtv.rs/sk/politika/zukorlic-i-nikolic-otvorili-novu-stranicu_277104.html

već o svim otvorenim pitanjima i problemima koji tište Bošnjake u Srbiji.⁴²⁴

Zbog ulaska u politiku, 2016. godine, Zukorlić najpre zamrzava versku funkciju, a potom se i povlači sa nje. U decembru 2017. godine Bošnjačka demokratska zajednica Sandžaka preimenovana je u Stranku pravde i pomirenja (SPP), sa ciljem da proširi svoje delovanja izvan Sandžaka i ponudi program prihvatljiv Srbima, Bošnjacima i pripadnicima drugih nacionalnih zajednica u Srbiji. Zukorlić je uspostavio bliske veze i sa Aleksandrom Vučićem, te se u jednom trenutku činilo da od Ljajića preuzima nezvaničnu titulu “omiljenog beogradskog Bošnjaka”. Po funkcijama bar tako izgleda, budući da je Zukorlić u periodu od 2016, do 2021. obavljao funkcije poslanika u Narodnoj skupštini Republike Srbije, potpredsednika Narodne skupštine, te predsednika skupštinskog Odbora za obrazovanje, nauku, tehnološki razvoj i informatičko društvo.

POGLEDI UPRTI KA BEOGRADU

Muamer Zukorlić iznenada je preminuo početkom novembra 2021. godine, čime je otvoreno novo poglavlje u političkim kalkulacijama unutar Sandžaka i sa Beogradom.

Prerani odlazak lidera Stranke pravde i pomirenja Muamera Zukorlića uticaće na prilike u Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu gdje Bošnjaci čine većinu stanovništva. S obzirom da je Zukorlić bio jedini istinski autoritet u stranci i da javnost među njegovim saradnicima ne vidi nikoga sa makar približnom harizmom, realno je očekivati frakcijske borbe za lidersku poziciju. Na sednici proširenog sastava Predsedništva Stranke pravde i pomirenja (SPP) za vršioca dužnosti predsednika jednoglasno je izabran Zukorlićev sin Usame.

...

Promene na sandžačkoj političkoj sceni mogu doneti i izbori koj se očekuju na proleće 2022. godine. Međutim, jedno je ipak sigurno: može Bošnjacima srce da bude u Sarajevu ili Istanbulu, ali bar

424 Ibid.

ovi koji žive u delu Sandžaka koji pripada Srbiji znaju da je Beograd grad u kome se donose odluke. Zato će uvek osluškiivati i radije glasati za one koji imaju bliže veze sa Beogradom. Emocije su jedno, ali pragmatičnost je uvek bila sandžačka osobina. A bošnjački politički predstavnici uvek će gledati u pravcu Beograda, odnosno šta od veza sa vladajućim strukturama u Srbiji mogu da dobiju.

To otvara prostor za druge dve bošnjačke partije SDA i SDP u predstojećoj kampanji. Teško je predvideti u kom pravcu će se događaji odvijati. Sagovornici Helsinškog odbora imali su različite procene o sudbini Zukorlićeve stranke, ali zaključak je da je rano prognozirati ishod.⁴²⁵

***PORUKE IZBORA 2020.**

Nakon parlamentarnih i izbora u većini lokalnih samouprava (21. jun 2020), bošnjačke stranke u Sandžaku su odmah po objavljivanju preliminarne rezultata, počele da slave. Zastave, trube, skandiranje, vatromet mogli su se čuti i videti u većinski bošnjačkim sredinama i činilo se da su sve tri vodeće stranke sandžačkih Bošnjaka pobedile. Simpatizeri sve tri stranke su slavili, na različitim mestima, u različito vreme, neki tiše, neki glasnije. I niko se nije obazirao na tada još važeće epidemiološke mere protiv širenja virusa korona, što je “na naplatu” stiglo koju nedelju kasnije kad je Novi Pazar postao “srpski Bergamo” i žarište pandemije.

Najglasnije slavlje priredila je Sandžačka demokratska partija (SDP) čiji je osnivač bivši dugogodišnji ministar Rasim Ljajić, a predsednik Nihad Hasanović, zamenik gradonačelnika Novog Pazara. Slavili su, jer su u najvećem sandžačkom gradu Novom Pazaru zadržali višegodišnju vlast, a ko vlada Novim Pazarom vlada Sandžakom, tačnije sandžačkim Bošnjacima. Njihova lista “*Evropski Novi Pazar – Rasim Ljajić*”, uz manje koalicione partnere, osvojila je blizu 19.000 glasova i 21 odborničko mesto u Skupštini grada (od 47). Drugoplasirana *Stranka pravde i pomirenja* Muamera Zukorlića osvojila je nešto

425 Intervjui Helsinškog odbora održani tokom novembra 2021. godine.

manje od 10.000 glasova i 11 odbornika, dok je Stranka demokratske akcije Sulejmana Ugljanina osvojila rekordno mali broj od devet odbornika i oko 8000 glasova. “Ovo je najčistija pobjeda koju je iko ikad ostvario u Novom Pazaru. Nismo rekli niti jednu ružnu reč, niti jedan plakat pocepali nismo. O nama govore naši rezultati, imamo najbolje rezultate, najbolje ljude, članove, simpatizere”, rekao je Ljajić okupljenim simpatizerima.⁴²⁶

SDA je izgubila i apsolutnu većinu u svom bastionu, opštini Tutin, gde je vladala decenijama. Tutin je inače, poznat kao “najbošnjačkija opština”, jer Bošnjaci čine oko 95 odsto stanovnika. U Tutinu je SDA osvojila 18 mandata, Zukorlićeva SPP 11, Grupa građana Bajro Gegić (bivši član i republički poslanik SDA koji je okupio nezadovoljne Ugljaninove pristalice) pet, Ljajićeva SDP dva i SNS jedno mesto. Kandidat SDA Salih Hot ipak je izabran za predsednika opštine Tutin, glasovima svoje stranke, SDP i SNS. SDA je slavila u Sjenici gde su osvojili najviše, 25 odsto glasova, SPP 21, a SDP je bila treća sa 17 odsto glasova. Bila je to Ugljaninova “Pirova pobjeda”, pošto je za predsednika opštine Sjenica izabran predstavnik SPP (Munib Mujačić), uz glasove SNS i Grupe građana.

Slavio je i Muamer Zukorlić i to u Novom Pazaru. Zukorlić, predsednik SPP i narodni poslanik izjavio je po objavljivanju rezultata da je ta partija odnela “uverljivu pobjedu nad SDA Sandžaka na parlamentarnim izborima”, a da je na lokalnim, u sandžačkim opštinama napravila uspeh u odnosu na prethodne izbore. On je kazao i da je SPP znatno uvećala broj glasova u odnosu na prošle parlamentarne izbore. “Od danas nema nikakve sumnje ko je stvarni, legalni, legitimni i uverljivi predstavnik bošnjačkog naroda u Skupštini Srbije”, smatrao je Zukorlić.⁴²⁷

Istog dana, 21. juna, održani su i parlamentarni izbori koje je veći deo opozicije Srbije bojkotovao, ali ne i bošnjačke stranke. Vodeće su izašle u tri kolone. Iako je mesecima bio meta kritika i napada

426 <https://dev.nedeljnik.rs/ljajic-ovo-je-najcisitija-pobeda-u-novom-pazaru-nismo-rekli-niti-jednu-ruznu-rec-niti-jedan-plakat-pocepali-nismo/>.

427 <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/19050/>.

Vojislava Šešelja, lidera Srpske radikalne stranke i političkog učitelja predsednika Srbije i lidera SNS Aleksandra Vučića, na šta su “naprednjaci” vrlo blago reagovali, obe Ljajićeve stranke (SDP čiji je osnivač i faktički lider i Socijaldemokratska pratija Srbije, čiji je predsednik) ponovo su se pojavile na listi SNS – Aleksandar Vučić. SDP je na Vučićevoj listi dobila dva poslanika. Lista SPP, pojačana makedonskom strankom osvojila je 32.000 glasova i četiri poslanika. SDA je samostalno izašla i osvojila oko 25.000 i tri poslanika. Nekoliko dana nakon izbora, Ugljanin je, zbog loših rezultata, smenio sekretara ove stranke Ahmedina Škrijelja, direktora Merfida Kamenščanina kao i Izvršni odbor stranke.

IZ DVOUGLA U TROUGAO

Šta pokazuju rezultati prošlogodišnjeg izjašnjavanja sandžačkih Bošnjaka? Dugogodišnji “dvojac” bošnjačke političke scene Ugljanin-Ljajić, pretvorio se, pre nekoliko godina u trougao Ugljanin-Ljajić-Zukorlić, što su potvrdili junski izbori. Sve tri partije i lideri su dobili svoj deo kolača. Najmanji, vlast u Tutinu, očigledno je pripao Ugljaninu, jedinom kritičaru aktuelne vlasti u Beogradu. SDP sem Novog Pazara ima i nekoliko pozicija u republičkoj vlasti, na nivou državnih sekretara. Isti je slučaj i sa SPP koja takođe ima nekoliko državnih sekretara, kao i (nesigurnu) vlast u Sjenici.

Zanimljivo je da, iako su Novi Pazar, Tutin i Sjenica sredine sa ubedljivom bošnjačkom većinom, u vlasti ili učestvuje, ili na nju utiče Vučićev SNS. Pravda se to željom da se poštuje multietnički karakter ovih mesta, ali ima i politike. Zanimljivo je da je SNS presudno uticala na to da SDA, koju inače žestoko kritikuje, a čijeg lidera Ugljanina često prozivaju zbog nelojalnosti državi i krive za separatističke ideje, ipak ostane na vlasti u Tutinu. Izbor kadra SDA za predsednika opštine i opštinskog veća ne bi bilo moguće bez podrške lokalnog SNS.

Osim što su učvrstili vlast tri bošnjačka lidera i njihovih partija, junski izbori (2020) su pokazali da Bošnjaci većinski više ne glasaju za one stranke i političare koji im nude ambiciozne nacionalističke

projekte, već se radije okreću onima koji im rešavaju svakodnevne probleme. Ratne zločine počinjene nad Bošnjacima u susednoj BiH, kao i one u Sandžaku (Sjeverin, Štrpci, Kukurovići...), pominju se tek povremeno, obično u vreme njihovih godišnjica.

SDA i njen lider ostali su na pozicijama zahteva za specijalni status i autonomiju Sandžaka, kao i rešavanje ustavnog položaja Bošnjaka. Ova stranka je, za razliku od Ljajićeve i Zukorlićeve koje su deo vladajuće koalicije Aleksandra Vučića, ne samo ostala opoziciona već i žestoko kritikuje odnos aktuelne vlasti prema Sandžaku i Bošnjacima. Ugljanin je čak govorio i o “fašističkoj državi”,⁴²⁸ što je naišlo na zgražanje Beograda. Oštra Ugljaninova retorika, kao i pokušaj povezivanja pitanja sandžačkih Bošnjaka i kosovskih Albanaca, što zastupa SDA, izgleda da se većini Bošnjaka nije dopala. Zato su radije glasali za Ljajića i Zukorlića i njihove opcije koje im, vezama sa Beogradom i republičkom vlašću, mogu pomoći u rešavanju bar nekih lokalnih problema. Specijalni status i autonomija, izgleda, Bošnjake više ne zanima, ali su zato vrlo zainteresovani za putnu i ostalu infrastrukturu.

Decenijama je ideja sandžačke autonomije bila “mantra” koja je donosila glasove, prvenstveno SDA i Ugljaninu, koji je jedini i dalje dosledno zastupaju. Naravno, tokom kraćeg perioda učešća u Vladi Srbije, nisu se baš pretrzali pričom o autonomiji i statusu Bošnjaka. Ostala dva bošnjačka politička lidera, Ljajić i Zukorlić, odavno su napustili retoriku sandžačke autonomije. Mada je se Zukorlić ponekad setio, posebno kada je želeo da nervira komšijsku Crnu Goru, pominjanjem Sandžaka kao moderne evropske prekogranične regije, naravno, bez promene međudržavnih granica.

SDA Sandžaka je svečanom skupštinom stranke i usvajanjem Deklaracije SDA Sandžaka, u Novom Pazaru 29. jula 2018. godine,⁴²⁹ obeležila 28 godina postojanja i rada. Deklaracijom se ističe da su

428 <https://www.slobodnaevropa.org/a/bosnjak-ugljanin-saveti-nacionalnih-manjina-izbori-srbija/29583926.html>.

429 <https://sandzacke.rs/featured/sda-sandzaka-usvojila-politicku-deklaraciju-rijesiti-status-bosnjaka-i-status-sandzaka/>.

Bošnjaci autohton narod na prostoru Sandžaka i predstavljaju deo jedinstvenog bošnjačkog nacionalnog korpusa sa Bošnjacima u Bosni i Hercegovini i drugim državama nastalim na prostoru bivše SFRJ. Imaju pravo da uspostavljaju i razvijaju sve vrste odnosa i saradnje sa Bošnjacima Bosne i Hercegovine, koji ne mogu biti manjeg obima od specijalnih, paralelnih odnosa i saradnje srpskog naroda iz Bosne i Hercegovine sa svojim matičnim narodom u Srbiji, kao i status konstitutivnog naroda u Srbiji, a status Sandžaka mora biti u saglasnosti sa referendumom iz 1991. Autonomija, znači. Ostale dve stranke, SDP i SPP su te zahteve odbacile, kao nerealne i anahrone.

Specijalne veze sandžačkih Bošnjaka sa BiH isprazna je priča, za koju interes nisu pokazali ni Novi Pazar ni zvanično Sarajevo, čak ni kao odgovor na separatističke ideje Milorada Dodika i ostalih srpskih političara. Svesni su svi da se manji BiH entitet Republika Srpska i Sandžak ne mogu porediti, a uz to, za razliku od Srba s obe strane Drine, sandžački Bošnjaci sa svojom matičnom BiH nisu uspostavili čvršće političke veze. Razloga je puno, a čini se da vlasti u Sarajevu nisu zainteresovane za takvu vrstu povezivanja, što se donekle tumači i prilično negativnim imidžom koji Sandžaklije, koji su se iselili i žive u BiH imaju.

OSTALE SANDŽAČKE OPŠTINE

U većinski srpskim sandžačkim opštinama, Prijepolju, Priboju i Novoj Varoši, politička scena je prilično jednoobrazna. Izuzetak je Prijepolje, opština u kojoj je najpribližniji procenat Srba i Bošnjaka (50–50 posto). Nakon prekompozicije lokalne vlasti, trenutno (2021) Prijepoljem vladaju gotovo svi: koalicija SDP, SNS, SPP, DPS. U opoziciji je samo SDA sa jednim odbornikom. U Priboju i Novoj Varoši ubedljivu pobjedu izvojevala je koalicija okupljena oko SNS Aleksandra Vučića. S tim što je u Priboju, među Bošnjacima, najviše glasova odneo SDP – 7,71 odsto, slede SDA Sandžak – 5,76 i SPP sa 5,68 odsto. U Novoj Varoši procenat Bošnjaka je oko 10 odsto, ali bošnjačke stranke nisu učestvovala na lokalnim izborima.

DEKLARACIJA O STRATEŠKOM PARTNERSTVU

Od oko 120 političkih stranaka koliko ih zvanično ima u Registru političkih partija, 11 je bošnjačkih. Saradnja između njih je prilično retka, ali dve najstarije, SDA i SDP su 2016. potpisale Deklaraciju o strateškom partnerstvu i dogovorile koalicionu vlast u sve tri većinski bošnjačke sredine Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu. Na potpisivanje Deklaracije i pomirenje Ugljanina i Ljajića uticala je i zvanična Ankara, čiji je bivši ministar inostranih poslova Ahmet Davutoglu 2012. posredovao u pomirenju lidera SDA i SDP.⁴³⁰

U Deklaraciji se navodi da ove dve partije podržavaju evropske i evroatlantske integracije Srbije, vladavinu prava, pravnu sigurnost i jednakost pred zakonom, tržišnu ekonomiju i konkurentnu privredu. "U isto vrijeme, stvoreni su uslovi da se u Sandžaku usaglasi nacionalna struktura u tužilaštvu, sudstvu, policiji i drugim državnim organima sa javnim ovlašćenjima sa nacionalnim sastavom u sandžačkim opštinama", piše u saopštenju objavljenom po potpisivanju Deklaracije.⁴³¹ Usklađivanje nacionalne strukture zaposlenih u državnim organima, što je i zakonska obaveza Srbije i dalje predstavlja problem. Posebno u policiji.

Na raniji upit Radio Slobodne Evrope Policijskoj upravi (PU) Novi Pazar o etničkoj strukturi zaposlenih, odgovoreno je da ne vode takvu evidenciju, pošto zaposleni nisu dužni da se nacionalno i verski izjašnjavaju. Prema nezvaničnim podacima, u Novom Pazaru, gradu gde 80 odsto stanovništva čine Bošnjaci, u policiji je tek oko 30 odsto pripadnika ovog naroda. U pravosuđu je situacija znatno bolja: od 17 sudija Osnovnog suda u Novom Pazaru, Bošnjaka je osam. Još više od neravnopravne etničke strukture u državnim organima, Bošnjacima u Sandžaku smeta to što država koja se hvali silnim stranim

430 <https://www.sda.rs/vijesti/1902-sda-sandzaka-i-sdp-potpisale-deklaraciju-o-strateskom-partnerstvu.html>.

431 <https://sandzakhaber.net/ekskluzivno-tekst-deklaracije-koju-su-potpisale-sda-i-sdp/>.

investicijama do sada nijednu fabriku nije otvorila u većinski bošnjačkim sredinama.

U Poreskoj upravi je ove godine 10 radnika otišlo u penziju i na njihova mesta je primljeno 10 novih radnika srpske nacionalnosti, nijedan Bošnjak.⁴³²

PANDEMIJA U SANDŽAKU

I inače teške okolnosti dodatno su pogoršane i pandemijom korona virusa. Sandžak je bio jedno od žarišta pandemije tokom leta 2020. Ogroman broj građana je bio zaražen, a mnogi su i umrli. Izveštavanje o broju zaraženih korona virusom u Novom Pazaru uznemirilo je građane, jer su se brojke koje je davao direktor Opšte bolnice Novi Pazar Meho Mahmutović razlikovale od realnog stanja. Mnogi teži pacijenti su odvoženi u bolnice u Kragujevcu ili Beogradu.⁴³³

Poseta premijerke Ane Brnabić i ministra zdravlja Zlatibora Lončara bolnici u Novom Pazaru radi uručivanja dodatne medicinske opreme, dočekana je s nezadovoljnim građanima, pre svega simpatizerima SDA. Oni su tom prilikom konstatovali da je situacija pod kontrolom. Premijerka je optužila pristalice Sulejmana Ugljanina da su politički aktivisti koji su iskoristili priliku za politizaciju situacije i da su zviždanjem delegaciji iz Beograda pokazali nepoštovanje i prema medicinskim radnicima. Lončar je negirao brojke koje su se pojavile na društvenim mrežama i istakao da je u Novom Pazaru od korona virusa premifulo samo 28 pacijenata, kao i da ima dovoljno medicinske opreme.⁴³⁴

Oglasio se i predsednik Aleksandar Vučić koji je naveo da je situacija u Beogradu deset puta teža nego u Novom Pazaru, ali da je situacija u Novom Pazaru pogodna za politizaciju, jer tu živi veliki broj Bošnjaka.⁴³⁵

432 Sagovornici Helsinškog odbora, novembar 2021.

433 Sandžak Danas, 26. jun 2020. "Bolnica puna novozaraženih".

434 Kurir, 1. jul 2020. "Suljina bruka, Brnabićeva donela pomoć u Novi Pazar; Ugljaninovu ljudi napali državni vrh!"

435 Politika, 2. jul 2020. "Predsednik Srbije o politizaciji situacije u Novom Pazaru".

Na predsednikove optužbe da su Bošnjaci krivi za eskalaciju korona virusa, kao i da se tokom verskog praznika Bajrama zarazio veliki broj ljudi, usledio je odgovor dr Rešada ef. Plojovića koji je istakao da je IZ i pre proglašenja vanredne situacije u državi i uvođenja policijskog časa, donela niz mera kojima se štiti zdravlje vernika, te je zato apsurdno da se džamije optužuju kao razlog za širenje zaraze. On je naveo da takva osuda predstavlja bežanje od sopstvene odgovornosti i istakao da je eskalacija korona virusa u Novom Pazaru neposredno krenula nakon izbora, a za to odgovornost nikako ne može snositi IZ, jer ona nije učestvovala na izborima. Efendija Plojović je poručio predsedniku da je žalosno što ne poznaje osnovne običaje svojih “prijatelja muslimana” kojima je Bajram najveći praznik. I da odgovornost za situaciju sa korona virusom mora tražiti na drugoj adresi.⁴³⁶

U Novom Pazaru su održani protesti zbog stanja u Opštoj bolnici. Građanima su se pridružili i lekari koji su potpisali peticiju za smenu v.d. direktora Meha Mahmutovića zbog neadekvatnog postupanja u zaštiti građana od korona virusa. Peticiju za smenu Mahmutovića potpisalo je 37 od 108 specijalista zaposlenih u Opštoj bolnici. Ovu peticiju lekari su poslali na tri adrese: predsedniku Republike Srbije Aleksandru Vučiću, premijerki Ani Brnabić i ministru zdravlja Zlatiboru Lončaru. Potpisnici su jasno naglasili da iza njihovog zahteva ne stoji nikakav politički interes ili partija, već da je njihov motiv vraćanje časti i ugleda “belim mantilima”.⁴³⁷

Nakon jako loše situacije sa kovidom, bolnica u Novom Pazaru je dobila 40 specijalizanata i oko 400 novih radnika je zaposleno i to većinom Bošnjaka. Završen je i projekat izgradnje Kliničkog centra u Novom Pazaru. Zavod za javno zdravlje bio je u Kraljevu, sada je u Novom Pazaru koji sada u tom pogledu veći regionalni centar od Kraljeva.

436 Danas, 10. jul 2020. “Sramota je, Vučiću”.

437 Danas, 14. avgust 2020. “Traže se smene i odgovornost”.

OPŠTI UTISAK O STANJU U SANDŽAKU

Većina sagovornika Helsinškog odbora ističe da je pojačana marginalizacija i sveopšta kontrola svih subjekata Sandžaka, kao i da se ima utisak da je region izgubio svaku važnost. Sandžak je sve siromašniji, a mladi ljudi, oni najsposobniji, odlaze jer za njih nema mesta. Politika aktuelnog režima je veoma vešta u kontroli, pre svega glavnih aktera. Došlo je do fragmentacije tri centra moći, što je oslabilo kapacitete otpora politici nivelisanja Beograda.

Ispod prividnog mira kriju se dvostruki procesi, implozije kapaciteta, ali i moguće eksplozije nagomilanog nezadovoljstva. Budući da su građanske koncepcije političkim subjektima u potpunosti elimisane, nestao je okvir relaksacije ovih pitanja i procesa. Najveći problem, kako se ističe, je pad intelektualne i kritičke dimenzije bez koje su društva i zajednice osuđene na sušenje i odumiranje. Sagovornici Helsinškog odbora isticali su da stanje “nikada nije bilo gore” i da više ništa ne očekuju od Beograda, s obzirom da je izneverio sva njihova očekivanja.⁴³⁸ Sandžački Bošnjaci su sve udaljeniji i getoizirani i postaje im sve manje važno šta kaže i šta radi Beograd. Građani su počeli da se distanciraju i samoorganizuju, dok političari idu linijom manjeg otpora.⁴³⁹

Politika Beograda prema Sandžaku se zasniva na kontinuiranim podelama, kao i kontroli, jer je Sandžak područje kontrolisanih tenzija. Jedan od indikativnih primera odnosa Beograda prema Sandžaku su putokazi na glavnim saobraćajnicama kod Kraljeva: devedesetih godina nigde nije bilo putokaza koji upućuju na Novi Pazar, što je tokom izgradnje autoputa “Miloš Veliki” promenjeno, ali ubrzo i vraćeno na predašnje stanje, pa su ponovo umesto onih koji upućuju na Novi Pazar stavljeni putokazi koji usmeravaju na obližnje, ali mnogo manje mesto, Rašku. Slično tome, godine 2007, izrađena je mapa kulturno-istorijskih spomenika u Srbiji na kojoj nema Petrove

438 Intervjui Helsinškog odbora, novembar 2021.

439 Ibid.

crkve i manastira Sopoćani, samo da bi se izbeglo spominjanje Novog Pazara.⁴⁴⁰

Rukometni klub Novi Pazar istupio je iz Arkus lige Srbije zbog dešavanja na utakmici protiv Crvene zvezde u Beogradu (10. oktobar 2021) kada su domaćini na nacionalnoj i verskoj osnovi vređali rukometaše iz Novog Pazara. Na tribini navijača Crvene zvezde tada je bio istaknut uvredljiv transparent, a navijači su skandirali Ratku Mladiću, uzvikivali “poturice” i pevali šovinističke pesme.⁴⁴¹ Odluka o istupanju iz lige doneta je jednoglasno. Rukometni klub Novi Pazar je delovao preventivno, pa je nakon upozorenja policije da su neredi mogući na utakmici, pisao klubu Crvena zvezda i Rukometnom savezu, tražeći dodatnu bezbednost: međutim, niko nije odgovorio na te zahteve.

Na utakmicama u Novom Pazaru su se, takođe, pojavljivali transparenti sa nacionalističkim i šovinističkim natpisima, ali su uvek bili odgovor na provokaciju. Na primer, kada su na jednoj od utakmica navijači Rada otvorili transparent “Reši rebus: nož, žica, Srebrenica”, na sledećoj utakmici su navijači Novog Pazara otvorili transparent “Rešen rebus: Žuta kuća”. U trenutku incidentne situacije na utakmici u Beogradu, u timu Novog Pazara bilo je i igrača srpske nacionalnosti, koji su nakon utakmice izjavili da ih je bilo sramota. U tim pesmama koje su navijači sve vreme pevali se, pored Bošnjaka vređaju i Turci.⁴⁴²

Na taj događaj reagovalo je i Ministarstvo spoljnih poslova Turske, u čijem se saopštenju navodi da je “reč o rasističkim sloganima i plakatima sa likom ratnih zločinaca koje su isticali navijači Crvene zvezde. Ti slogani vređaju ne samo našu bošnjačku braću i sestre, već i sećanje na našu zajedničku istoriju sa ovim regionom. Smatramo da bi sport trebalo da bude instrument za učvršćivanje mira

440 Ibid.

441 <https://www.slobodnaevropa.org/a/rukomet-turska-novi-pazar/31510977.html>.

442 Intervju Helsinškog odbora.

i prijateljstva među zajednicama i verujemo da će odgovorni za taj incident biti što pre kažnjeni”.⁴⁴³

Ovaj incident je uznemirio Bošnjake u Sandžaku, jer je srpski nacionalizam poslednjih godina eksplodirao i podseća ih na atmosferu devedesetih. Zbog incidenta u Beogradu ministri Vanja Udovičić i Tomislav Momirović su posetili Novi Pazar da bi odali priznanje sportistima i sportiskinjama koji su osvojili zlatne medalje u proteklom periodu, ali su ustvari, došli da “relaksiraju” situaciju sa Rukometnim klubom Novi Pazar. Oni se, međutim, ni u jednom trenutku nisu javno ogradili od navijača Crvene zvezde. Niko od navijača nije uhapšen, niti je pokrenut postupak. Crvena zvezda je kažnjena s 20.000 dinara i to zbog ubacivanja papirića na teren, a ne zbog incidenta zbog koga je novopazarski klub izašao iz lige. Da su u pitanju bilo čiji drugi navijači, država bi našla rešenje, međutim za navijače Crvene zvezde i Partizana, država ih nema.⁴⁴⁴

Drugi incident koji se nedavno desio odnosi se na Adelu Melajac Karahmetović, učiteljicu OŠ “Rifat Burdžović Tršo” u Novom Pazaru, koja je 1. septembra pustila đacima bošnjačku himnu “Ja sin sam tvoj”. Učiteljica je na prvom času kod prvaka pustila himnu “Bože pravde”, a onda je na drugom času pustila bošnjačku himnu, kao deo programa koji se praktikuje svake godine za doček prvaka. Zbog korone nije bilo velikog skupa, te je ona to uradila samo sa svojim razredom. Učiteljica je saslušana u Policijskoj upravi Novi Pazar, a pred zgradom su se okupili građani u znak protesta. Enis Imamović, poslanik SDA Sandžaka, je istakao da je “himna Bošnjaka koju je ona puštala svojim učenicima deo nastavnog programa na bosanskom jeziku i deo una-pređenja tog bošnjačkog identiteta, koji se želi postići kroz obrazovanje. Od policije i tužilaštva smo dobili objašnjenje da je pokrenut postupak na osnovu snimka koji se pojavio na društvenim mrežama.

443 <https://www.slobodnaevropa.org/a/rukomet-turska-novi-pazar/31510977.html>

444 Intervju Helsinškog odbora.

A, na njemu se vidi učiteljica koja radi svoj posao u skladu sa Ustavom i zakonima”.⁴⁴⁵

Murali Ratka Mladića po Srbiji i njegovo veličanje posebno su uznemirili Bošnjake u Sandžaku. U Skupštini Srbije su nakon protesta određenog broja građana sa zahtevom da se ukloni mural Ratka Mladića postavljen u samom centru grada, kao i reakcije desničarskih grupa protiv toga, neki poslanici postavili pitanje o ratnim zločinima i glorifikovanju ratnih zločinaca. Poslanik SDA Sandžaka Enis Imamović je pitao šta rade tužioci dok se u Srbiji pod zaštitom policije slavi genocid, veličaju ratni zločinci i širi verska i nacionalna mržnja, te da li će se reagovati na rastući fašizam koji je po zakonu zabranjen i pozvao ih da odgovore “da li je za njih Ratko Mladić zločinac ili heroj”⁴⁴⁶.

Prema rečima profesora Fakulteta za islamske studije Hajrudina Balića, Sandžak je regija gde većinsko stanovništvo čine Bošnjaci–muslimani, ali oni već vekovima žive u slozi i dobrim međunacionalnim i međuveruskim odnosima sa ostalim narodima i konfesijama. Međutim, kako ističe, nasilni ekstremizam je evidentan u Sandžaku u mnogim oblicima. Najzapaženiji je u obliku ekstremističkih organizacija koje propagiraju islamofobiju, ksenofobiju i rasizam. Reč je o organizacijama koje okupljaju desničare i ekstremiste iz reda srpskog naroda. U Sandžaku deluju i navijačke grupe koje često imaju ekstremističke nastupe i izlive nasilja.⁴⁴⁷

Sagovornici Helsinškog odbora smatraju da Srpska napredna stranka verovatno više nikada neće moći da dobije glas od nekog Bošnjaka, nakon svih ovih poruka koje su im poslate, a naročito zbog ponašanja Milorada Dodika, ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Vulina, navijača, te zaštite murala Ratka Mladića. Rasim Ljajić je

445 <https://www.nedeljnik.rs/imamovic-odgovorio-vulinu-himna-ja-sin-sam-tvoj-je-deo-skolskog-programa/>.

446 Danas online, 16. Novembar 2021, <https://www.danas.rs/vesti/politika/imamovic-danas-je-opasno-bit-bosnjak-u-srbiji-ministar-organizator-huligana/>.

447 <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/nacionalizam-kao-najopasniji-ekstremizam/>.

sigurno zbog toga u problemu. Ili će doći do smanjenja izlaznosti na izbore, ili će ljudi da poništavaju svoje glasačke listiće. Takođe navode da niko od opozicije nikada nije došao u Novi Pazar, niti je sa njima razgovarao, osim svojevremeno Saša Janković, koji je na kraju i sam završio sa Aleksandrom Vučićem.⁴⁴⁸

Incident na rukometnoj utakmici Novi Pazar – Crvena zvezda, kao i oni s muralima Ratka Mladića po Beogradu, mnogi, posebno predstavnici opozicije, tumače kao deo predizborne kampanje za izbore u aprilu 2022. Međutim, eksplozija srpskog nacionalizma ima dublje značenje, a utemeljena je u brojnim zvaničnim dokumentima Vlade. Reč je pre svega o Strategiji odnosa matice sa Srbima u dijaspori (2011), Povelji srpskog kulturnog prostora koju su potpisali ministri obrazovanja Republike Srbije i Republike Srpske (2019), zatim Zakon o ćirilici (2021), te Strategija kulture Republike Srbije 2021–2029 (2020). Procena je Beograda da je aktuelni međunarodni kontekst istorijska šansa za realizaciju projekta “srpski svet” koji pretpostavlja etničku državu. U tom svetlu treba sagledavati i ponašanje Beograda prema Bošnjacima. Eskalacija srpskog nacionalizma okreće Bošnjake od Beograda, raste njihovo nepoverenje i strah. U takvoj atmosferi koja suviše dugo traje, Bošnjačko nacionalno vijeće i Islamska zajednica dobijaju na važnosti kao identitetski stubovi.

Odlazak Muamera Zukorlića sigurno će uticati, kako ističu sagovornici Helsinškog odbora, na političku scenu u Sandžaku. Već se mogu naslutiti određeni potezi kao što je, na primer, najava SDP da će direktno učestvovati na izborima za BNV. Očigledno, SDP vidi šansu da ponovo zauzme monopolsku poziciju na političkoj sceni Sandžaka. Stranka pravde i pomirenja mora rešavati unutrašnje probleme, čime se otvara prostor za druge dve partije.⁴⁴⁹

Partije Ljajića i Ugljanina već koriste novonastalu situaciju. Činjenica da SDA nije prisustvovala dženazi Muamera Zukorlića pod izgovorm da je “klanjanje dženaze namaza kao i svakog drugog namaza lična odluka svakog pojedinca, te da je to njihov poznati

448 Intervju Helsinškog odbora.

449 Intervju Helsinškog odbora.

stav i praksa”, svedoči da je na vidiku politička borba za nove pozicije. Svim novoizabranim članovima organa u ograncima i novim članovima SDA Sandžaka je saopšteno da je SDA Sandžaka opoziciona parlamentarna stranka koja predstavlja i štiti interese građana Sandžaka i bošnjačkog naroda u Srbiji. S obzirom da je SPP, član vladajuće Vučićeve velikosrpske koalicije koja negira genocid nad Bošnjacima i veliča ratne zločince, SDA Sandžaka nije uputila delegaciju na dženazu niti je ovlastila bilo koga da se u ime SDA Sandžaka tamo pojavi.⁴⁵⁰

Sagovornici Helsinškog odbora isticali su i mnoge druge detalje koji svedoče o tome da taj region nikog ne interesuje. Tako Novi Pazar ne postoji čak ni na mapi vremenske prognoze Radio televizije Srbije.

KONSTITUISANJE BOŠNJAČKOG IDENTITETA

Proces nacionalnog konstituisanja Bošnjaka trajao je veoma dugo – od Osmanskog carstva do Berlinskog kongresa (1878), potom od Berlinskog kongresa do kraja Prvog svetskog rata, pa tokom perioda Kraljevine Jugoslavije i trajanja SFRJ, i konačno, do postkomunističkog doba.

Nakon raspada Jugoslavije, kao i raspada vrednosnog sistema, u vakuumu koji je nastao isticanje verske pripadnosti, njeno uvažavanje kako glavnog elementa identiteta, postalo je rasprostranjeno nego pre 50 godina. Naime, religija postaje duhovno i identitetsko utočište za sve narode na postjugoslovenskom prostoru. Međutim, raspad Jugoslavije je mnoge narode, uključujući i Bošnjake, od naroda pretvorio u manjine. Bošnjaci u suštini ne prihvataju manjinski status i pozivaju se na svoj status naroda koji su ranije imali. Kao i Hrvati, Bošnjaci postaju manjina donošenjem Zakona o manjinama (2003).

450 https://indeksonline.rs/2021/11/sda-niko-u-ime-nase-stranke-nije-isao-na-dzenazu-zukorlicu/?feed_id=22243&_unique_id=618e7c71028ee&fbclid=IwAR3XaEfqsdlmTOJG8Bx27K3_chhZgSWqEAckCLsTK7ERqZE--h3RA8Yw43o.

Traumatično iskustvo Bošnjaka iz devedesetih, stalni pokušaji asimilacije i svođenje Bošnjaka na versku zajednicu, te teritorijalna podjela bošnjačkih opština na dva okruga, otežava konsolidaciju bošnjačke manjine i stabilizaciju njene infrastrukture. Bošnjačko nacionalno vijeće je 2003. usvojilo Deklaraciju o položaju sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji, kojom se traži ispunjenje definisanih standarda u oblasti unapređenja manjinskih prava. Traži se adekvatna zastupljenost Bošnjaka u republičkim institucijama (pravosuđe, policija i druge) srazmerno njihovom procentu u stanovništvu. Takođe se zahteva da šest sandžačkih opština (Priboj, Prijepolje, Nova Varoš, Sjenica, Tutin i Novi Pazar) gde u značajnom broju žive Bošnjaci, budu u sastavu jednog regiona i sačinjavaju jednu oblast.

BOŠNJAČKO NACIONALNO VIJEĆE

Bošnjačko nacionalno vijeće, kao institucija nacionalnog saveta Bošnjaka, je najznačajnija institucija Bošnjaka, preko koje kao nacionalna manjina ostvaruju prava na samoupravu u oblastima kulture, obrazovanja, obaveštavanja i upotrebe jezika i pisma. Saveti su ustanovljeni donošenjem Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, 2009. godine.

Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka (MNV Sandžaka) formirano je 11. maja 1991. godine, a 1993. godine je preimenovano u Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka (BNV Sandžaka), a 2010. menja ime u Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV). BNVS je organizovalo referendum kojim je tražena politička i teritorijalna autonomija. To je u najvećoj meri i ostala glavna tema ove organizacije. Konstituisanje BNV bio je i povod za sukobe oko političke kontrole nad BNV, u koje su se uključili i Beograd, Islamska zajednica u Srbiji, Mešihat Sandžaka i Islamska zajednica Srbije, koja je dobila i podršku vlasti. Naknadno je 11. maj proglašen Danom bošnjačke nacionalne zastave.

Na izborima 2014. godine, SDA je ostvarila kontrolu nad BNV. Međutim, na izborima 2016, SDA je izgubila monopol u BNV, što je značajno uticalo i na njene aktivnosti.

Službena upotreba bosanskog jezika je delimično zaživela u Novom Pazaru, Tutinu i Sjenici. Lokalne samouprave u ovim opštinama, u okviru svojih službi koriste bosanski jezik i latinično pismo sa izuzetkom opština Prijepolje (koja je usvojila naziv jezika bošnjačko-bosanski, ali se još uvek ne koristi u aktima lokalne samouprave) i Priboj (gde nema ni govora o uvođenju bosanskog jezika). Istakli su da se nastava na bosanskom jeziku sprovodi u 39 vaspitno-obrazovnih ustanova u sandžačkim opštinama i da je njome obuhvaćeno 16.500 đaka.⁴⁵¹

Bošnjački nacionalni savet, kao i ostali saveti, je politizovan i nije uspeo da reši probleme koji se tiču identiteta Bošnjaka. Bosanski jezik je uveden u škole, ali nisu obavljene adekvatne pripreme, pre svega kadrovske. Međutim, nije bolja situacija ni kada je reč o udžbenicima. Zbog toga roditelji radije upisuju decu u srpska odeljenja.

Predstavnici BNV ističu nezadovoljstvo Zakonom o manjinama, jer generalizuje manjine i ne uvažava specifičnosti bošnjačke manjine. Takođe, ističu da je diskriminacija konstanta. Žale se i na to da Beograd ne priznaje bosanski jezik a potencira bošnjački, te da time Srbija krši Evropsku povelju o maternjim jezicima. Takođe su nezadovoljni Akcionim planom za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, jer nije unapredio pitanja manjina, a od dolaska SNS na vlast situacija se naglo pogoršala. BNV je priložilo 400 predloga za Akcioni plan koji nisu razmotreni, niti su ikada dobili odgovor. Tvrdi se da su remetilački faktor, dok oko 30.000 mladih, koliko ih ima u Novom Pazaru, nema perspektivu, a Srbija osvaja zlatne medalje zahvaljujući bošnjačkim reprezentativcima.⁴⁵²

BNV se takođe žali da ih Beograd tretira isključivo kao versku skupinu, negirajući njihov nacionalni identitet. Zastupaju stav da, ako već ne mogu dobiti autonomiju da bi status regiona bio zadovoljavajući, ma da, kako ističu, član 182. Ustava Republike Srbije jasno govori o osnivanju novih autonomija. Ističu da Beograd uvek primenjuje duple aršine. Tako se smatra legitimnim da Srbija traži

451 Sandžak Danas, 2. april 2021. "Više đaka se obrazuje na maternjem".

452 Intervjui Helsinškog odbora sa predstavnicima BNV.

Asocijaciju srpskih opština na Kosovu, dok bi se takav zahtev Bošnjaka smatrao remetilačkim.⁴⁵³

Posebno ističu da nadležne institucije ne vode računa o bošnjačkom kulturnom nasleđu. BNV je podnosilo brojne zahteve inspekciji, posebno kada se nelegalno rušilo i renoviralo. Nikada nisu dobijali odgovore na svoje pritužbe. Strategiju kulture Republike Srbije za period 2021–2029 smatraju manjkavom, kao i Akcioni plan. Žalili su se i na to da se nedovoljno ili nikako ne koriste znamenita bošnjačka imena za razne institucije. Naveli su primer da u Prijepolju, gde je nacionalna struktura 50:50, od osam osnovnih škola nijedna ne nosi naziv po nekom znamenitom Bošnjaku.⁴⁵⁴

Međunarodna zajednica više nije toliko prisutna kao nekada; BNVsarađuje sa OEBS, koja ima svoju kancelariju u Novom Pazaru.

Međutim, sagovornici Helsinškog odbora sa druge strane, ističu da je BNV u potpunosti pod monopolom jedne političke partije. Posebno kritikuju činjenicu da nije priređena lektira za izvođenje nastave na bosanskom jeziku. Navode da je BNV vrlo važna institucija, ali u potpunosti iskarikirana, jer se bavi svim ostalim osim identitetom. Većnici Matice Bošnjaka ističu da su ranije aktivno učestvovali u radu BNV, ali da je ono sada potpuno zatvoreno za bilo kakvu saradnju sa spoljnim akterima, uključujući stručnjake za razne oblasti. Na primer, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (IUNP) nikada nije dobilo poziv od BNV za bilo kakvu saradnju u oblasti razvoja bosanskog jezika, iako Internacionalni univerzitet ima veoma kvalitetnu katedru za bosanski jezik.⁴⁵⁵

453 Ibid.

454 Ibid.

455 Intervju Helsinškog odbora.

ISLAMSKA ZAJEDNICA I FAKULTET ZA ISLAMSKE STUDIJE

Fakultet za islamske studije u Novom Pazaru zauzima posebno i istaknuto mesto u obrazovnom sistemu Islamske zajednice u Srbiji. Fakultet je 2016. godine primljen u punopravno članstvo Unije islamskih univerziteta sveta koja deluje pod pokroviteljstvom Islamske organizacije za obrazovanje, nauku i kulturu, organizacije koju je osnovala Organizacija islamske konferencije, što je omogućilo toj instituciji intenzivne kontakte sa gotovo svim renomiranim islamskim univerzitetima u svetu⁴⁵⁶.

Pored nacionalnog saveta, odnosno BNV, islamska zajednica je u suštini, jedina bošnjačka institucija. U Srbiji deluju dve islamske zajednice: Islamska zajednica u Srbiji i Islamska zajednica Srbije. Mešihat Islamske zajednice u Srbiji je zadržao svoj status i ustrojstvo kakav je bio u SFRJ, sa centralom, Rijasetom u Sarajevu. Politizacija islamske zajednice i njenog vođstva dolazi uz podršku vlasti u Beogradu (Vojislava Kuštunice), što dovodi do otvorenog mešanja u unutrašnje odnose u islamskoj zajednici, ali i njenog cepanja.

Islamska zajednica u Sandžaku je niz decenija bila politički pasivna, a njenom političkom aktiviranju i obnovi uticaja doprineo je raspad socijalističkih vrednosti i obnova religioznosti u svim republikama u SFRJ (pokazalo se i u drugim regionima sveta). Kako je na Balkanu religija istovetna sa etničkom pripadnošću, radikalizacija po tom osnovu bila je svojstvena svim zajednicama na Balkanu. Najradikalnija je svakako, bila srpska, ne samo zbog konstrukcije novih identiteta, već i pripreme za redefinisane Jugoslavije po srpskoj zamisli, što se završilo u njenom brutalnom raspadu.

Potreba za jačanjem identiteta je i razumljiv odgovor na dugogodišnju diskriminaciju i "nevidljivost", kao i policijski teror, otmice i likvidacije tokom rata u Bosni. Islamska zajednica je ključna identitetska matrica za bošnjačku zajednicu u odsustvu drugih institucija. Zbog toga je i bila na udaru Beograda i beogradskih "službi", sa ciljem

456 Intervju Helsinškog odbora.

da se temeljno destabilizuje. To je dovelo do cepanja islamske zajednice i podizanje tenzije unutar bošnjačke zajednice, što može, ako bude potrebno, da se brzo pretvori u kriznu tačku.

Mevlud Dudić, bliski Zukorlićev saradnik, formalno je početkom 2014. godine od njega preuzeo funkciju predsjednika Mešihata Islamske zajednice u Srbiji. Među vjernicima uživa određen ugled, ima organizacione sposobnosti i važi za Zukorlićevog sledbenika. Međutim, prerani odlazak Muamera Zukorlića već je otvorio pitanje, kako naslednika u partiji (za sada je za vd imenovan njegov sin koji ima 22 godine), tako i odnosa dveju islamskih zajednica.⁴⁵⁷

Nekoliko pokušaja izmirenja i objedinjavanja paralelnih verskih islamskih zajednica u Srbiji nisu urodili plodom, čak ni u slučaju direktnog posredovanja Turske i Srbije. Turski Dijanet, vrhovni vjerski autoritet koji priznaje Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, predlagao je opšte izbore unutar IZuS, što je tadašnji muftija Zukorlić kategorički odbio. Odlazak Zukorlića i eventualno slabljenje Dudića, otvara prostor da se ponovo otvori pitanje ujedinjenja dve zajednice.

Sagovornici Helsinškog odbora smatraju da je moguće obnavljanje starih antagonizama oko uspostavljenih podela.

Sagovornici u Islamskoj zajednici Srbije (IZS) izrazili su zabrinutost zbog uznemiravajućih dešavanja u regionu koji među Bošnjake unose strah. Navode da kriza traje od devedesetih, te da incidenti koji se dnevno dešavaju nisu slučajni.⁴⁵⁸

Ističu da je IZS apolitična i da se dosta bavi humanitarnim radom, ali ne zato što im je to osnovna delatnost, već zato što postoji velika potreba, jer siromaštvo u porastu. Verska prava im nisu mnogo ugrožena, regularno drže veronauku u školama. Postoje mnogi izazovi – ideološke podele, ekonomska kriza, ekstremne struje i želja im je da dođe do pomirenja, jer nisu našli sagovornika u drugoj IZ.⁴⁵⁹ Pored Dijaneta, i gulenisti su u više navrata probali da budu posrednici u

457 <https://sandzacke.rs/stav/previranja-na-vidiku-sandzak-nakon-muamera-zukorlica/>.

458 Intervju Helsinškog odbora.

459 Ibid.

dijalogu sa Muamerom Zukorlićem, ali je on od početka bio isključiv i nije želeo da razgovara. Uticaj gulenista u Srbiji je neznatan.⁴⁶⁰

Vehabijska ideologija je bila dosta zastupljena, ali to više nije slučaj. Bilo je 5–6 selafističkih grupa, koje su pod prismotrom policije. Pripadnici tih grupa ne dolaze u džamije, oni imaju svoje tekije. Ranije bi ih uzimali pod zakup, međutim, kako su istakli, jedna grupa zida svoj objekat, što baš i nije ohrabrujuće.⁴⁶¹

Smatraju da nijedna politička opcija nije sposobna da zastupa interese Bošnjaka. Stvorila se atmosfera, kako bi Bošnjaci trebalo međusobno da se poubijaju oko rešavanja pitanja vakufske imovine. Trebalo bi da se utvrdi koja od dve postojeće islamske zajednice ima istorijski kontinuitet. Obe islamske zajednice su registrovane, ali nije precizirano koja legitimno polaže pravo na povrat vakufske imovine.⁴⁶² Bez rešenja statusa islamske zajednice ne može biti rešeno ni pitanje vakufske imovine.

Islamska zajednica Srbije ima veoma dobru saradnju sa Dijanetom iz Turske, oni se bore protiv ekstremizma i radikalizma. Dobru saradnju imaju i sa TIKa koja je renovirala Sultan Valida džamija u Sjenici, kao i Bajrakli džamiju, organizovala je brojne seminare. Erdogan doživljavaju kao velikog lidera, ali navode i da Balkan nije tačka interesovanja samo Turske. Smatraju da je islam koji Turska nudi “isproban”, te da nije imao negativne uticaje zbog čega tamo gde je takvo shvatanje islama prisutno, nema mesta radikalizmu.⁴⁶³ Institucionalno sa Sarajevom nemaju dodirnih tačaka, za njih je više vezana druga IZ, Islamska zajednica u Srbiji.⁴⁶⁴

460 Idim.

461 Ibid.

462 Ibid.

463 Ibid.

464 Ibid.

INTERNACIONALNI UNIVERZITET U NOVOM PAZARU

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru projekat je koji je nastao na Zukorlićevoj “specifičnoj težini” i političkom uticaju, koji počinje od vremena vlade Zorana Đinđića pa sve do sada.

Ministar prosvete u Đinđićevoj vladi lično je 2002. godine donio u Novi Pazar dozvolu za rad fakulteta. Zukorlić ga je veoma brzo promovisao u Univerzitet, što Komisija za akreditaciju visokoškolskih ustanova Srbije nikada nije ozvaničila. Univerzitet je nastavio da radi, a i dalje postoji jedino na osnovu Uredbe Vlade Srbije, proizašle iz političke nagodbe Vučića i Zukorlića o podršci u državnom parlamentu.⁴⁶⁵

Budućnost Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru zavisiće od sposobnosti prevazilaženja haotične situacije, nastale iznenadnim gubitkom osnivača, i od odnosa političkih snaga u budućnosti.

Pored Internacionalnog univerziteta postoji i tzv. Državni univerzitet koji je osnovan 2006. godine (sadrži Filozofski fakultet, Pravno-ekonomski fakultet i Fakultet tehničkih nauka). Ima i više centara kao što su Centar za obezbeđenje kvaliteta, Račinski centar, Naučnoistraživački centar i Regionalni centar za energetske efikasnost.

MATICA BOŠNJAKA

Matica Bošnjaka je jedna od četiri institucije, pored Bošnjačke nacionalne fondacije, Svetskog bošnjačkog kongresa i Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti (formirao Muamer Zukorlić) koje su orijentisane na nadnacionalno očuvanje kulturnog identiteta Bošnjaka. Matica Bošnjaka je imala nekoliko važnih projekata, a njen glavni fokus trenutno je na izdavaštvu kapitalnih dela. U pripremi je i prvi časopis – Letopis, koji ujedno predstavlja i poslednju zaostavštinu Muamera Zukorlića.

465 <https://sandzacke.rs/stav/previranja-na-vidiku-sandzak-nakon-muamera-zukorlica/>.

BOŠNJAČKA AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI

Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti (BANU) osnovana je 11. juna 2011, u Novom Pazaru, a u decembru iste godine u Sarajevu je konstituisan njen Senat, kojim je predsjedavao Mustafa Cerić, reis Islamske zajednice BiH. Akademija ima 21 člana, no, među njima je neznatan broj bh. intelektualaca. Osnivanje Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti nije izazvalo preterano pozitivne reakcije bosanskohercegovačkih intelektualaca, jer smatraju da ta institucija nije ni naučna, ni umjetnička, s obzirom da je nastala pod okriljem vjerske zajednice, odnosno reisa Mustafe Cerića i sandžačkog muftije Muamera Zukorlića.⁴⁶⁶

Neki bosanski akademici su smatrali da se osnivanjem BANU, pored postojeće Akademije nauka Republike Srpske i Naučnog društva Hrvata, nameće pitanje da li je njihova uloga da i nauku rascep-kaju po etnoprincipu.⁴⁶⁷

Uprkos kritikama, BANU je nakon četiri godine postojanja, 2015. otvorila Naučni centar Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti u Novom Pazaru. Zdanje Naučnog centra, kapaciteta 2000 metara kvadratnih, nalazi se u predgrađu Novog Pazara. Nakon okončanja građevinskih radova i opremanja, stavljeno je na raspolaganje prvoj naučnoj ustanovi ove akademije.⁴⁶⁸

Nekoliko poznatijih članova BANU (Ejup Ganić, Asim Kurjak) je napustilo tu instituciju i, kako izveštavaju mediji, uveliko rade na osnivanju nove akademije nauka i umjetnosti u Bosni i Hercegovini.⁴⁶⁹ Smatra se da je došlo vreme za bosansku akademiju.⁴⁷⁰

466 https://www.slobodnaevropa.org/a/bosnjacka_akademija_nauka_ili_politika/24430736.html.

467 Ibid.

468 <http://saff.ba/otvoren-naucni-centar-bosnjacke-akademije-nauka-i-umjetnosti-u-novom-pazaru/>.

469 <https://sandzacke.rs/featured/napustaju-zukorlicevu-banu-kurjak-i-kurtcehajic-formiraju-novu-akademiju/>.

470 Ibid.

KULTURNI CENTAR U NOVOM PAZARU

Kulturni centar je središna tačka kulturnih događanja u Novom Pazaru, ali i u čitavom regionu Sandžaka. Tokom poslednjih nekoliko godina je značajno unapređovala kulturna produkcija. Kulturni centar je obnovljen, što je značajno popravilo kapacitet Centra za produkciju i izlaganje umetničkih sadržaja. Stvorena je ozbiljna kritička publika u poslednjih nekoliko godina i, kako ističe direktor Centra Husein Memić, to je “najotvoreniji Kulturni centar u Srbiji. Konstantno se rade projekti i programi za poboljšanje položaja kulture u gradu, a pre tri godine su od Ministarstva za kulturu dobili i nagradu za najbolji Kulturni centar u zemlji. To se postiglo zahvaljujući programima Kulturnog centra i dobrim uredništvom. Samo tokom oktobra 2021. imali su 20.000 posetilaca”.⁴⁷¹ Od Ministarstva za kulturu su dobili 11,5 miliona dinara, a od gradova u fokusu 10 miliona dinara za audio opremu. Grad Novi Pazar učestvuje sa 70 odsto u budžetu Kulturnog centra.⁴⁷²

Sandžak ima veoma značajnu i respektabilnu intelektualnu i kulturnu elitu. Mnogi pojedinci su osvojili značajne nagrade za svoje stvaranje. Novovarošanka Elena Zajmović osvojila je treću nagradu na likovnom konkursu “Moja evropska zajednica”, koji se u Srbiji održava već deset godina pod pokroviteljstvom EU preko programa EU PRO.⁴⁷³ Predstava “Lavina” u koprodukciji Regionalnog pozorišta Novi Pazar i Plus teatra iz Lazarevca, odigrana je u Novom Pazaru.⁴⁷⁴ U Novom Pazaru je predstavljena zbirka pesama “Kafkin kalfa” Šabana Šarenkapića, koji je prošle godine dobio nagradu “Sulejman Tabaković”.⁴⁷⁵ Predstava “Srebrenica. Kad mi ubijeni ustanemo” u režiji Zlatka Pakovića i produkciji Helsinškog odbora za ljudska prava je takođe prikazana u Novom Pazaru. Enes Halilović iz Novog Pazara dobio je nagradu – “Zlatno slovo” za najbolju zbirku kratke proze.

471 Intervju Helsinškog odbora.

472 Ibid.

473 Sandžak Danas, 17. januar 2020. “Priznanje za kreativnost i empatiju”.

474 Sandžak Danas, 24. januar 2020. “Lavina u Novom Pazaru”.

475 Sandžak Danas, 24. januar 2020. “Predstavljen Kafkin kalfa”.

Ovom nagradom za svoju knjigu Čudna knjiga, Halilović spada u red najnagrađivanijih književnika Novog Pazara.⁴⁷⁶ “Ako dugo gledaš u ponor”, predstava Regionalnog pozorišta Novi Pazar i Kulturnog centra u Novom Pazaru, prema istoimenom romanu Enesa Halilovića, a u režiji Zlatka Pakovića, proglašena je najboljom predstavom 66. Sterijinog pozorja.⁴⁷⁷

Planirana su izdvajanja za kulturne manifestacije i zaštitu kulturnih spomenika. Gradska uprava u Novom Pazaru će iz budžeta odvojiti 19,9 miliona dinara za odžavanje Kule motrilje.⁴⁷⁸

PRIVREDA: STAGNACIJA U ODSUSTVU INFRASTRUKTURE

Osnovni problem stagnacije privrednog života u Sandžaku je nedostatak infrastrukture, zbog čega nema gotovo nikakvih investicija. Država gradi put Novi Pazar-Sjenica i kod Tutina, turskim kreditom koji Srbija plaća. Međutim, taj put kod Tutina možda je u funkciji, kako se ističe, Zvonka Veselinovića, jer on “nešto” gradi na Goliji. Rade se i pojedini seoski putevi. Najviše se očekuje od autoputa Beograd-Južni Jadran, koji treba da se nastavi na autoput Miloš Veliki preko Peštera do Crne Gore. On se dugo najavljuje, ali još uvek nije počela izgradnja. Prema rečima pojedinih sagovornika, reč je o saobraćajnici koja će biti izgrađena zato što je to u interesu Evropske unije, a ne zato što Srbija želi da napravi put svojim građanima u Sandžaku. Bošnjaci smatraju da bi taj autoput značajno doprineo ekonomskom oživljavanju.⁴⁷⁹

Kompanija INKOP, na čijem čelu su kosovski biznismeni Zvonko i Žarko Veselinović i Milan Radoićić, kupila je jednu od najvećih kompanija za izgradnju i održavanje puteva “Novi Pazar put”. Za njih se vezuju

476 Sandžak Danas, 24. januar 2020. “Još jedna nagrada za Halilovića”.

477 <https://www.novosti.rs/kultura/vesti/1011051/najbolja-predstava-novog-pazara-svecanim-urucenjem-nagrada-novom-sadu-posle-devet-dana-spustena-zavesa-66-sterijino-pozorje>.

478 Sandžak Danas, 5. februar 2021. “Za Kulu motrilju 19,9 miliona dinara”.

479 Intervju Helsinškog odbora.

brojne afere a u prethodnom periodu protiv njih su vođeni različiti sudski procesi.⁴⁸⁰ Imaju apsolutni monopol na svim tenderima u Sandžaku i više niko ne sme da se prijavi za učešće na njima.⁴⁸¹

Inače, mnogo se polaže na potencijal Peštarske visoravni za razvoj stočarstva i organske proizvodnje prehrambenih proizvoda. Iako postoje idealni uslovi i prepoznatljivi proizvodi iz tog kraja širom zemlje, veoma malo se ulaže u razvoj ove ideje.⁴⁸²

Stranih investicija nema upravo zbog loše infrastrukture. Takođe, država smanjuje kvotu subvencija za ovaj kraj, kad su u pitanju ulaganja stranih investitora. Na primer. ako stranac zaposli našeg državljanina u Leskovcu dobiće 10.000 eura, a ako ga zaposli u Novom Pazaru, dobiće 5000 eura.⁴⁸³

Većina sagovornika se žali na centarlizaciju koja onemogućava veću lokalnu inicijativu. Takođe se žale na nedostatak edukacije, na primer, u oblasti marketinga. Svi sagovornici ističu da nema međuetničkih problema i tenzija, da je suživot veoma harmoničan, ali da nemir u međunacionalne odnose unosi zvanični Beograd.⁴⁸⁴

Generalno, ekonomska situacija se nije mnogo izmenila, što se vidi i po broju mladih ljudi koji svakodnevno odlaze, uglavnom na Zapad. Jedina bitno uočljiva aktivnost je građevinarstvo, koje se finansira od novca dijaspore, ali veći deo otpada i na pranje novca. Jedan od izvora sredstava (mada mnogo manje nego ranije) je i droga koja tradicionalno ide tim putem. Govori se i o povezanosti nekih krugova sa mafijom u Kosovskoj Mitrovici i Beogradu i Crnoj Gori.⁴⁸⁵

Tokom poslednjih 15 godina Novi Pazar je ipak počeo da se menja. Investicije u infrastrukturu – putevi, obnovljene su zgrade i centar

480 Danas, Firma Veselinovića i Radoičića novi vlasnik preduzeća za izgradnju puteva iz Novog Pazara, 10. januar 2020.

481 Intervju Helsinškog odbora.

482 Sandžak Danas, 24. januar 2020. "Potencijali Peštara za organsku proizvodnju".

483 Intervju Helsinškog odbora.

484 Intervju Helsinškog odbora.

485 Intervju Helsinškog odbora.

grada. Oživljavanje Novog Pazara počelo je još za vreme demokratske vlasti, a nakon što je došla SNS došlo je do pomaka i u nekim drugim oblastima. Na primer, u zdravstvu i to tokom pandemije, jer je bolnica imala manjak lekara i medicinskog osoblja.

Privatni biznis se zadržao na konfekciji, džinsu, i proizvodnji mesa. S obzirom da su plate niske, građani radije odlaze u inostranstvo na po nekoliko meseci, pa se vraćaju. Radi se o "cirkularnoj migraciji".

Sandžak ima potencijal i za turizam koji tek počinje da se razvija. Nemaju još turističkih vodiča i agencija koji bi bili sposobni da promovišu sandžački turizam. Ne postoje ni table ispred kulturno-istorijskih spomenika koje bi pružile osnovne informacije turistima.

Sandžačka razvojna agencija (SEDA) u saradnju sa američkom agencijom USAID pruža podršku razvoju malih i srednjih preduzeća, tako što dodeljuje bespovratna sredstva za kupovinu opreme. Jedan takav primer je *Pazarnica* (proizvodi i prodaje suvenire) koja je dobila 7500 dolara bespovratne pomoći. Neke firme iz Srbije ne žele da sarađuju sa njima, jer na nekim suvenirima stoji natpis "Sandžak". Raste i broj žena koje se bave preduzetništvom, ma da je još uvek većina žena to samo na papiru. Država ima maćehinski odnos prema ženama koje žele da rađaju.⁴⁸⁶ Država realizuje program "Moja prva plata", ali taj podstrek je nedovoljan, jer mladi ljudi i dalje odlaze.

Najveća ulaganja dolaze iz bošnjačke dijaspor, ali pre svega u građevinarstvo jer ne postoji pravna sigurnost za ozbiljnija ulaganja. Postoji problem nelegalne gradnje u Novom Pazaru. Ima primera da se uprkos rešenjima inspekcije koja nalažu obustavljanje gradnje, ona nastavlja. Jedan od mnogih primera je i zgrada u centru Novog Pazara koja se nalazi pored jednog od simbola grada, Hotela Vrbak. Zgradu je prisvojila IZ u Srbiji pozivajući se na Zakon o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama, uz obrazloženje da im je ta zgrada pripadala pre Drugog svetskog rata.⁴⁸⁷

486 Intervju Helsinškog odbora.

487 Sandžak Danas, 6. novembar 2020. "Inspekcijska rešenja niko ne poštuje".

Ulazak pribojske fabrike FAP u Grupaciju odbrambene industrije Srbije doprineće oživljavanju ovog kraja.⁴⁸⁸ Na privrednom Forumu sa dijasporom koji je održan u Berlinu (februar 2020) prisustvovala je Delegacija iz Sandžak koju je predvodio gradonačelnik Novog Pazara Nihat Biševac.

Privredne veze sa Kosovom su razvijenije nego sa Sarajevom. Sandžak je dosta profitirao kada je građevinarstvo počelo da buja na Kosovu. Izvozili su građevinski materijal, ali su i mnogi radnici odlazili na Kosovo da rade. Sa Kosovom su najprirodnije veze i Sandžak bi najviše profitirao od rešenja statusa Kosova. Inače postoji velika bliskost zbog sličnih običaja i iskustva.⁴⁸⁹

Zaštita životne sredine jedan je od prioriteta za Sandžak, posebno za Novi Pazar koji spada u najzagađenije gradove u Srbiji. Trasiran je gasovod koji treba da doprinese smanjenju zagađenosti vazduha, ali se generalno nije mnogo odmaklo u rešavanju problema zagađenja. Grad već subvencionise određene projekte za zamenu individualnih ložišta, međutim, nedovoljno. Postoji i nekoliko peletana, ali s obzirom da neke od njih proizvode nekvalitetan pelet, one dodatno zagađuju vazduh. Mnoge firme koje rade sa tekstilom i lakom konfekcijom koriste ostatke materijala za loženje, što je izuzetno pogubno po kvalitet vazduha.⁴⁹⁰

U sve težoj socijalnoj i ekonomskoj situaciji došlo je do "samo-organizovanja" građana, u okviru delovanja raznih nevladinih organizacija, pre svega, humanitarnih. Tako humanitarna organizacija "Otvorena ruka" realizuje projekat "Unapređenje pružanja zdravstvenih usluga u romskom naselju Blaževo u Novom Pazaru", sa ciljem da se ublaže posledice pandemije u podstandardnim romskim naseljima. Projekat finansira Vlada Švajcarske.⁴⁹¹

488 Sandžak Danas, 17. januar 2020. "Spas za pribojsku fabriku".

489 Intervju Helsinškog odbora.

490 Intervju Helsinškog odbora.

491 <https://rtvnp.rs/2021/04/19/grad-novi-pazar-i-ho-otvorena-ruka-realizovace-vazan-projekat-za-rome-u-blazevu/102517>.

Sve je veći broj humanitarnih organizacija koje imaju versku misionarsku ulogu, što je takođe posledica nebrige institucija za ovaj region. CHR Hajrat, na primer, pomaže porodice jetima (siročadi) i samohranih majki tako što im dostavljaju ramazanske poklone za decu.⁴⁹² Udruženje “En-Nisa” je osnovana pre nekoliko meseci. Takođe je, prema podacima na njihovom sajtu, poznata po projektu “Obraduj jetima”. Ova grupa je godinama delovala kao neformalna grupa. Najpre su promovisale žene kojima je hidžab deo identiteta. Vremenom su se okrenule humanitarnim akcijama, borbi za bolji položaj i pomoć izbeglicama koje su smještene u kolektivnim centrima u Sandžaku i aktivnosti za decu sa teškoćama u razvoju.⁴⁹³

ODNOSI SA TURSKOM

Turska je veoma prisutan akter u Sandžaku. Lokalni politički akteri je često (zlo)upotrebljavaju u međusobnom razračunavanju. O popularnosti Turske i njenog predsednika najbolje svedoče scene dobrodošlice prilikom Erdoganove posete Novom Pazaru 2017. godine. Sva tri politička lidera, koji su inače često u sukobu, su otišla u Ankaru da Erdoganu pruže podršku nakon puča 2016.

Zbog brojne bošnjačke dijasfore u Turskoj, u Novom Pazaru je otvoren turski konzulat 1. septembra 2021. Konzularno područje obuhvata teritoriju opština Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Prijepolje, Nova Varoš i Priboj. Ministar spoljnih poslova Melvud Čavušoglu je tom prilikom izjavio: “Naša braća u Sandžaku i građani Turske poreklom iz Sandžaka su čvrsta veza između naših zemalja. Ovaj konzulat pokriva široko područje, od Pirota do Užica, pa se nadam da će nakon njegovog otvaranja biti povećano ulaganje naših kompanija u ovaj kraj, što mi podstičemo, kao i da će unaprediti naše veze i saradnju.”⁴⁹⁴

492 <https://hajrat.org/zenska-mreza-hajrata-u-posjeti-samohranim-majkama-i-jetimima/>.

493 <https://tutinskenovine.com/novopazarke-iz-udruzenja-en-nisa-brinu-o-jetimima-i-samohranim-majkama/>.

494 <https://rtvnp.rs/2021/09/01/cavusoglu-turska-nikada-nec-zaboraviti-podsku-naroda-sandzaka-novi-pazar-u-srcu/111365>.

Bez obzira na okrenutost Turskoj, njen pokušaj da pre nekoliko godina formira tursku manjinu u Sandžaku nije uspeo. Tendencija Turske da Bošnjake tretira kao tursku manjinu izaziva oštro protivljenje, kako u Sandžaku, tako i u Sarajevu. Udruženje Turaka u Srbiji formirano je 2015. godine u Novom Pazaru. Udruženje je pozvalo građane da se registruju, kako bi se formirala turska nacionalna manjina. Mada je poziv navodno upućen samo građanima turskog porekla, mnogi Bošnjaci su to shvatili kao provokaciju usmerenu na urušavanje bošnjačkog identitea. Da bi se formirala nacionalna manjina potrebno je 300 registrovanih građana, a toliko ih nema.⁴⁹⁵

Muamer Zukorlić, u svojstvu generalnog sekretara Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti tvrdio je da su ljudi bili iznenađeni i uspaničeni, te da su ih mnogi zvali sa pitanjem zašto Bošnjake neko zove Turcima. Tvrdio je da u Novom Pazaru ne postoji nijedan Turčin, čak ni statistički.⁴⁹⁶

Mnogi Bošnjaci na to gledaju kao pokušaj “turkizacije Bošnjaka” i kao opasnu ideju i brutalnu agresiju na biće i identitet bošnjačkog naroda. Esad Džudžo smatra da je ova ideja dirigovana iz “velikosrpskih obavještajnih krugova s ciljem umanjivanja kapaciteta bošnjačke nacionalne zajednice i narušavanja dobrih bratskih odnosa između bošnjačkog i turskog naroda, kao i odnosa Srbije i Turske”. I Muamer Zukorlić je isticao kako se iz ove inicijative mogu iščitavati rukopisi različitih politika i ideologija.⁴⁹⁷

Bošnjački lideri čitavu situaciju posmatraju kao “presedan u međunacionalnim odnosima u savremenoj historiji” i najavljuju slanje protestnih nota i turskim diplomatima u Srbiji, i vlasti u Beogradu, a Bošnjake pozivaju da “odlučno odbace ovaj asimilatorski

495 <https://balkans.aljazeera.net/teme/2015/8/14/poziv-koji-je-uznemirio-sandzak>.

496 <https://balkans.aljazeera.net/teme/2015/8/14/poziv-koji-je-uznemirio-sandzak>.

497 Ibid.

čin i ponižavajući projekat i ostanu dosljedni svom nacionalnom identitetu”.⁴⁹⁸

Uprkos mnogim obećanjima Turska nije značajno investirala u Sandžak, čak je mnogo više okrenuta drugim krajevima u Srbiji.

Bliska saradnja Turske i Srbije tokom poslednjih meseci sve je intenzivnija, kako na političkom, tako i na ekonomskom planu. Parlament u Ankari ratifikovao je Sporazum o slobodnoj trgovini između Srbije i Turske. Tokom 2018. godine Erdogan i Vučić sreli su se pet puta, povodom brojnih poslova koje u Srbiji počinju da rade turske firme.

Turska je preko svoje Agencije za međunarodnu saradnju i koordinaciju (TIKA), u Sandžak uložila oko 20 miliona dolara. Ova Agencija pomaže uglavnom obnovu kulturnog nasleđa i rekonstrukciju objekata iz osmanskog perioda. U planu je projekat za jedan most, zatim rekonstrukcija Isabegov hamama u Novom Pazaru, rekonstrukcija zgrade suda... Veliki broj projekata čeka. Rekonstrukciju puta Novi Pazar – Tutin je u toku.⁴⁹⁹ Međutim reč je o kreditu koji Srbija vraća. Osim toga, Čavuşoglu je u Novom Pazaru svečano otvorio i Sportsku halu čije je renoviranje finansirala kompanija Doguş. Ambasador Turske u Beogradu, koji je dodao da dve zemlje imaju dobre bilateralne odnose i da očekuje da uskoro počne i realizacija regionalno važnog projekta, izgradnje autoputa Beograd-Sarajevo, koji bi trebalo da radi kompanija Taşjapi.⁵⁰⁰

Blagonaklon odnos Sandžaklija prema Turskoj je rezultat istorijskih, verskih, kulturoloških i rodbinskih veza, ali i posledica odnosa Srbije prema Sandžaku i Bošnjacima, kao manjinskom narodu. Bošnjaci Vladu Srbije krive za nedostatak infrastrukture, investicija, ali i zbog toga što je za mnoge stvari centar i dalje u susednom Kraljevu, uprkos tome što bi, shodno broju stanovnika to trebalo da bude Novi

498 Ibid.

499 <https://www.slobodnaevropa.org/a/turska-generalni-konzulat-novi-pazar/31438570.html>.

500 <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-i-turska---sve-dublja-bliskost/29763206.html>.

Pazar. Tom spisku Bošnjaci pridodaju i poratne traume, zbog čega u Turskoj traže zaštitnika.⁵⁰¹

Bez obzira na okrenutost Turskoj sagovornici Helsinškog odbora ističu da nemaju poseban odnos sa Turskom. Ono što je Erdogan obećao nije ispunjeno, kao na primer, izvoz mesa i “mantija” u Tursku. Više se izvozi iz drugih delova Srbije. Umesto toga iz Turske šalju verske službenike da na turskom jeziku obavljaju verske obrede u Sandžaku. Ističu da su drugu Islamsku zajednicu Turci proizveli i da je oni održavaju.⁵⁰²

“PRIJATELJI SANDŽAKA”

Međunarodni akteri i predstavnici međunarodnih organizacija su prisutni u Sandžaku od devedesetih godina prošlog veka. Prisustvo i interes brojnih međunarodnih organizacija (OEBS, Savet Evrope, EU, međunarodne i lokalne nevladine organizacije, te ambasade) ukazuje na to da je međunarodna zajednica svesna mogućnosti destabilizacije tog regiona.

Na inicijativu tadašnjeg američkog ambasadora u Beogradu Kamerona Mantera, u januaru 2009. godine osnovana je neformalna grupa pod nazivom “Prijatelji Sandžaka”, koja se povremeno sastaje i razmatra teme u vezi sa jugozapadom Srbije. Osim SAD i Turske članovi su Francuska, Nemačka, Velika Britanija, Japan, Portugal, Češka, Španija, Austrija, EU, UN i OEBS.

Glavni cilj ove grupe je ekonomska podrška Sandžaku i njene aktivnosti se u velikoj meri koordiniraju sa srpskom vladom i sa predstavnicima lokalnih samouprava. Uz pomoć ove grupe već je realizovan niz projekata, od renoviranja i proširenja osnovnih škola, smeštaja interno raseljenih lica, do zaštite ljudskih prava. Ta pomoć se obavlja preko nekoliko međunarodnih organizacija, kao što su USAID,

501 <https://avaz.ba/globus/region/256697/bosnjaci-u-sandzaku-i-turska-mozda-jesmo-braca-ali-nam-kese-nisu-sestre>.

502 Intervju Helsinškog odbora.

Evropski progres, TIKA.⁵⁰³ Međutim, posete Prijatelja Sandžaka su mnogo ređe nego ranijih godina, a poslednji put su se sastali 2018. godine⁵⁰⁴.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

EskaIacija srpskog nacionalizma i dešavanja kako u Srbiji, tako i u regionu, oživljavaju strah kod Bošnjaka i neizvesnost u pogledu njihove budućnosti. Rast islamofobije i stalna fiksiranost na islamski ekstremizam, kao i nespremnost Beograda da procesuirá zločine nad Bošnjacima iz devedesetih i obezbedi reparacije žrtvama, doprineli su nepoverenju Bošnjaka i njihovom okretanju od Beograda. Osećaju se izneverenim i marginalizovanim.

Sandžak je i dalje jedan od najnerazvijenijih regina u Srbiji, sa lošom infrastrukturom, što odbija strane investitore. Mladi ljudi odlaze zbog visokog stepena nezaposlenosti i besperspektivnosti. Osim toga, visok stepen centralizacije (što je problem za celu Srbiju), kao i nepostojeća pravna država, onemogućava lokalnu inicijativu i značajnije investicije sandžačke dijasfore u proizvodnju.

Sandžačko pitanje je talac još uvek nedovršenih, pre svega graničnih pitanja na Balkanu. Zbog toga su u cirkulaciji razne teorije koje Sandžak dodatno stigmatizira, jer se percipira kao sporna teritorija koja može biti uzrokom novih nestabilnosti.

Beograd i dalje uspeva da svojim manipulacijama i kontrolom lokalnih aktera spreči značajniji otpor i otvoreno nezadovoljstvo statusom Bošnjaka i Sandžaka.

Jezičko pitanje je i dalje otvoreno čime se u suštini negira postojanje bošnjačke nacije. Prethodna vlada je imala blagonaklon stav prema ovom pitanju, što je čak rezultiralo izradom udžbenika za nastavu na bosanskom jeziku.

503 <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:814750-INTRIGANTNO-DELOVANJE-GRUPE-SA-ZAPADA-Opet-se-aktiviraju-Prijatelji-Sandzaka>.

504 Intervjui Helsinškog odbora, novembar 2019.

Sagledavanje Sandžaka samo kroz optiku vehabizma i ekstremizma je pogrešan pristup, jer su to marginalne pojave i pre svega posledica višedecenijskog stanja u Sandžaku, što je posledica politike Beograda.

Etnifikacija postjugoslovenskog prostora i raspad jednog sistema vrednosti otvorio je prostor konzervativnim ideologijama (u čemu verske zajednice imaju ključnu ulogu), repatrijarhalizaciji društva i vraćanja na veoma konzervativne, odnosno iliberalne vrednosti.

Da bi se smanjio odlazak ne samo mladih, već i stručnjaka, posebno građevinara i drugih uslužnih delatnosti, država treba da donosi posebne mere za ublažavanje nezaposlenosti u Sandžaku.

Država takođe treba da ispuni svoje zakonske obaveze i da omogućiti proporcionalno zapošljavanje Bošnjake u republičkim institucijama, posebno u sudstvu, policiji, poreskoj upravi i drugde.

Integrisanje manjina u širu političku, ekonomsku i kulturnu zajednicu i dalje je ključni problem za ostvarivanje njihovih prava. Bez obzira na postojeće zakone i norme, bošnjačka manjina (kao i ostale) je marginalizovana i geteoizirana. Njihova kulturna baština nije uključena u udžbenike niti se adekvatno promoviše.

Međunarodna zajednica je malo posvetila pažnju obrazovanju i stvaranju novih identiteta u regionu, palijativno rešava goruća pitanja, bez ulaženja u uzroke koji su doveli do negativnih trendova i regresije društva.

Međunarodna zajednica bi trebalo da ima više razumevanja za aktuelne probleme Bošnjaka u Srbiji, kako bi konačno stavila pitanje Sandžaka na dnevni red u cilju stvaranja uslova za demokratska nacionalna prava.

FOTOGRAFIJE
FOTOGRAFITË
PHOTOS

Bujanovac
Bujanoci

*Selo u okolini Medvede
Fshat pranë Medvegjës
A village near Medveda*

Preševo
Presheva

Muharem Salihu (strana 125)

Muharrem Salihu (faqe 194)

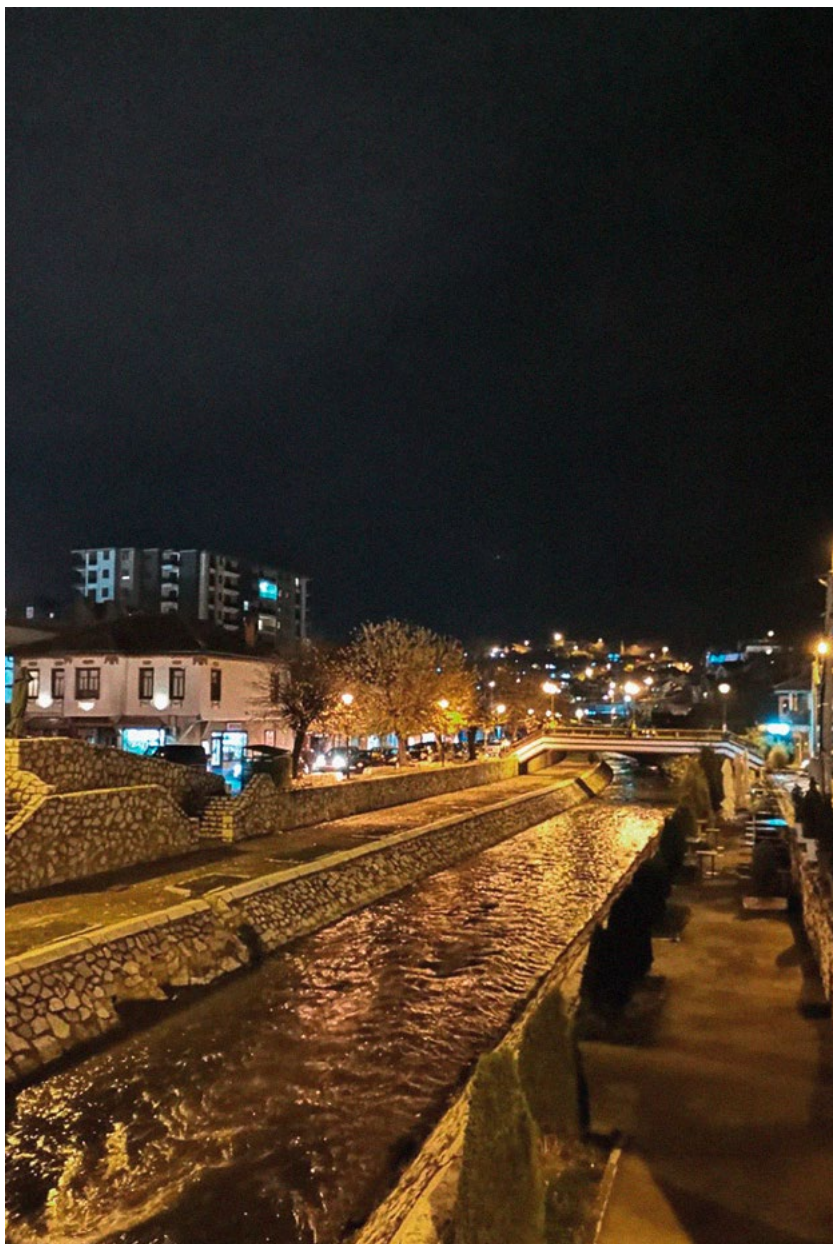
Muharem Salihu (page 125)

*Veliki Trnovac
Tërnovci i Madh*

Frizerski salon u Velikom Trnovcu
Sallon parukerie në Tërrnoc të Madh
Hairdresser's in Veliki Trnovac

*Centar Novog Pazara
Qendra e Pazarit të Ri
Center of Novi Pazar*

Biblioteka u Novom Pazaru
Biblioteka në Pazar të Ri
Library in Novi Pazar

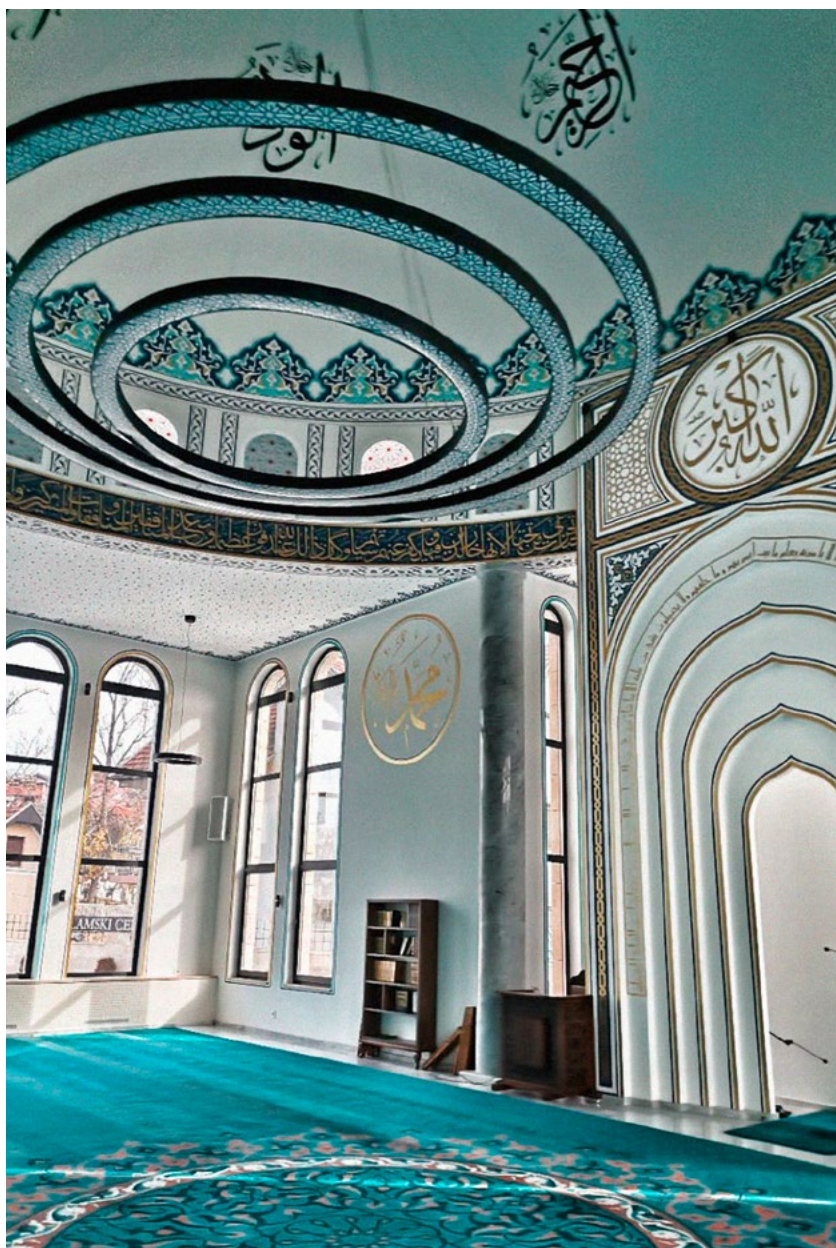
Priroda u blizini manastera Mileševa
Natyra pranë manastirit të Milleshevë
Landscape near Mileševa Monastery

Restoran "Kanjon"
Restauranti "Kanjon"
"Kanjon" Restaurant

*Centar Novog Pazara
Qendra e Pazarit të Ri
Center of Novi Pazar*

Islamski centar Gazilar
Qendra Islamiqe Gazilar
Islamic Center Gazilar

*Ulaz u Gazdinstvo Fazlić
Hyrja në fermën Fazlliq
Entrance to the Fazlić farm*

